

Tragovi.

Bogdan Dražeta /

Viktorija Ćurlin /

Karlo Mak /

Senna Šimek /

Mario Šimunković /

Vinko Korotaj Drača /

Danijela Vasić /

Ilija Ranić /

Irina Masnikosa /

Tihomir Ponoš /

Valentina Otmačić

Tragovi

God. 8 (2025), broj 2
DOI: <https://doi.org/10.52328/t.8.2>

/ **Impressum**

TRAGOVI – Časopis za srpske i hrvatske teme

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj

ZA IZDAVAČA: Boris Milošević

ADRESA UREDNIŠTVA: Uredništvo Tragova, Preradovićeve 21, 10 000 Zagreb

E-MAIL: tragovi.redakcija@gmail.com

UREDNIŠTVO: Snježana Banović (Akademija dramskih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu), Nada Beroš, Igor Drvendžija (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Dejan Jović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Dušan Marinković (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Irina Masnikosa (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Nenad Moačanin (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Milorad Pupovac (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Milan Radanović (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Ilija Ranić, Sanja Roić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Sanja Šakić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Andrej Šimić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Filip Škiljan (Institut za istraživanje migracija, Zagreb), Siniša Tatalović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Nikola Vukobratović (Arhiv Srba u Hrvatskoj).

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK: Dejan Jović

IZVRŠNI UREDNIK: Vinko Korotaj Drača

DIZAJN I PRIJELOM: Parabureau / Igor Stanišljević, Tena Križanec

FOTOGRAFIJA NA KORCAMA: Tošo Dabac: Trg Republike, oko 1950. Arhiv Tošo Dabac / Muzej suvremene umjetnosti / Grad Zagreb

NAKLADA: 250

TISAK: Kerschhoffset

ISSN: 2623-8926

UDK: 323.15 (=1/=8) (051)

CIJENA POJEDINAČNOG BROJA: 6,63 €

IBAN: HR9823600001502433740

SWIFT: ZABAHR2X

Časopis se referencira u sljedećim bibliografskim bazama: Hrčak, Google Scholar, CEEOL, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), ProQuest (Primo, Summon).

Časopis je financiran sredstvima Savjeta za nacionalne manjine i Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske. Sadržaj je u isključivoj odgovornosti autora, izdavača i uredništva i ni pod kojim se uvjetima ne može smatrati kao odraz stajališta Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.

/ **Sadržaj**

/ ČLANCI

- 7 Bogdan Dražeta
Rat i međuetnički odnosi u Mostaru
- 24 Viktorija Čurlin
Relativna nesuvremenost i refleksivna nostalgija: studija slučaja Spomenika
ustanku naroda Banije i Korduna
- 56 Karlo Mak i Senna Šimek
Urbana naracija u službi legitimacije službenog diskursa o ratu u Hrvatskoj
- 86 Mario Šimunković
Reinterpretacija sjećanja na Drugi svjetski rat na primjeru spomen obilježja
od 1990. godine do danas u sjeverozapadnoj Hrvatskoj
- 121 Vinko Korotaj Drača
Nostalgija, zazor i estrada: glazba kao polje alternativne "kulture sjećanja"
na socijalističku Jugoslaviju

/ PRIKAZI KNJIGA

- 157 Danijela Vasić
Suzana Marjanić: Mitovi i re/konstrukcija: tragovi "Nodilove 'stare vjere'
Srba i Hrvata (2022)
- 172 Ilija Ranić
Jože Pirjevec: Partizani (2023)
- 187 Irina Masnikosa
Camiel Hammans i Hans Heinrich Hock: Language, History, Ideology:
The Use and Misuse of Historical-Comparative Linguistics (2024)
- 193 Tihomir Ponoš
Čedomir Višnjić: Dvadesete, knjiga II – Hvala ti, Srbijo lepa (2025)
- 201 Valentina Otmačić
Johanna Mannergren, Annika Björkdahl, Susanne Buckley-Zistel, Stefanie
Kappler, Timothy Williams: Peace and the Politics of Memory (2024)

/ ČLANCI

Rat i međuetnički odnosi u Mostaru

BOGDAN DRAŽETA

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Institut za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Ratna dešavanja u periodu od 1992. do 1994. godine na području Mostara imala su presudan značaj na oblikovanje međuetničkih odnosa na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Hrvati, Bošnjaci i Srbi se danas u tom gradu odnose drugačije jedni prema drugima u zavisnosti od domena u kojem ostvaruju međuetničku komunikaciju i interakciju – ekonomskih praksi, političkog delovanja, društvenog života, kulturne saradnje. Postojanje simboličke granice u okviru urbanog prostora (nekadašnje ratne linije fronta), koja deli Mostar na dva političko-ideološka i etnička prostora, hrvatski i bošnjački, uslovlila je i preoblikovanje međuetničkih, tj. međuljudskih odnosa na porodičnom, komšijskom i ličnom nivou. U radu će biti analiziran uvid u trenutno stanje po svim ovim pitanjima do kojeg se došlo na osnovu dugotrajnih terenskih istraživanja koja se u periodu od 2017. godine naovamo aktivno i povremeno sprovode na području Grada Mostara i njegove bliže i šire okoline u Bosni i Hercegovini. Percepcije, ponašanja i stavovi Mostaraca po pitanju međuetničkih odnosa oblikovani su zahvaljujući živom sećanju na ratna dešavanja tokom devedesetih godina prošlog stoleća, što znači da se narativi proizvedeni i oblikovani tokom vojnih sukoba prenose i na naredne generacije. S druge strane, međuetnička saradnja ostvaruje se na drugim poljima, zbog čega se ne može tvrditi da u Mostaru ne postoje odnosi između demografski većinskih naroda Hrvata i Bošnjaka, kao i manjinskog srpskog naroda, već da se oni dešavaju na jednom nivou, dok na drugom to nije slučaj.

KLJUČNE REČI: *međuetnički odnosi, Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Mostar*

/

Ljudi se, nakon ratova, suočavaju sa velikim brojem problema, uključujući lične traume zbog doživljenih tragedija, te stoga menjaju celokupan dotadašnji način života. Stoga, vreme počinju da mere na period pre i posle rata, tako da se njihov identitet, odnosi sa drugim zajednicama i sve ono što spada u njihove percepcije, stavove i ponašanja tih relacija oblikuje posleratnom društvenom stvarnošću. Uticaj ratova na međuetničke odnose u svetu, regionu, odnosno zemljama bivše socijalističke Jugoslavije nije nepoznata tema u stručnoj javnosti i nauci. Dakle, rat u kontekstu relacija među pripadnicima različitih nacija na lokalnom nivou, u okviru pojedinih gradova, naselja ili regija, u velikoj meri jeste istražen i analiziran. U tom smislu, studije o Mostaru iz ugla politikologije (Novak, 2024; Forde, 2019; Bose, 2002), sociologije (Carabelli, 2014, 2018), urbanog planiranja i arhitekture (Gunzburger Makaš, 2021; Djurasović, 2016, 2019), etnologije i antropologije (Hromadžić, 2015, 2017; Palmberger, 2016, 2018, 2019; Hayden, Šiljeg and Marić, 2024; Dražeta, 2021, 2024), imaju za cilj razumevanje gradskog života na više nivoa, nakon ratova devedesetih godina prošlog veka, a samim tim i to kako se različite etničke zajednice u gradu odnose jedne prema drugima.

U Bosni i Hercegovini nijedan narod nije imao apsolutnu etničku većinu tokom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tražeći povoljno rešenje za izlazak iz krize postepenog "odumiranja države" (Jović, 2003), politički vrh 1990. godine raspisuje prve višestranačke izbore, naspram dotadašnje jednopartijske vladavine Saveza komunista Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini tri stranke koje su predstavljale tri konstitutivna naroda odnele su većinu glasova. To su Stranka demokratske akcije koja je zastupala Bošnjake (osnovana u maju 1990), Srpska demokratska stranka koja je zastupala Srbe (osnovana u julu 1990) i Hrvatska demokratska zajednica BiH (osnovana u avgustu 1990). Sve tri stranke odnele su pobjedu, uspostavivši političku vlast zasnovanu na etničkom principu. Ostale ostanke koje su nastupale, bile su uglavnom bivše socijalističke organizacije koje su nakon ovih izbora otišle u opoziciju, kao i stranke nastale raskolom unutar etničkih blokova. Tri etničke stranke pokazaće se ne samo kao aktivni akteri tokom rata 1992 — 1995. godine, već i pobjednici prvih izbora održanih nakon završetka sukoba (Kapidžić, 2015: 37—38). Razvojni tok političkih događaja u Bosni i Hercegovini bio je gotovo isti u Mostaru gde su tri etničke stranke takođe odnele pobjedu na prvim višestranačkim izborima, što je bio uvod u događaje koji su usledili, među kojima se izdvaja referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, podržan od

strane političkih predstavnika bošnjačkog i hrvatskog naroda, ali ne i srpskog. Novonastala politička kriza nakon održanog referenduma kulminirala je na području cele Bosne i Hercegovine početkom oružanih sukoba 1992. koji su okončani 1995. godine potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma (Hejden, 2003: 107—163).

U Mostaru su se u periodu od 1992. do 1994. godine desila dva ratna sukoba. Prvi je izbio između Jugoslovenske narodne armije i Hrvatskog vijeća obrane i Hrvatskih obrambenih snaga trajao je četiri meseca tokom 1992., dok se drugi sukob dogodio u periodu od 1993. do 1994. godine između Hrvatskog vijeća obrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine. Nakon tih dešavanja koja su sa sobom nosila različite oblike tragedija i premeštanja stanovništva ustalila su se dva grada i dve administracije – Zapadni Mostar i Istočni Mostar. Oni su postojali sve do 2004. godine kada je međunarodna zajednica izdejstvovala ujedinjenje grada, bez obzira što sa tim činom nisu bile saglasne sve strane, odnosno uprave oba tadašnja Mostara (Bollens, 2007: 167—200). Danas je Mostar nakon više od dve decenije jedinstven grad u formalno-pravnom i administrativnom smislu, iako u institucionalnom to jeste slučaj samo u određenoj meri, budući da paralelno egzistiraju dve autobuske i vatrogasne stanice, dve bolnice, “dve škole po jednim krovom” (Hromadžić, 2017), odnosno Sveučilište i Univerzitet, dva kulturna centra, dva pozorišta – Hrvatsko narodno kazalište i Narodno pozorište. Bez obzira na taj paralelizam, mnoge od ovih institucija međusobno saraduju, kao što i Gradska uprava sa svim svojim službama funkcioniše bez većih smetnji. Međutim, u ovom radu ću prikazati kako “obični ljudi”, pripadnici hrvatskog, bošnjačkog srpskog naroda, funkcionišu između sebe i jedni u odnosu na druge.

Ratna dešavanja u periodu od 1992. do 1994. godine na području Mostara imala su presudan značaj na oblikovanje međuetničkih odnosa na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Ipak, Hrvati, Bošnjaci i Srbi se odnose drugačije jedni prema drugima u zavisnosti od domena u kojem ostvaruju međuetničku komunikaciju i interakciju – ekonomskih praksi, političkog delovanja, društvenog života, kulturne saradnje. Nakon završetka rata i tokom prvih godina postojanja dva grada postojala je fizička granica koja nije sprečavala kretanje stanovništva, mada je umnogome uticala na ljude i njihove relacije. Fizička granica je polako počela da jenjava još pre uspostavljanja jedinstvenog urbanog područja, tako da ju je zamenila simbolička granica. Iako fizički nepostojeća, granica je “stvarna” u pogledu funkcionisanja grada, organizacije

rada i života, kao i političko-ideoloških i kulturnih podela. Postojanje simboličke granice u okviru urbanog prostora (nekadašnje ratne linije fronta), koja deli Mostar na dva političko-ideološka i etnička prostora, hrvatski i bošnjački, uslovlila je i preoblikovanje međuljudskih odnosa na porodičnom, komšijskom i ličnom nivou. U radu će biti analiziran uvid u stanje po svim ovim pitanjima do kojeg se došlo na osnovu dugotrajnih terenskih etnoloških i antropoloških istraživanja koja sam u periodu od 2017. godine naovamo aktivno i povremeno sprovodio na području Grada Mostara i njegove bliže i šire okoline u Bosni i Hercegovini. Etnološko-antropološka istraživanja odlikuju se terenskim istraživanjem različitih zajednica u određenom vremenu i prostoru, tako da se gotovo uvek odnose na ono što ljudi misle i rade u vezi sa određenim fenomenima tokom samog procesa proučavanja. Koristeći metode opservacije, posmatranja sa učestvovanjem, neformalnih razgovora, dubinskih intervjua iz pomoć upitnika i beleženja važnih aktivnosti i događaja u terenski dnevnik, uspeo sam da dođem do različitih narativa o tome kako etničke zajednice u Mostaru sarađuju, odnosno oprečnih stavova u kojima se pripadnici tih zajednica razmimoilaze. Neformalne i formalne razgovore vodio sam sa preko 200 ispitanika, od čega 78 hrvatske, 69 bošnjačke i 42 srpske nacionalnosti, dok više od 10 kazivača nije želelo da se identifikuje ni sa jednom od prethodno tri navedene etničke zajednice. Od preko 200 sagovornika, njih 55 je pristalo na formalne, dubinske intervjue obavljene pomoću upitnika, i to 17 Hrvata, 15 Bošnjaka, 15 Srba i 8 “ostalih”. U tom smislu, identiteti Mostaraca ne mogu da se tumače ni kao “fiksirani” a ni “fluidni”, već “viskozni”, što znači da ljudi različitih etničkih, verskih i drugih karakteristika mogu zadržati svoje kulturne osobenosti bez obzira na međusobnu saradnju. Na primeru identitetâ zajednica u Bosni i Hercegovini i njihovih međusobnih odnosa koristi se teorijski koncept “viskoznosti” da ilustruje svojstvo onih tečnosti koje se sporo menjaju i protiču znatno sporije u odnosu na fluide, tečnosti podložne stalnim promenama (Hayden i Katić, 2023: 121—130).

/ Međuetnički odnosi u Mostaru

U Opštini Mostar je 1991. godine živelo 126.000 stanovnika, od čega 44.000 Muslimana, 43.000 Hrvata, 24.000 Srba i 15.000 Jugoslovena. Opština Mostar preimenovana je u Grad Mostar u posleratnom dobu. U okviru predratne

opštine nalazio se grad Mostar sa 76.000 ljudi, odnosno 26.000 Muslimana, 22.000 Hrvata, 14.500 Srba i 13.500 Jugoslovena (Bollens, 2007: 170—171). U Gradu Mostaru, bivšoj Opštini Mostar, 2013. godine živelo je 106.000 ljudi, od čega 51.000 Hrvata, 47.000 Bošnjaka, 4.500 Srba i 3.500 “ostalih”. U samom naselju Mostar, bivšem gradu Mostaru, živi nešto više od 60.000 ljudi, među kojima je 29.500 Hrvata, 25.500 Bošnjaka, 3.000 ostalih i 2.000 Srba (Dražeta, 2021: 118—119). Navedeni podaci pokazuju da je broj Srba osetno smanjen, dok je broj Bošnjaka i Hrvata umnogome povećan, što je direktna posledica ratnih dešavanja na području grada.

Hrvati se u određenoj meri drugačije odnose prema Srbima nego prema Bošnjacima u Mostaru, budući da je njihov stav o neformalnoj i simboličkoj podeli grada uglavnom zasnovan na uočavanju religijskih (džamije, zvuci ezana/molitve) i arhitektonskih (uske ulice i zbijene kuće) razlika u istočnom delu grada gde bošnjačka etnička zajednica pretežno živi. U tom smislu, mnogi moji ispitanici isticali su da protiv Srba u Mostaru “nemaju ništa”, već protiv Bošnjaka čiji je deo grada “drugačiji”, “prljaviji”, “zapušteniji” i u kome ljudi imaju “osjećaje” i “običaje” drugačije od njihovih. Neki od tih narativa ukazuju da Hrvati veruju u “civilizacijske razlike” između njih i Bošnjaka, što predstavlja jedan od uticaja hrvatske politike vođene krajem prošlog veka, kada je političko rukovodstvo iz Zagreba plasiralo ideju o “sukobu civilizacija”, pozivajući se na istoimeni naslov čuvene Hantingtonove studije (Huntington, 1996). Zbog toga se mnogi među njima ne osećaju “dobrodošlo” u drugom delu grada i misle da su Zapadni i Istočni Mostar trebali da nastave da postoje kao gradovi u formalno-pravnom smislu. Svi ispitanici sa kojima sam vodio intervjue mogu bezbedno da se kreću duž cele gradske teritorije, osim onih sagovornika koji su pripadnici navijačkih skupina, u ovom slučaju “Ultras” koji podržavaju Hrvatski športski klub “Zrinjski”. U tom smislu, ne postoji nijedan materijalni objekat, kontrolni punkt ili bilo koja fizička prepreka koja onemogućava protok ljudi, robe i usluga u gradu na Neretvi.

Dok se Hrvati iz drugih krajeva zapadne i severne Hercegovine, kao i delova centralne Bosne, osećaju “ugodno” u Mostaru i percipiraju gradski prostor jedinstvenim, a samim tim bošnjački narod kao stanovništvo s kojim se “može živjeti”, dotle mostarski Hrvati smatraju da je upravo doseljenička populacija “kriva” za loše međuetničke odnose, (re)produkovanje daljih podela grada, što je, prema njihovim mišljenju, proces započet još tokom ratnih dešavanja devedesetih godina prošlog veka. Tada su, prema rečima mojih kazivača,

počeli da se doseljavaju Hrvati iz Konjica, srednje Bosne i drugih delova Bosne i Hercegovine, čije su navike i stavovi bili "radikalniji" u odnosu na Hrvate iz Mostara, budući da su dolazili sa teritorija na kojima su se dešavali etnički zasnovani zločini i sl. Njihovo doseljavanje započeto je, međutim, još tokom socijalističkog perioda, a populacija iz zapadne Hercegovine činila je većinu u okviru te grupacije, smatra drugi deo kazivača. Neki ispitanici su istakli da je "ruralno" poreklo tih ljudi zapravo bilo presudno u tome da se oni "slabije naviknu" na gradsku sredinu. Pošto su, kako navode sagovornici, doseljeni Hrvati u Mostaru najpre "zaposeli" stanove, sledeći korak bio je "nametanje svoga načina života", u okviru kojeg se izdvaja "bacanje smeća kroz prozor", ali i širenje stavova o netrpeljivosti prema bošnjačkom narodu. Socio-političke prilike tokom ratnih dešavanja u Mostaru bile su usmerene ka instrumentalizaciji doseljeničke populacije od strane predratnog stanovništva, radi održavanja kontinuiteta socijalističkih, a potom novoupostavljenih struktura vlasti (Bjelaković i Strazzari, 1999: 92). U tom smislu, stavovi Hrvata Mostaraca o tome da im je "neko drugi" doneo netrpeljivost prema Bošnjacima Mostarcima "sa strane" jednostavno predstavlja jedan od mnogobrojnih sličnih narativa o tome kako i na koji način su "dodoši" navodno u svakom mestu podizali stepen međuetničke mržnje na jedan viši nivo. S druge strane, doseljenička populacija Hrvata takođe ne vidi "starosedelačku" grupu sunarodnika kao naročito "poduzetnu", već "lijenu" i "prepuštenu inerciji". U pitanju su, kako navode moji sagovornici, osobe koje su u stanju po ceo dan da sede u kafiću i komentarišu živote drugih ljudi, šireći neistine i laži o njima i pokušavajući da odgovornost za sopstvene neuspehe prebace na nekog drugog. Kao takvi, ne mogu biti pouzdani prijatelji ili poslovni partneri, smatraju intervjuisani Hrvati iz različitih delova Bosne i Hercegovine.

Osim što svoj etnički identitet tvrde da grade na osnovu porodične tradicije i odnosa prema rimokatoličkoj religiji kao obliku kulturne tradicije, odnosno narodne religije, Hrvati iz Mostara, bez obzira na geografsko i/ili regionalno poreklo, osećaju da pripadaju Mostaru kao gradu u celini. Iako u njihovim narativima provejava mišljenje prema kojem je trebalo da postoje "dva Mostara" nakon rata, mnogi danas misle da je njihov grad u značajno boljoj poziciji u odnosu na druge podeljene gradove u svetu, pre svega, Belfast i Nikoziju. U tom smislu, svi oni znaju gde se simbolička granica nalazi i nemaju neki poseban osećaj kada je prelaze osim kada to treba da obrazlože nekome "sa strane", a u ovom slučaju meni kao istraživaču. Putem obavljanja dubinskih

intervjua i boravka u gradu sve više sam primećivao i beležio to da ne postoje jedinstveni stavovi, percepcije i ponašanja u vezi sa međuetničkim odnosima. Događaji s kraja prošlog veka jesu sasvim sigurno najvažnija vremenska i svaka druga odrednica jer se sve deli na “prije” i “poslije” rata, ali značajan broj kojih sagovornika održava i dalje predratne društvene veze sa svojim prijateljima i poznanicima.

Na ekonomskom planu, podele gotovo i da ne postoje jer se promet robe i usluga odvija neometano i, za moje sagovornike, krajnje praktično. Ukoliko neko uoči katoličkog Božića nije kupio sve potrebne namirnice za obeležavanje praznika (“blagdana”) u zapadnom delu, uvek može otići u bilo koju prodavnicu u istočnom delu grada, kako Mostarci vole da kažu – “na onoj strani”. Pored toga, nedeljom je veliki broj pekara zatvoren u “hrvatskom” delu grada, zbog čega odlaze u “bošnjački” deo da kupuju svež hleb, kifle i peciva. Neki od vlasnika pekara su Albanci pa se time međuetnički odnosi ne postavljaju u istu ravan kao prema Bošnjacima. Noćni izlasci, dnevno ispijanje kafe u različitim lokalima, turističke posete Starog Grada i druge prakse kojih ispitanika predstavljaju takođe vid međuetničke interakcije i komunikacije koje ostvaruju sa Bošnjacima. Treba napomenuti da se među mlađim generacijama, rođenim uglavnom za vreme ili nakon ratova, međuetnički odnosi oblikuju na radnim mestima, pre svega u tzv. “zajedničkim organima”, tj. institucijama države Bosne i Hercegovine, Hercegovačko-neretvanske županije/kantona i Grada Mostara. Ljudi se zapošljavaju preko tzv. “nacionalnih kvota” i provode vreme zajedno na poslu, a moja opservacija utvrdila je da ni u jednom trenutku nije dolazilo do incidenata o kojima mediji senzacionalistički izveštavaju kao o nečemu što je uobičajeno i očekivano, stvarajući namerno atmosferu napetosti i tenzija.

Ono što zapravo kod ljudi pobuđuje želju za održavanjem odnosa *Mi*: *Oni* jeste drugačije uređen političko-ideološki prostor zapadnog, pretežno hrvatskog i istočnog, pretežno bošnjačkog dela grada. Simboli poput zastava, najviše nekadašnje zastave Republike Bosne i Hercegovine (“sa ljiljanima”), a zatim sadašnje zastave države Bosne i Hercegovine, table sa nazivima ulica plave boje i učestalost obnove verskih nasuprot sekularnim objektima (“džamahirija, džamije na svakom koraku, a zgrade se raspadaju”), predstavljaju identitetske markere koji utiču na odnos Hrvata prema Bošnjacima. U tom smislu, pripadnici hrvatske etničke zajednice u Mostaru ne razgovaraju o ovim temama sa Bošnjacima jer smatraju da se oko njih ne mogu složiti. Za njih je simbolička granica “čuvar” njihovog identiteta, zbog čega misle da njima niko ne treba

da osporava da ističu “svoje” simbole, jer oni jednostavno ne “provociraju” nikoga.

S druge strane, Bošnjaci u Mostaru prema Hrvatima takođe imaju sličan, moglo bi se reći “dvojak” odnos, dok prema Srbima ne iskazuju neke negativne stavove, smatrajući ih u određenoj meri “potrebnim gradom”, budući da su pre rata činili značajan udeo u urbanoj populaciji. Zapadni, “hrvatski” deo grada Bošnjaci posmatraju kao “više obnovljen” zbog toga što su politički predstavnici hrvatskog naroda uspeli da “pravilno usmjere” finansijska sredstva međunarodne zajednice namenjene za rekonstrukciju nakon rata. Bošnjaci su, za to vreme, ulagali za njih manje izdvojenih sredstava u pokretanje turističkih kapaciteta, kako bi se ekonomski stabilizovali u skoro potpuno devastiranom, istočnom delu grada. U tom smislu, moji kazivači smatraju da su ovo najvažniji razlozi zbog kojih je “bošnjački” deo grada manje obnovljen od “hrvatskog” dela grada, budući da je prvi bio u većoj meri oštećen nego drugi deo. Neki pripadnici bošnjačke etničke zajednice ističu kulturno-istorijski aspekt “svog” dela grada koji smatraju istorijskim jezgrom Mostara, za razliku od sadašnjeg “hrvatskog” dela u kojem su u prošlosti “bile livade” na kojima se “čuvala stoka”, aludirajući da je u pitanju teren koji nema dugoročnu gradsku tradiciju i kulturu.

Mnogi takođe osećaju “nelagodu” zbog toga što pojedini simboli vidljivo markiraju zapadni, “hrvatski” deo Mostara na političko-ideološkom planu, poput “ustaških” tabli sa nazivima ulica crvene boje i zastave Herceg-Bosne, ratnog i posleratnog hrvatskog entiteta u okviru Bosne i Hercegovine, tj. sadašnje zastave hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, uz podizanje visokog zvonika Franjevačkog samostana kakav ne postoji “nigdje u Hercegovini” i krsta (križa) na brdu Hum. Za mnoge intervjuisane Bošnjake je jedino prihvatljivo obeležje zvanična zastava države Bosne i Hercegovine, dok bivša zastava Republike Bosne i Hercegovine “sa ljiljanima” ne bi trebalo nikoga da “vređa”, jer predstavlja istorijsko nasleđe tih prostora. Zbog svega navedenog Bošnjaci najčešće ne započinju razgovore u vezi sa prostornim uređenjem grada sa svojim prijateljima i poznanicima hrvatske nacionalnosti, jer se oko toga ne mogu složiti. Iako bi se moglo reći da ovakvi stavovi i percepcije odobravaju podelu Mostara na Zapadni i Istočni Mostar, to nije čest slučaj zbog toga što je određeni deo bošnjačke populacije živio pre rata u zapadnom delu grada, zbog čega celokupni grad smatraju “svojim” i ne misle da treba prihvatiti podelu u neformalnom smislu. Nijedan sagovornik, izuzev nekoliko onih koji su bliski navijačkim

skupinama koje podržavaju FK "Velež", pod nazivom "Red Army", nije rekao da ne može zbog određenih bezbednosnih razloga da boravi u zapadnom delu grada. Svi kazivači znaju gde se nekadašnja ratna linija a sadašnja simbolička granica prostire, tako da je jednim delom smatraju "čuvarom" njihovog identiteta a drugim delom nečim na šta ne treba obraćati posebnu pažnju.

Na ovaj način dolazimo i do razlike između dve bošnjačke grupacije u okviru Mostara – prve koja sebe smatra "starosedocima" i druge koju čine Bošnjaci iz istočne i dela severne Hercegovine, kao i drugih delova Bosne i Hercegovine. Bošnjaci Mostarci smatraju svoje sunarodnike doseljene za vreme rata "ekstremima", ljudima koji su u Mostar doneli "loše navike" kao što je "otimanje poslova Mostarcima" i "širenje netrpeljivosti". Međutim, odlazak gradske populacije pre ratnih dešavanja u inostranstvo i doseljavanje velikog broja ruralne populacije u Mostar koja je bila politički instrumentalizovana, najpre od strane kasne socijalističke, a potom i novouspostavljene ratne vlasti, doveo je zapravo do legitimizacije novih političkih elita (Bjelakovic i Strazzari, 1999: 92). Navedene postavke koje pominju i intervjuisani Bošnjaci odražavaju uobičajene narative kakvi postoje i u drugim urbanim sredinama. Te priče sa značenjem uglavnom govore o tome kako su "došljaci" sa sobom doneli "jače" međuetničke tenzije prema drugim etničkim zajednicama i kako je "starosedelačka" populacija "tolerantnija" i više "naviknuta" da živi sa kulturnim Drugima na istom mestu. Nasuprot tome, doseljenička populacija Bošnjaka svoje sunarodnike iz redova "starosedeoča" smatra "neostvarenim" i "dokonom" ljudima koji "vuku sve konce" kada je reč o zapošljavanju, pogotovo u javnim ustanovama, iako nemaju "sposobnosti" da rukovode prodavnicom, restoranom, a kamoli nekim većim preduzećem. Moji sagovornici smatraju da "pravi Mostarci" zapravo žive u Skandinaviji, tako da se često u šali može čuti da na tom delu evropskog kontinenta živi najviše navijača FK "Velež", kao i da je najveći problem iseljenih Mostaraca kako da objasne deci da su Mostarci kada im je, kako navodi ispitanik, "jedna Norveška dala više od Mostara".

Bez obzira na to što Bošnjaci iz Mostara potiču iz različitih delova Bosne i Hercegovine i što na političko-ideološkom i simboličkom planu uočavaju razlike u urbanom uređenju i posleratnoj obnovi dva dela grada, njihov etnički identitet odnosno međuetnički odnosi prema drugim zajednicama utemeljeni su na pripadnosti islamskoj religiji kao obliku specifične kulturne tradicije, odnosno narodne religije. Verski tabui tj. zabrane jedenja svinjetine i konzumiranja alkohola nisu ključne toliko za etničku identifikaciju, koliko za lokalnu

u kontekstu pripadnosti Mostaru. Tu postoje određeni narativi pojedinih sagovornika koji su zasnovani na odobravanju postojanja “dva Mostara”, ali oni takođe uključuju poređenje sa drugim urbanim sredinama sa sličnom situacijom. Tako se navodi da su npr. Sarajevo i Istočno Sarajevo kao dva grada “više podijeljeni” jer se između njih nalazi entitetska linija koja funkcioniše kao “državna granica” i stanovnici je mogu “više osjetiti”. Zbog toga Mostarci bošnjačke nacionalnosti nemaju istovetne percepcije, stavove i ponašanja u vezi sa međuetničkim odnosima, mada im je rat presudan događaj na koji se obično referišu kada pričaju o tome kakve su im relacije sa drugim zajednicama, ponajviše Hrvatima.

U tom smislu, moji ispitanici naglašavaju da društvene veze između Bošnjaka i Hrvata nisu zamrle već su obnovljene nakon rata, dok su ekonomski odnosi na visokom nivou. Kao što je u prethodnom delu poglavlja navedeno za Hrvate, isto važi i za Bošnjake – praktičnost u kontekstu ekonomskih veza ogleđa se u tome što Bošnjaci mogu kupiti sve što im je potrebno za proslavu Bajrama u “hrvatskom”, zapadnom delu grada (“na onoj strani”), onda kada su u “njihovom” istočnom delu grada radnje zatvorene. Noćni i dnevni izlasci po kafićima, restoranima, noćnim klubovima i velikim tržnim centrima, muzički i kulturni događaji, predstavljaju elemente koji utiču na međuetničku interakciju i komunikaciju između intervjuisanih Bošnjaka i njihovih sugrađana Hrvata. Iako postoje odvojeni kafići u oba dela grada, nije isključeno da neko sa jednog kraja grada dođe u drugi ukoliko je restoranska ili “pivska” ponuda “bolja”. Postoje i zajednički lokali i noćni klubovi koji se nalaze blizu simboličke granice, dok na događaje poput koncerata ili muzičkih festivala dolaze pripadnici svih etničkih zajednica. Odnosi između Hrvata i Bošnjaka se još više učvršćuju zahvaljujući radu u javnoj upravi, tj. gradskim, kantonalnim i državnim institucijama koji zapošljavaju ljude prema etničkoj pripadnosti. Ljudi su takođe povezani putem zdravstvenih ustanova, pre svega dvaju gradskih bolnica i nekoliko domova zdravlja u oba dela grada. Svi navedeni kontakti koji se uspostavljaju između Hrvata i Bošnjaka ne vode “međuetničkom druženju” u strogom smislu te reči, već građenju društvenih i poslovnih odnosa, dok se prijateljstva ne uspostavljaju lako ukoliko se tokom razgovora pokreću ratne teme, odnosno kultura sećanja na oružane sukobe, samim tim, identitetska i pravno-politička pitanja.

Srbi prema Hrvatima i Bošnjacima imaju različit odnos u vezi sa podelom grada, utoliko što nisu zaokupljeni podelom grada u onom smislu u kojem je

to slučaj sa dve većinske etničke zajednice. Srpska zajednica svesna je podele grada i tačno zna kuda se prostire simbolička granica, nekadašnja ratna linija fronta. Pripadnici te zajednice vide dva političko-ideološki uređena dela urbanog prostora i znaju da oni utiču, pre svega, na one narode koji se suprotstavljaju jedni drugima u političkom, javnom i medijskom diskursu. Zbog toga moji sagovornici srpske nacionalnosti misle da je njihova pozicija na kulturnom, društvenom, čak i političkom planu “integrativna” jer u sebi jednim delom sadrži potencijal da “potpuno ujedini” i “pomiri” Hrvate Mostarce i Bošnjake Mostarce. Kao što jedan ispitanik navodi, “Srbi su raspršeni kao so” duž čitavog gradskog područja, jer podjednako žive u zapadnom i istočnom delu Mostara. Kao takvi, nemaju nikakvih prepreka na simboličkom planu i mogu da budu značajan činioc poboljšanja međuetničkih odnosa. Iako imaju problema sa zapošljavanjem u javnoj upravi, Srbi su uspeli da se izbore za mesto u okviru privatnog sektora, a jedan deo njih vozi taksi jer smatraju da “svoj” grad poznaju veoma dobro pošto se podjednako dobro snalaze “na obje strane”.

Iako se može činiti da se odnose “neutralno” prema većinska dva naroda, Srbi katkad implicitno, “između redova”, podržavaju i (re)produkuju nešto što bi se moglo nazvati “prohrvatskim” i “probošnjačkim” narativom o Mostaru. To znači da na osnovu razlika koje uočavaju u tome kako je uređen jedan a kako drugi deo grada grade svoje odnose prema sugrađanima iz redova drugih etničkih zajednica. Tako npr. ispitanici koji naglašavaju da su u zapadnom delu grada prisutni “ustaški” i “sporni” nazivi ulica, kao i simboličko obeležavanje teritorije u vidu verskih simbola (krst na brdu Hum i zvonik Franjevačke crkve), smatraju da Srbi sa Bošnjacima trebaju sarađivati. Hrvati već imaju sva obeležja u svom delu Mostara i Bosne i Hercegovine uopšte, zbog čega su u okviru datih prostora nastojali da prikažu da su “napredniji” pred onima koji im, kako ističu neki kazivači, najviše “pomažu”, a to su Republika Hrvatska i dobar deo međunarodne zajednice (zemlje “zapadne hemisfere”). Ispitanici misle da bi ponašanje hrvatskih političkih predstavnika i kulturne elite za Srbe Mostarce trebalo da budu upozorenje i pravac kojim ne treba da se kreću, posebno to što sporne istorijske ličnosti imaju svoje ulice u zapadnom delu Mostara, a pod njihovom vlašću je veliki broj Srba izgubio život tokom dvadesetog veka. Bošnjaci su neko ko se trudi da “održati tu predratnu komponentu” grada, renovirajući stare zgrade u skladu sa tehnikom njihovog zidanja i širom ambijentalnom celinom. Zato se nekome “sa strane” može učiniti da je istočni, “bošnjački” deo grada “zapušten”, iako je reč o sporom procesu posleratne ob-

novce. S druge strane, mnoge srpske porodice koje žive u inostranstvu još uvek poseduju neke od tih građevina porušenih tokom rata, tako njihovo neobnavljanje nije krivica gradskih vlasti.

Kazivači kod kojih je prisutan "prohrvatski" narativ o gradu misle da su obnova Franjevačke crkve i različitih džamija nešto što "ulepšava grad" i oni uopšte ne nastoje da pominju nazive ulica u zapadnom delu grada ni u jednom kontekstu. U pitanju su ulice Mile Budaka, Jure Francetića, Vokića i Lorkovića, itd. Interesantno je da simbolička granica u okviru grada prolazi Šantićevom ulicom, nazvanom po čuvenom srpskom pesniku, kao što su neke ulice u istočnom delu grada još uvek imenovane po Srbima, kao u doba socijalizma (Mladena Balorde, Drage Palavestre, Rade Bitange, Šotrića). Shvatajući da identitetsko markiranje prostora uključuje imenovanje ulica i (ponovnu) izgradnju verskih objekata u svakom podeljenom gradu, intervjuisani Srbi misle da treba da prestanu da se "svrstavaju na nečiju stranu". Kako su neformalni razgovori obavljani sa kazivačima u više navrata u drugačijem okruženju od onog koje zahteva sprovođenje formalnog intervjua sa upitnikom i snimačem glasa, tako je primećeno da se "prohrvatski" narativ "vešto sakrio" među nekima od njih. U tom smislu, zapadni deo grada u kojem Hrvati pretežno žive opisan je kao "bogatiji" i "modernistički uređen", nasuprot "zapuštenom" istočnom, "bošnjačkom" delu grada u kojem se nalazi "previše džamija". Razlog te "zapuštenosti" istočnog dela leži u tome što su Bošnjaci kao narod "lijeni" i poseduju "podanički mentalitet", za razliku od Hrvata koji su "radišni" i "ne čekaju nekoga da im nešto dâ", već su sami uspeli da uredi "svoj" deo grada. Sve to ukazuje da bi Srbi, zajedno sa Hrvatima, trebali da imaju pravo da "odluče o svojoj daljoj" sudbini u okviru Bosne i Hercegovine, jer se nalaze u sličnoj političkoj poziciji.

Kada je reč o zajednici tzv. "ostalih" u Mostaru čiji pripadnici ne žele da se identifikuju ni sa jednom od prethodno tri navedene etničke zajednice, svrstavajući sebe u "Bosance i Hercegovce", "Ostale", "Jevreje", kao i "Marsovcе", "Filozofе" ili "Zemljane BiH", njihove percepcije i stavovi u vezi sa međuetničkim odnosima u gradu na Neretvi uglavnom su negativni. Iako je, prema rečima moje jedine kazivačice Jevrejke, današnji broj njenih sunarodnika izuzetno mali (oko 30 pripadnika) i deset puta manji u odnosu na predratni period kada je ova zajednica brojala oko 300 ljudi, percepcije i stavovi ove ispitanice poklopili su se sa ljudima iz zajednice "ostalih", zbog čega nisu navedeni na nekom drugom mestu u radu. Neki od kazivača ("ostalih") potiču iz etnički mešovitim brakova kojih danas u Mostaru gotovo i da nema, dok je udeo

sklapanja brakova između različitih narodâ tokom socijalizma, prema njihovim rečima, činio nešto manje od jedne petine. Otpor prema etničkoj kategorizaciji kod ovih ispitanika izrazito je veliki, tako da se njihovo izjašnjavanje na popisu svodilo na šalu, zbog čega su korišćeni termini poput “Marsovaca”, “Filozofa” i “Zemljana BiH”. U tom smislu, broj Jugoslovena nije bio isključivo povezan sa ljudima iz etnički mešovitih brakova, budući da se putem navedene nadnacionalne kategorije izjašnjavao veliki broj Srba i dobar deo Muslimana. Za moje sagovornike “ostale” su odnosi između različitih etničkih zajednica zapravo “plod politike”, tj. delovanja vladajućih elita na nivou grada i država. Mostarci bi “lakše disali” da ih narativi koji se plasiraju “odozgo” ne opterećuju na svakodnevnom nivou kroz medije, obrazovanje i druge oblasti života. Posebno se naglašava simbolička granica kao nešto što grad deli “na pola” usred njegove teritorije, tačnije na dva potpuno drugačija političko-ideološka prostora, a nije isto što i granica koja na rubu Sarajeva njihovim građanima deluje “nebitno”. Iako postoji jedinstvena gradska uprava u kojoj Hrvati i Bošnjaci rade zajedno, u njoj nema mesta za “ostale”, dakle sve one koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici većinska dva naroda, kao što je slučaj i u drugim “duplim institucijama” u zapadnom odnosno istočnom delu grada. U tom smislu, otpor prema etničkom izjašnjavanju stvara i otpor prema bilo kakvom sagledavanju, s jedne strane potpuno funkcionalnih međuetničkih odnosa u oblasti ekonomije, društvenih veza, kulturne, turističke i bilo kakve druge saradnje, a sa druge strane drugačijih i “nepomirljivih” odnosa između nâroda po pitanju kulture sećanja na ratna događanja tokom devedesetih godina prošlog veka i drugačiju posleratnu sekularnu i versku obnovu i arhitekturu. Prema rečima kazivača, sukobi navijačkih skupina pogoršavaju bezbednost u gradu, mada su drugi intervjuisani Mostarci naglasili da tuče navijača i druga “podsjećanja postojanja granice” nisu više toliko zastupljeni kao tokom prve i druge decenije dvadeset prvog veka. S tim u vezi, etnički neopredeljeni kazivači navode da obraćanje pažnje na to ko je koje nacije jeste stvar kućnog odgoja, druženja sa ljudima iz škole ili sa posla, u smislu stepena do kojeg će pojedinac dozvoliti da mu ljudi iz porodice i bliskog okruženja stvaraju sliku o pripadnicima drugih etničkih zajednica. U tom smislu, ljudi koji se opiru etničkoj kategorizaciji sprovodili su određene kulturne aktivnosti (promociju knjiga, muzičke događaje, predavanja) u okviru Omladinskog kulturnog centra Abrašević, smeštenog na samoj simboličkoj granici između dva dela grada. Ljudi iz ovog kulturnog centra delovali su takođe u okviru radio stanice “AbrašRadio” kako bi svoje ideje preneli na šire društvo.

Kod gotovo svih ispitanika iz redova “ostalih” prisutne su donekle regionalna, hercegovačka i “nadetnička” (bosansko-hercegovačka) identifikacija, izjednačene sa geografskom oblašću i teritorijom države koju oni smatraju “svojom”. Među ovom grupacijom intervjuisanih Mostaraca češće je prisutna prisutna lokalna “mostarska” identifikacija. Ona se posmatra kao opozicija etničkoj identifikaciji, jer se tvrdnjama da su gradske sredine mesta susreta različitih kultura i tradicija zapravo odobrava postojanje isključivo urbanog i/ili nekog drugog (regionalnog i/ili državnog) identiteta koji nije etnički. Zbog toga se “ostali” sa čuđenjem odnose prema ljudima kojima je hrvatski, bošnjački ili srpski identitet još uvek bitan, kao i sama ratna linija podele, tj. simbolička granica u okviru Mostara. Jedan sagovornik u tom smislu čak govori da ljudi koji još uvek obraćaju pažnju na međuetničke odnose “ne mogu da pređu granicu jer imaju problem u glavi”. Tako zajednica “ostalih” u Mostaru smatra da izbegava rat kada govori o međuetničkim odnosima, iako ga više pominje od sagovornika hrvatske, bošnjačke ili srpske nacionalnosti.

/ Zaključak

Na osnovu svih obrazloženih i prikazanih međuetničkih odnosa, možemo najpre da zaključimo da je samo letimičan i kratak naučni pogled na te relacije dovoljan da pokaže kako i u kojoj meri su ovi odnosi složeni, višestruko uslovljeni i, kao takvi, veoma pogodni za naučna proučavanja svih vrsta. Dok sa jedne strane Hrvati sa Bošnjacima i Bošnjaci sa Hrvatima međusobno saraduju, oni jedni o drugima misle drugačije simbolički, prostorno i na nivou kulture sećanja na rat. Simbolička granica im je, u tom smislu, “čuvar” identiteta, ali isto tako podsetnik na ratna događanja koja svima čine vremensku i svaku drugu prekretnicu u životu. Generacije rođene u ratu ili nakon ratova takođe poznaju gde se granica u Mostaru nalazi i reprodukuju određeni niz stavova kao i pripadnici starijih generacija, što opet ne znači da ne postoji međuetnička interakcija i komunikacija u drugim domenima. Teorijski koncept “viskoznosti” koji Hejden i Katić uvode u društveno-humanističke nauke kako bi skrenuli pažnju na to da identiteti različitih zajednica mogu varirati a opet u sebi sadržati neke svoje odlike (Hayden i Katić, 2023: 121—130), može se primeniti i na odnose između tih grupacija. Samim tim, međuetnički odnosi stanovnika Mostara mogu se tumačiti istovremeno kao promenjivi u određe-

nim domenima njihove saradnje (ponašanja) i stabilni kada je reč o njihovim percepcijama i stavovima. Dakle, ekonomske prakse, društveni život i kulturna saradnja Mostarce uveliko spajaju, dok ih političko delovanje, kultura sećanja na rat i drugačija percepcija posleratne sekularne (nazivi ulica, zastave) i verske obnove (crkve, džamije) i arhitekture istovremeno razdvajaju. Drugim rečima, čak i ako po svojim nahođenjima i stremljenjima Hrvati Mostarci žele “Zapadni Mostar”, a Bošnjaci “Istočni Mostar” ili pak ceo grad, oni ni u jednom trenutku to ne sprovode na delu u onoj meri u kojoj politički, javni i medijski diskurs nalaže. Moglo bi se reći da gotovo sve stanovnike grada na Neretvi odlikuju dvojni međuetnički odnosi nakon rata. Dok se Srbi u odnose dvaju većinskih naroda uklapaju promenljivo i zavisno od sopstvenih viđenja mostarske društveno-političke situacije, stiče se utisak da je znatno teže zajednici “ostalih”. Deklarativno odbijajući da grade relacije prema drugim grupacijama u odnosu na prethodni rat, “ostali” zapravo stalnim negiranjem glavnih posledica rata daju jači prostor takvim narativima u okviru svojih percepcija. Njihov položaj sličan je u celoj Bosni i Hercegovini – oni koji ne žele da budu Bošnjaci, Srbi ili Hrvati izlaze iz okvira nečega što bi mogli nazvati “etničkom igrom”, istovremeno bivajući deo te iste igre zahvaljujući sopstvenim stavovima.

/ Literatura

Bjelakovic N., i Strazzari, F. 1999. The Sack of Mostar, 1992 — 1994: The Politico-Military Connection, *European Security*, 8 (2): 73—102.

Bollens, S. A. 2007. *Cities, Nationalism and Democratization*, London – New York: Routledge.

Bose, S. 2002. *Bosnia After Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*, New York – Oxford: Oxford University Press.

Carabelli, G. 2014. *Gdje si? Walking as a Reflective Practice*, u: Shortell, T. and Brown, E. (ur.). *Walking the City: Quotidian Mobility*

and Ethnographic Methods. Routledge. London: 191—207.

Carabelli, G. 2018. *The Divided City and the Grassroots. The (un)making of ethnic divisions in Mostar*, Singapore: Palgrave.

Djurasovic, A. 2016. *Ideology, Political Transitions and the City: The Case of Mostar, Bosnia and Herzegovina*, London – New York: Routledge.

Djurasovic, A. 2019. Divided cities as complex cities: transition and complexity in city of Mostar, *Space and Polity*, 23 (2): 125—139.

- Dražeta, B. 2021. *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Dosijs studio.
- Dražeta, B. 2024. Monuments in Mostar as markers of the symbolic border and post-war memorialization, *Geoadria*, 29 (2): 259—282.
- Forde, S. 2019. Socio-spatial agency and positive peace in Mostar, Bosnia and Herzegovina, *Space and Polity*, 23 (2): 154—167.
- Gunzburger Makaš, E. 2021. Heritage Reconstruction in Mostar: Minorities and Multiculturalism in Post-conflict Bosnia and Herzegovina, u: Bădescu, G., Baillie, B., i Mazzucchelli, F. (eds.). *Transforming Heritage in the Former Yugoslavia: Synchronous Pasts*. Palgrave Macmillan, Cham. London: 83—105.
- Hayden, R. M., i Katić M. 2023. Sedimentations of Time along the Sava and Una Rivers: Viscous Identities, Laminar Flows and Turbulence in Five Late-Ottoman Refugee Towns in Bosnia since 1863, *Slavonic & East European Review* 101 (1): 114—150.
- Hayden, R. M., Šiljeg A., i Marić I. 2024. Patterns of sedimentation and erosion of sacral architecture and secular memorials in Mostar, Banja Luka and Zenica, *Geoadria*, 29 (2): 161—180.
- Hejden, R. M. 2003. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd: Samizdat B92.
- Hromadžić, A. 2015. Dissatisfied Citizens: Ethnonational Governance, Teachers' Strike and Professional Solidarity in Mostar, Bosnia-Herzegovina, *European Politics and Society*, 16 (3): 429—446.
- Hromadžić, A. 2017. *Samo Bosne nema: mladi i stvaranje države u posleratnoj Bosni i Hercegovini*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster.
- Jović, D. 2003. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974 — 1990)*, Zagreb: Prometej.
- Kapidžić, D. 2015. Party System, u: Arnautović, S., Mujagić, N., Kapidžić, D., Osmić, A., i Huruz, E. (ur.). *Political Pluralism and Internal Party Democracy: National Study for Bosnia and Herzegovina*. Podgorica: Centre for Monitoring and Research: 35—56.
- Novak, N. 2024. *Povijest mikrogeopolitičkih podjela – Podijeljeni gradovi bivše Jugoslavije: Mostar, Vukovar i Kosovska Mitrovica*, Zagreb: Despot Infinitus.
- Palmberger, M. 2016. *How Generations Remember. Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*, London: Palgrave Macmillan.
- Palmberger, M. 2018. Nationalizing the Streetscape. The Case of Street Renaming in Mostar, Bosnia-Herzegovina, u: Rose-Redwood R., Alderman, D., i Azaryahu, M. (ur.). *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics, and Place*. Ashgate. Farnham: 168—184.
- Palmberger, M. 2019. Why Alternative Memory and Place-making Practices in Divided Cities Matter, *Space and Polity*, 23 (2): 243—249.

BOGDAN DRAŽETA

War and interethnic relations in Mostar

The war events in the period from 1992 to 1994 in the area of Mostar had a decisive importance in the shaping of interethnic relations at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century. Today, Croats, Bosniaks and Serbs treat each other differently in that city, depending on the domain in which they achieve inter-ethnic communication and interaction – economic practices, political action, social life, cultural cooperation. The existence of a symbolic border within the urban area (former war frontline), which divides Mostar into two political-ideological and ethnic areas, Croat and Bosniak, caused the reshaping of interethnic, i.e. interpersonal relations at the family, neighborhood and personal level. The paper will analyze an insight into the current situation on all these issues, which was reached on the basis of long-term fieldwork research that has been actively and periodically conducted in the area of the City of Mostar and its surroundings in Bosnia and Herzegovina since 2017. Perceptions, behaviors and attitudes of Mostarians regarding interethnic relations were shaped thanks to the vivid memory of the war events during the nineties of the last century, which means that the narratives produced and shaped during military conflicts are transmitted to the next generations. On the other hand, interethnic cooperation is realized in other fields, which is why it cannot be claimed that in Mostar there are no relations between the majority nations (Croats and Bosniaks), as well as the minority (Serb), but that they happen on one set of levels, while this is not the case on others.

Keywords: interethnic relations, Croats, Bosniaks, Serbs, Mostar

Relativna nesuvremenost i refleksivna nostalgija: studija slučaja Spomenika ustanku naroda Banije i Korduna

VIKTORIJA ČURLIN

Akademija znanosti Češke Republike, Povijesni institut

Ovaj rad istražuje memorijalni kompleks na Petrovoj gori kao studiju slučaja za razumijevanje dinamika politika sjećanja u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Fokusrajući se na Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna Vojina Bakića, sagrađenog 1981. godine, rad proučava kako promjene u značenju spomenika odražavaju šire procese pamćenja, zaboravljanja te reinterpretiranja socijalističke baštine. Nekada ključno mjesto jugoslavenskih antifašističkih komemoracija, spomenik danas utjelovljuje sukob narativa: s jedne strane državno zapuštanje te nacionalističko brisanje, a s druge napore za očuvanjem te kritičkim suočavanjem s prošlošću. Koristeći etnografski terenski rad, intervjuje, te analizu medijske građe, studija izlaže kako komemorativni rituali, kulturalne intervencije te upotreba grafita upisuju značenja u prostor. Tipologija restorativne i refleksivne nostalgije Svetlane Boym upotrijebljena je kako bi se ukazalo na način kako ruševine – artefakti nesuvremenosti – oblikuju kolektivno sjećanje, omogućujući ostvarivanje kontinuiteta s prošlošću te zamišljanje alternativnih političkih budućnosti ukorijenjenih u antifašističkoj solidarnosti.

KLJUČNE RIJEČI: politike sjećanja, refleksivna nostalgija, postsocijalizam, socijalistički spomenici, Petrova gora

/

O d holivudskih prerada filmskih hitova prethodnih desetljeća do globalne nacionalističke čežnje za “zlatnim dobom” nacionalnog sklada i snažnih “obiteljskih vrijednosti, trenutno svjedočimo epidemiji nostalgije, žudnjom za zajedništvom, kontinuitetom te kolektivnim sjećanjem u svijetu u kojemu ih naizgled nedostaje.¹ Nostalgija je obrambeni mehanizam koji se javlja u vremenima velikih promjena u ritmu života (Boym, 2001). Nekritičko prepuštanje nostalgičnim maštarijama može dovesti do čudovišne politike, spremnosti da se umre ili ubije u ime domovine koja nikada nije postojala; no sam je sentiment jednako neizbježan kao i izmještenost te osjećaj nepovratnosti koji ga hrane, oboje temeljne značajke modernosti. Iz ovoga proizlazi pitanje može li se nostalgija upregnuti ne samo u reakcionarne desne političke ciljeve, već i u lijeve i progresivne.

Iako ne nudi nedvosmislen odgovor o progresivnim politikama, Svetlana Boym tvrdi da postoje jasno različiti oblici nostalgije. Razrađujući suprotstavljene tipove nostalgije, “restorativnu” te “refleksivnu,” Boym (2001) razlikuje “s jedne strane *nacionalno sjećanje* [dodan naglasak], koje se temelji na jednoj verziji nacionalnog identiteta, a s druge *društveno sjećanje*, koje se sastoji od kolektivnih okvira koji obilježavaju, ali ne određuju individualno sjećanje” (ibid.: 7).² Društveno sjećanje, koje podržava refleksivni oblik nostalgije, izražava se prvenstveno kroz materijalizacije. Kako bi se povijesno sjećanje određene skupine moglo ovjekovječiti, podsjetnici željene prošlosti moraju se konstruirati, postati integralne točke javne sfere, a time postati dio svakodnevice prosječne osobe (Ilić i Škrbić Alempijević, 2017). Spomenici igraju značajnu ulogu u službenim politikama sjećanja te su ponekad prisvojeni u informalnim praksama kolektivnog sjećanja. Definiranjem povijesnog pamćenja kao odrednicom kulturnog značenja nekog mjesta, spomenici uspostavljaju mjesta sjećanja kao izraze ideologije, oblikovane u podjednakoj mjeri političkim diskursom koji je doveo do podizanja spomenika, kao i svakodnevnim činovima, kretanjem, te odnosima između ljudi i njihove materijalne kulture (Nora, 1996). Međuigra između spomenika kao materijalnih objekata te ljudi koji ih proizvode ili susreću središnji je predmet etnološkog i antropološkog istraživanja spomenika. Ti objekti oblikuju te njih zauzvrat oblikuju ljudske

1 Rad je napisan u sklopu znanstvenog projekta “Devedesete: srpsko-hrvatski odnosi u ratu i miru” u provedbi Arhiva Srba.

2 Svi citati bibliografskih jedinica izvorno pisanih engleskim jezikom u tekstu su članka citirani hrvatskim jezikom u vlastitom prijevodu.

perspektive, priče, prakse, emocije i interesi; stoga nude prizmu kroz koju se mogu promatrati šire društvene i političke dinamike, ne samo u vrijeme njihova nastanka, već i kroz njihovu naknadnu upotrebu, reinterpretaciju ili zanemarivanje.

No, što se dogodi kada se odnosi između ljudi i kulturnih objekata uznemire ili prekinu? Što se dogodi s mjestom sjećanja ako ideologija i politički diskurs koji su ga stvorili postanu neželjeni ili čak nedopustivi? Mjesto izgubi svoje povijesno sidrište te više nije integralni dio suvremenog kolektivnog sjećanja. S druge strane, zahvaljujući svojoj izdržljivoj materijalnosti te pamćenju malobrojnih osoba koji ih nastavljaju posjećivati, spomenici su također objekti koji se opiru odlasku u zaborav. Oni su, da se poslužim konceptom relativne nesuvremenosti Davida Grossa, predstavnici prošlosti koja “je doduše definitivno došla kraju, ali je unatoč tome iza sebe ostavila materijalne ili kulturne tragove koji su izravnije i trajnije opipljivi nego oni u muzejskim postavama” (Gross, 2000: 142). Kao takvi, podatniji su materijal za zamišljanja i reinterpretacije ukorijenjene u nostalgiji.

Ova studija proučava primjenu refleksivne nostalgije istraživanjem političkih i kulturnih praksi koje na životu drže nestali alternativni politički sustav kontinuiranim korištenjem njegove kulturne baštine. Memorijalni kompleks koji je predmet ove studije stubokom je transformiran raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i uspostavom Republike Hrvatske, te zamjenom starog simboličkog sustava socijalističkog bratstva i jedinstva novim, usmjerenom na isključiv nacionalistički imaginarij. Fokus rada je Petrova gora, nekada spomen-park u kojem su se nalazila brojna povijesna mjesta te artefakti povezani s antifašističkim otporom za Drugog svjetskog rata, znan u jugoslavenskoj historiografiji kao Narodnooslobodilačka borba (NOB). Točnije, studija slučaja koja tvori podlogu za argument o refleksivnoj nostalgiji kao oruđu za alternativni politički imaginarij bavi se Spomenikom ustanku naroda Banije i Korduna, koji je dizajnirao poznati jugoslavenski arhitekt srpske nacionalnosti Vojin Bakić, a koji je podignut na vrhu Petrovac 1981. godine.

Vojin Bakić bio je među najznačajnijim jugoslavenskim kiparima, najaktivniji tijekom 1950-ih te 1960-ih godina. Njegov je rad bio ključan za razvoj distinktnog jugoslavenskog modernističkog stila u kiparstvu, no danas je većina preživjelih Bakićevih spomenika zapuštena i prepuštena propadanju. Mnogi su od njih uništeni tijekom rata u Hrvatskoj 1990-ih godina – obično eksplozivom zbog njihove monumentalne veličine – poput spomenika

“Bjelovarac” u Bjelovaru (podignut 1946., uništen 1991., obnovljen 2010.) ili Spomenika pobjedi naroda Slavonije u Kamenskoj (podignut 1968. i uništen 1992.). Jedan on Bakićevih kasnijih i najpoznatijih radova, Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna obilježava partizansku borbu na Petrovoj gori, kako lokalni ustanak u srpnju 1941., tako i bitku u svibnju 1942. kada je oko sedam stotina partizanskih boraca probilo obruč višestruko brojnijih fašističkih snaga i spasilo brojne civile te ranjene partizanske borce (Goldstein, 2020).

Glavni objekt memorijalnog kompleksa masivno je zdanje od betona i čelika, trideset sedam metara visoko te četrdeset metara široko.³ Četiri se kata dižu iznad zemlje u asimetričnim, fluidnim stijenama. Oblik skulpture podsjeća na zastave koje se vijore na vjetru (Celner, 2024: 51), no i na apstraktne i fantastične objekte, poput “svemirske postaje ili svemirskog broda” (Kirn, 2012: 263). Mišljenje Gala Kirna da spomenik na Petrovoj gori izgleda kao da je došao s drugog svijeta dijelili su brojni posjetitelji tijekom etnografskog dijela ovog istraživanja. Bakićev spomenik samim svojim dizajnom poziva na utopiistička promišljanja. Formom se jasno razlikuje od socijal-realističkog stila koji se obično veže uz antifašističke spomenike, kako sovjetske tako i rane jugoslavenske (Kirn, 2012). Odsutni su likovi napaćenih žrtava ili pobjedonosnih partizanskih junaka; koje god da značenje forma ove strukture nosi – kako vanjstinom tako i unutrašnjošću – ono je nejasno te prepušteno tumačenju. Spomenik “potpuno negira ljudski moment patnje ili pobjede, ali istovremeno strateški poteže pitanje reprezentacije te zamišljanja partizanske borbe” (ibid.: 263). On prisiljava promatrača da prepozna određenu težnju za budućnošću, a istovremeno ustvrđuje utopijsku narav antifašističkog pokreta koji se borio za te utemeljio socijalističko jugoslavensko društvo (ibid.). Ovo svojstvo daje spomeniku na Petrovoj gori jedinstveni potencijal među preživjelim socijalističkim spomenicima u Hrvatskoj kao mjestu ponovnog zamišljanja prošlosti i budućnosti.

Spomenik i okolni Memorijalni park imali su istaknutu ulogu u narativima o partizanskom junaštvu te “bratstvu i jedinstvu” različitih naroda kao okosnicama jugoslavenske državnosti. Aspekt multi-etničke suradnje u (re-)produciranom sjećanju bio je od osobite važnosti za kraj u kojem je spomenik podignut, koji je povijesno bio većinski naseljen srpskim stanovništvom.⁴

³ <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora>.

⁴ Državni zavod za statistiku RH: Etnički sastav stanovništva Hrvatske između 1880. i 1991.

Razlozi za osnivanje Spomen-područja Petrova gora (kasnije preimenovanog u Memorijalni park) navedeni krajem 1960-ih godina nisu se ticali samo ovjekovječenja NOB-a, već su za cilj imali razviti planinu u motor gospodarskog, obrazovnog, te političkog razvoja i inovacije (Horvatinčić, 2023), a time ga učiniti sastavnim dijelom svakodnevnog života za lokalno stanovništvo. Raspadom Jugoslavije uslijed ratova 1990-ih, mjesta sjećanja posvećena kako stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu, tako i promicanju ideala “bratstva i jedinstva” te socijalističke revolucije, postala su nepoželjna hrvatskim vlastima te su uništena ili prepuštena zaboravu i propadanju. Unatoč tomu, tijekom protekla tri desetljeća poduzete su mnoge inicijative kako bi se ova ogromna kulturna baština obnovila, a povijest socijalističkih progresivnih antifašističkih politika spasila od zaborava organiziranjem komemoracija.

Ovaj rad cilja analizirati spomenute komemorativne prakse vezane uz socijalističke spomenike. Upotrijebila sam kvalitativne metode, uključujući promatranje te etnografski opis komemoracija i nedavnih intervencija u prostor Bakićevog spomenika na Petrovoj gori; analizu diskursa medijskih izvještaja te raznih poziva za obnovu spomenika; intervjuje s posjetiteljima spomeniku i Anetom Vladimirov, koordinatoricom komemoracije 17. svibnja 2025. godine koju je organiziralo Srpsko narodno vijeće (SNV). U svojim sam etnografskim opažanjima i intervjuima ciljala prikupiti iskustva širokog spektra ljudi, kako onih koji su rođeni za vrijeme socijalističkog perioda te ga proživjeli, tako i onih koji nisu; ljude uključene u politički aktivizam te one koji to nisu. Moje je istraživanje vođeno sljedećim polaznim pitanjima: kako komemorativne prakse drže na životu povijesno sjećanje nakon što generacije ljudi koji su živjeli tijekom socijalističkog sustava nestanu? Kakve ideje o potencijalnoj obnovi Bakićevog spomenika postoje te kako one odražavaju raznolike političke imaginarije na kojima se zasnivaju? Koji aspekti komemorativnih praksi se mogu opisati kao “refleksivni,” tj. kritički prema samom sjećanju koje perpetuiraju, i kako se refleksivnost ostvaruje? Kako se posjetitelji spomenika, osobito oni mlađih generacija bez življenog iskustva socijalizma, odnose prema kulturnoj baštini NOB-a i ugrađuju spomenik u progresivnu politiku? Prije nego se na ova pitanja može odgovoriti, nužno je proučiti proces kojim su objekti poput spomenika na Petrovoj gori odvojeni od simboličkih i političkih sustava u kojima su stvoreni te načine na koje ih se može upregnuti, kroz prakse refleksivne nostalgije, u zamišljanje drugačijih budućnosti.

/ Nostalgija i zaboravljanje – politike sjećanja u postsocijalističkoj Hrvatskoj

Dinamike na djelu oko Bakićevog spomenika na Petrovoj gori – nemar od strane državne i lokalnih vlasti s jedne strane, a s druge napori organizacija i stranka zainteresiranih za zaštitu antifašističkog naslijeđa i povijesti da ga sačuvaju od zaborava – na određen su način prikaz širih politika sjećanja u Hrvatskoj u malom, što je jedan od primarnih razloga zašto je ovaj lokalitet odabran za studiju slučaja.

U periodu obilježenim vremenskom nestabilnošću i političkim previranjem, djelomično uzrokovanim ubrzanim tehnološkim napretkom te višestrukim povijesnim raskidima, sjećanje je jedan od najmoćnijih instrumenata gradnje grupnog identiteta. Stoga “pravo na ‘vlastito sjećanje’ može poslužiti kao temelj za konstrukciju identiteta” (Vasileva i Kaleva, 2017: 188). U hrvatskom postsocijalističkom kontekstu ovo je pravo snažno osporavano. Ni stranka nasljednica Saveza komunista Hrvatske, niti njihovi politički protivnici na desnici nisu pokazali mnogo interesa za osvrtanjem na zajedničku socijalističku prošlost. Umjesto toga, kako je Ugrešić (1996) opazila, sjećanje na komunizam i koegzistenciju nove su vlasti zaplijenile te zamijenile raznolikim narativima: neki su se fiksirali na poratne zločine nad poraženim kolaboracionističkim vojskama nakon Drugog svjetskog rata; drugi na strategije nacionalne pomirbe; a neki su pak zakopali povijesne traume ispod slojeva poricanja ili drevnih mitologija (Hozić, 2014: 234). U takvom okolišu socijalistički spomenici zauzimaju prostor nelagode, ignorira ih se, vandalizira, ili prepušta propadanju, ali istovremeno ih brane akteri koji ih smatraju vitalnim podsjetnicima na antifašističku borbu.

Napetosti izviru iz načina na koji se ovi spomenici tumače. U istraživanju bugarskih socijalističkih spomenika i njihove sudbine, Vasileva i Kaleva (2017) tvrde da oni “zaslužuju biti sačuvani: ne kao službena, neprikosnovena baština, već kao *izgovor za kontinuirano tumačenje prošlosti kroz autentične materijalne tragove* [dodan naglasak]” (189). Očuvanje spomenika poput onog na Petrovoj gori stoga nije usmjereno na fiksiranje jednog značenja, već na omogućavanje trajnog dijaloga o povijesti, identitetu i vrijednostima. Ovo je osobito važno u postjugoslavenskom kontekstu, gdje je jednom od najznačajnijih označitelja nacionalističke ideologije postala ideja “nacionalne pomirbe”

(Kirn, 2012; Radonić, 2010; Todorova, 2004, 2010; Velikonja, 2013). Kako ovi radovi pokazuju, taj je proces bio instrumentalan u legitimizaciji etničkih podjela, oblikujući kako zamišljenu prošlost tako i promišljanje budućnosti. Nigdje to nije vidljivije nego u upravljanju – ili namjerno lošem upravljanju – spomenicima, što je postalo utjelovljenjem “politike sjećanja.” U praksi ova se politika manifestira u relativizaciji povijesnih činjenica, univerzalizaciji žrtava, simboličkoj pomirbi partizana i lokalnih fašista protiv kojih su se borili, čak i u političkim potezima poput davanja veteranskih mirovina pripadnicima kolaboracionističkih vojski (Kirn, 2012: 253–54). U ovome kontekstu partizanski su spomenici neželjeni podsjetnici na odbačene emancipatorne ideale i činjenice o antifašističkoj borbi koje se ne mogu uklopiti u novu verziju povijesti i “nacionalnu pomirbu.” Umjesto toga grade se novi spomenici, često kao zamjene ili neprikladni dodaci postojećim socijalističkim spomen-obilježjima (e.g. Cimeša, 2018). U takvome okruženju nostalgija izvire ne samo kao osobni sentiment, već kao diskursom posredovana ideologija. Kako Hill i Manheim (1992: 381–82) naglašavaju, ljudski je svijet fragmentiran i kontingentan, a nostalgija odražava tu kontingentnost time što nudi međusobno oprečne okvire za stvaranje značenja. Petrović (2010: 128–29) dodaje kako nostalgija nikada nije tek izraz čežnje, već je ideološko oruđe kojim akteri artikuliraju položaje, osnažuju sustave vrijednosti te teže ostvarenju političkih ciljeva. Suvremena retorika o spomenicima oscilira između restorativnih i refleksivnih oblika nostalgije, svaki od kojih sadrži različite i jasne implikacije za politike baštine.

Kako Boym (2001) pokazuje, već se krajem devetnaestog stoljeća javila rasprava između zagovaratelja “potpune obnove,” koji su htjeli obnoviti spomenike u zamišljeni prethodni cjeloviti oblik, te promicatelja očuvanja ruševina i fragmenata, koji su vjerovali kako ti objekti posjeduju “vrijednost starine” (*age value*) i njome pozivaju na promišljanje o protoku vremena. Restorativna nostalgija danas se manifestira u potpunim rekonstrukcijama i pokušajima da se sjećanje preinači ili “ispravi” (Boym, 2001: 55–56).⁵ Nasuprot tome, refleksivna nostalgija obitava u ruševinama, truležu i patini vremena, prigrbljuje neumoljivost tijekom povijesti te otvara prostor za nova tumačenja. Umjesto da pokušava ponovno uspostaviti izgubljeni dom, refleksivna nostalgija potiče

5 Za ekstreman primjer praktične primjene rekonstruktivne nostalgije, vidi: Janev, 2017, “Burdened Past: Challenging the Socialist Heritage in Macedonia.”

estetsku individualnost i meditaciju o prolaznosti: zaokupljena je nepovratnošću prošlosti, ljudskom konačnošću te mogućnošću opiranja instrumentalnoj učinkovitosti koju politike sjećanja zahtijevaju. Pristalice takve nostalgичne politike “amateri su vremena, gurmani trajanja,” koji uživaju u teksturama povijesti, a ne u njezinim instrumentalizacijama (ibid.: 64). Spomenik na Petrovoj gori leži upravo na ovome raskrižju. U svom ruševnom stanju može poslužiti kao mjesto refleksivne nostalgije, podsjetnik na antifašističko naslijeđe i osporavana značenja Jugoslavije, kao i nadahnuće za promišljanje različitih političkih budućnosti. Istovremeno, njegovo zanemarivanje utjelovljuje širi postsocijalistički pomak prema restorativnim nacionalističkim narativima koji brišu, relativiziraju ili preinačavaju nelagodne aspekte prošlosti. U ovoj napetosti – između brisanja i ustrajanja, između političkog jedinstva i refleksivnog prisjećanja – značenje spomenika za hrvatske politike sjećanja postaje najrazvidnijim.

/ Povijest spomenika i Memorijalnog parka Petrova gora

Kamen temeljac za buduće spomen-obilježje položio je 6. svibnja 1946. godine predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine Jugoslavije, doktor Ivan Ribar, no zbog nedostatka sredstava gradnja spomenika nije realizirana sljedećih trideset pet godina. Iako je gradnja monumentalnog zdanja odgođena na više od tri desetljeća nakon rata, na širem području Petrove gore nije nedostajalo aktivnosti u tome periodu. Uoči dvadesete obljetnice ustanka na Baniji i Kordunu, 1961. na posebnoj sjednici općinskih vijeća Topuskog, Vrginmosta i Vojnića preostali su objekti (kolibe, zemunice i groblja) partizanske bolnice proglašeni “Spomen-objektima središnje partizanske bolnice Petrova gora,” a okolna šuma zaštićenim parkom (Celner, 2024). Iste je godine podignut manji spomenik na partizanskom groblju, prema dizajnu kipara Stevana Luketića i pjesnika Jure Kaštelana, jedino novo zdanje na novozaštićenom području (Horvatićnić, 2023: 121). Spomen-područje Petrova gora dobilo je 1963. status spomenika kulture, pri čemu su definirane njegove granice i temeljito popisani brojni povijesni artefakti koji se nalaze na tom području: bolnice, ljekarne, radio-nice, tiskare, ruševine crkava, spomenici, itd. (Mataušić i Horvatinčić, 2024). Kompleks središnje bolnice posve je obnovljen 1964. godine, a 1965. čitav je

park redefiniran kao “spomen-područje” u skladu s rezultatima suvremenih povijesnih i arheoloških istraživanja na Petrovoj gori (Celner, 2024). Institut za urbanizam Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu razradio je 1969. Generalni prostorni plan za novoimenovani Memorijalni park (Dragičević, 2015: 387).

Prvi natječaj za dizajn novog spomenika održan je od 1970. do 1971. godine, no pobjednički rad nije ostvaren zbog nesuglasica između arhitekta, Igora Toša, i Odbora za izgradnju spomenika (Celner, 2024). Nakon još jednog saveznog natječaja 1974. godine, Odbor je odobrio dizajn Vojina Bakića (koji je prethodno osvojio drugo mjesto u prvom natječaju, sa značajno drugačijim radom), pri čemu su Berislav Šerbetić i Tomislav Odak odabrani kao izvršni projektanti, a karlovačka podružnica Osnovne organizacije udruženog rada “Tempo” kao izvođač radova (Dakić, 1989). Problemi s osiguravanjem sredstava za gradnju su se nastavili te su radovi konačno započeli 1980. godine i završili sljedeće godine, na vrijeme za proslavu četrdesete obljetnice ustanka naroda Banije i Korduna.

Memorijalni se kompleks sastoji od pristupnog trga uz koji se nalaze ugostiteljski i trgovački objekti; 150 metara dugog stepeništa, na sredini kojeg je kosturnica s ostacima sedamdeset dvoje partizanskih boraca i civila koji su poginuli prvog travnja 1942. godine, tijekom proboja neprijateljskog okruženja; te sam spomenik. Iako je planirano da u spomeniku bude smješten Muzej revolucije – koji bi izlagao i komemorirao NOB i jugoslavensku socijalističku revoluciju općenito, a time spomenik učinio značajnim ne samo na lokalnoj, već i saveznoj razini – nedostatak sredstava odgodio je ostvarenje tog projekta. Umjesto toga u prizemlju je postavljena izložba fotografija na temu “Tito u karlovačko-kordunskom kraju.” Uz to su na višim katovima postojale dodatne izložbene prostorije, čitaonica, knjižnica te uredi uprave Memorijalnog parka. Unutarnja komunikacija ostvarivala se pomoću dva stepeništa i dva dizala; potonji su vodili do vidikovca na vrhu spomenika, na 544 metara nadmorske visine, odakle puca pogled na čitavu Petrovu goru te – pri povoljnim uvjetima – okolne krajeve sve do Zagreba, gotovo šezdeset kilometara daleko (ibid.). Spomenik je bio krunsko postignuće i središte Memorijalnog parka, koji je dosego vrh turističkog razvoja i aktivnosti 1980-ih godina. Ostali značajni objekti uključivali su Središnju partizansku bolnicu, brojna manja spomen-obilježja raštrkana po planini, kosturnice, manje spomenike, te obnovljen dječji centar u Radonji koji se sastojao od tradicionalnih drvenih kuća a bio je aktivan od

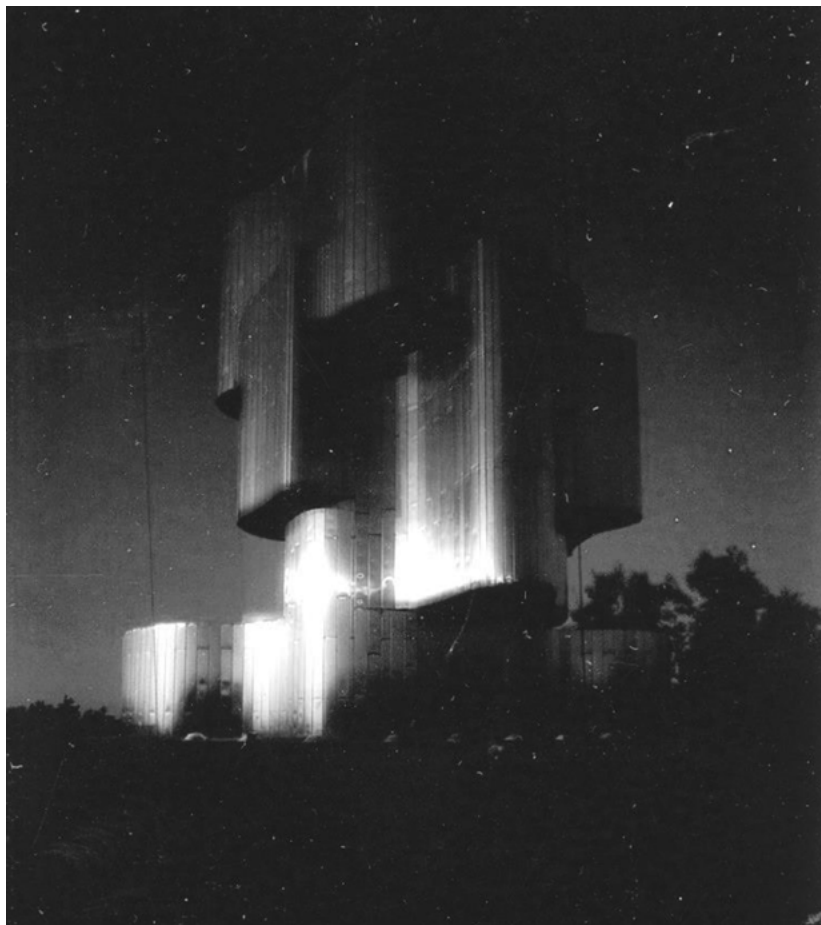
1943. do 1945. godine. Brojni su događaji i festivali održavani svake godine u Memorijalnom parku i susjednim općinama,⁶ a rastuće su turističke i obrazovne aktivnosti⁷ podupirali brojni ugostiteljski objekti (ibid.).

Svečanom otvorenju spomenika pod vodstvom predsjednika Sabora SR Hrvatske Jure Bilića 4. listopada 1981. prisustvovalo je oko 3.500 osoba (ibid.). Tom je prilikom Bilić upozorio na “moguće buduće ratove,” ali i izrazio optimizam da će Bakićev spomenik nadahnuti lokalno stanovništvo na otpor budućim agresorima (ibid.). Nažalost, za manje od desetljeća rat će postati stvarnost, a optimistični utopizam Bakićevog rada nije mogao zadržati povijesnu plimu nacionalizma. U osvit rata u Hrvatskoj, nedugo nakon održavanja Prvog općeg sabora Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), na pristupnom je trgu spomenika na Petrovoj gori 4. ožujka 1990. godine organiziran politički skup. Događaj su organizirale općinske skupštine Vojnića i Vrginmosta u suradnji s Jugoslavenskom samostalnom demokratskom strankom, na čijem je čelu bio upravitelj Memorijalnog parka Petrova gora Mile Dakić (Celner, 2024). Zabranjen je nastup stranačkim čelnicima poput Dakića ili Jovana Opačića iz Srpske demokratske stranke (SDS), jer su organizatori skupa htjeli poslati poruku “bratstva i jedinstva,” protiv svih isključivih nacionalističkih politika (Pauković, 2008: 20). Umirovljeni je jugoslavenski general Dušan Pečić, istaknuti govornik na skupu, podsjetio okupljene na povijesnu multietničku

6 12. siječnja (Dan općine Vojnić), ožujak (“Goranovo proljeće” na Petrovoj gori), 14. svibnja (folklorni zbor u Biljegu, obilježavanje proboja okruženja 1942.), 4. srpnja (Dan borca, savezni praznik, slavio se u Krstinji), 19. srpnja (folklorni zbor u Abezu; svečana sjednica općinskih komiteta Saveza komunista iz područja Karlovca i Siska, obilježavanjem sastanka 1941. kojim je predsjedao Rade Končar), 27. srpnja (proslava republičkog praznika Dana ustanka naroda Hrvatske u spomen-objektu “Bratstvo i jedinstvo” u Debeloj kosi), 12. kolovoza (folklorni zbor u Boviću, komemoracija oslobođenja mjesta 1941.), 16. rujna (osnivanje 5. kordunaške udarne brigade, na Petrovoj poljani), 5. listopada (Dan općine Vrginmost, slavio se od Titovog posjeta općini 5. listopada 1967) i drugi.

7 Organizirani turizam na Petrovoj gori počinje 1962. izgradnjom motela u Muljavi, izvorno zvanim “14. maj” po datumu partizanskog proboja neprijateljskog okruženja 1942. (Celner, 2024: 60). Nedugo nakon toga podignut je i omladinski planinarski dom (Dakić, 1989). Iako je bilo komercijalnih i individualnih turističkih posjeta spomen-parku kroz 1970-e i 1980-e godine, kako domaćih tako i inozemnih gostiju, SUBNOR Hrvatske procjenio je 1985. da oko 70 — 80% svih dolazaka čine organizirani izleti škola i drugih organizacija (Baković, 2023: 75), makar točne brojke o dolascima i noćenjima nisu prikupljene. Jedan od organiziranih obrazovnih programa u spomen-parku održavao je Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, koji je od 1978. nadalje organizirao edukacije za studente u Središnjoj partizanskoj bolnici o liječništvu u ratnim uvjetima, povijesti medicine te liječničkoj etici (Celner, 2024: 59).

Slika 1.
Bakićev spomenik 1980-ih godina (Arhiv Srba u Hrvatskoj, fond Vojin Bakić)

suradnju partizana protiv fašizma te je upozorio na prijetnju nacionalizma srpskoj manjini u Hrvatskoj. Unatoč tome, među okupljenim tisućama bilo je onih koji su isticali slike Slobodana Miloševića te mahali povijesnim srpskim zastavama, koji su skup na Petrovoj gori vidjeli kao sredstvo guranja vlastite nacionalističke agende (ibid.), a koja će godinu dana kasnije poprimiti separatistička obilježja.

U konačnici je potonja skupina prevladala prvu, te je na prostoru Memorijalnog parka Petrova gora prvo proglašena autonomna oblast, a zatim i

nezavisna srpska republika. Da je spomenik ubrzo počeo propadati razvidno je iz dopisa Mile Dakića Vladi Republike Srpske Krajine (RSK), u kojem traži financijska sredstva te pomoć u sanaciji štete učinjene u spomen-parku od 1992. godine nadalje.⁸ Nacionalistička, isključiva struja prevladala je i na hrvatskoj strani, a njihovo je odricanje od antifašističke partizanske prošlosti vidljivo i u simboličkom činu ukidanja civilnog priznanja nazvanog po slavnoj partizanskoj kirurginji s Petrove gore, doktorici Mariji Schlesinger.⁹

Usljed obostranog odbacivanja partizanskog naslijeđa tijekom ratova 1990-ih godina – pri čemu su neki aktivno radili na tome da preinače prošlost i redefiniraju antifašističku borbu po isključivim etničkim linijama (Radonić, 2010: 55–56) – Bakićev je spomenik prepušten devastaciji: oplata se zdanja na sjeverozapadnoj je strani počela raspadati i opadati, spomenik je pogođen vatrenim oružjem na nekoliko mjesta, a arhiv i postav muzeja opljačkani su i uništeni (Celner, 2024: 69). Donji su katovi spomenika pretvoreni u spremišni prostor za oružje, municiju i medicinski materijal, dok su ostali dijelovi prenamjenjeni u vojni stožer i prostore za obuku vojske RSK (ibid.). Tijekom vojne operacije “Oluja” hrvatskih oružanih snaga 1995. svi su ti prostori ispražnjeni, kao i bolnica RSK u Vojniću te civilno stanovništvo okolnih mjesta. Iako su druga spomen-obilježja i objekti na Petrovoj gori posvećeni NOB-u oštećeni tijekom borbi, sam je spomenik preživio ove događaje relativno neokrnut; televizijski izvještaji Hrvatske radiotelevizije (HRT) izravno nakon vojnih operacija pokazuju spomenik na Petrovoj gori i pristupni trg obrasle u gmlje, ali pored toga u relativno dobrom stanju, što je potaklo nade da bi se spomenik moglo obnoviti i prenamjeniti uz minimalan trud (Ban, 2023).

/ Bakićev spomenik u 21. stoljeću

Bogdan Bogdanović, još jedan poznati jugoslavenski arhitekt, autor skulpture “Kameni cvijet” u Spomen-području Jasenovac, predvidio je 1987. da polovina od preko 12.000 spomenika i spomen-obilježja NOB-u na području Jugoslavije neće doživjeti 21. stoljeće zbog raspadnutog stanja i brzine propadanja

8 Prijedlog Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida RSK Vladi RSK za obnovu Memorijalnog parka Petrova gora, 9. 6. 1994.

9 “UKAZ o proglašenju zakona o prestanku važenja Zakona o ‘Nagradi dr. Marija Schlesinger’”, Narodne novine, Zagreb, 947, 1991.

(Banjeglav, 2012: 99). Ono što se u konačnici dogodilo dijelom je nakaradno ostvarenje Bogdanovičevog proročanstva; iako su brojni socijalistički spomenici izravno uništeni ili uklonjeni, još ih je više uništeno nebrigom. Kao što je podizanje spomenika bitno za uspostavljanje mjesta sjećanja, tako je i njihovo uništenje ključno oruđe ostvarenja kolektivnog zaborava, koji je podjednako integralan procesu uspostavljanja i perpetuiranja kolektivnog sjećanja kao što je i prisjećanje. “Odluka temeljena na tome koji se slojevi iz ukupnog povijesnog inventara imaju staviti u pozadinu, ne spominjati, ili ukloniti u periodu kada ih se proglasi neprikladnima, odražena je i može se vidjeti u politikama prostornog planiranja, osobito onima povezanim sa spomenicima” (Ilić i Škrbić Alempijević, 2017: 74).

Socijalistički su spomenici u istočnoeuropskim zemljama nakon 1989. postali neželjeni, problematični; predstavljali su “disonantnu baštinu par excellence, koja proizvodi društvene napetosti i sukobe umjesto da promiče zajedničko razumijevanje idealnog univerzalnog sloja kulture” (Vasileva i Kaleva, 2017: 189). Uništenje socijalističkih spomenika stoga je jedan od najvidljivijih – a time i najvažnijih – načina preoblikovanja kolektivnog sjećanja kroz prisilno zaboravljanje.¹⁰ Kolektivna sudbina hrvatskog materijalnog antifašističkog naslijeđa tijekom 1990-ih godina utoliko nije tek izraz prevrednovanja prošlosti (Banjeglav, 2012), već i negacije vrijednosti koje su ti spomenici promicali, odbacivanje “bratstva i jedinstva” i socijalističke emancipacije uz promicanje nostalgичne rekonstrukcije poželjne, etnički čiste i isključive prošlosti.

Prema podacima koje je prikupio Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske (SABA) 2002. godine, od preko šest tisuća antifašističkih spomenika i spomen-obilježja koji su postojali u Hrvatskoj 1990. godine, svega polovina je doživjela 21. stoljeće neoštećena; među onima koji su uništeni, oštećeni ili uklonjeni su i 731 spomenik i drugi memorijalni objekt od značajne umjetničke i kulturno-povijesne važnosti (Hrženjak, 2002). Iako su većinu štete izravno ili neizravno nanijeli pripadnici hrvatskih vojnih i paravojnih snaga ili pak civili, treba napomenuti kako su neke od navedenih

10 Drugi bitan način preoblikovanja kolektivnog sjećanja zaboravljanjem jest preimenovanje gradskih ulica, trgova, parkova i drugih mjesta; “...u gradskom krajoliku imena ulica, zajedno sa spomenicima i spomen-pločama, pridonose semiotičkoj prisutnosti vladajuće ideologije, jer gradskoj arhitekturi [izvorni pojam] daju poseban simbolički sadržaj” (Rihtman-Augustin, 2000: 51).

Slika 2.
Spomenik
na Petrovoj
gori, 2012.
(Tomislav
Medak)

spomenika uništili ili oštetili pripadnici Vojske RSK (Banjeglav, 2012: 100), što pokazuje da je sjećanje na multietničku partizansku suradnju bilo nepoželjno nacionalističkim ekstremistima na obje strane. Neki su spomenici preživjeli rat relativno nedirnuti da bi nakon toga bili ozbiljno degradirani kroz nebrigu i neodržavanje. Spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori primjer je par excellence kako je u novoj hrvatskoj državi sjećanje na antifašizam osuđeno na zaborav, uništeno prvenstveno zanemarivanjem, a tek sekundarno izravnim uništenjem ili uklanjanjem.

Unatoč obećanjima Vlade RH iz koalicijskog sporazuma sa Samostalnom demokratskom srpskom strankom (SDSS) 2008. godine, u kojoj je memorijalni kompleks na Petrovoj gori uvršten na popis značajnih spomenika za obnovu (ibid.: 102), puni uvjeti sporazuma do danas nisu ispunjeni. Iako su neki od

popisanih objekata obnovljeni, poput Spomenika ustanku naroda Hrvatske u Srbu (obnovljen 2011.), Bakićevo je monumentalno zdanje na vrhu Veliki Petrovac među onima koji su i dalje zapušteni.

Nevladine i nestranačke organizacije također su poduzele inicijative u pokušaju da se spomenik obnovi. U rujnu 2012. umjetnički kolektiv *What, How and for Whom?* (WHW) organizirao je kolaborativnu radionicu istraživanja mogućnosti restauracije spomenika te njegovih potencijalnih društvenih i komercijalnih namjena (Dragičević, 2015). Bakićev je spomenik prethodno 2009. bio fokus projekta WHW “Jučer, sutra”, organiziranog u suradnji sa Srpskim narodnim vijećem (SNV) i arhitekticom Anom Bakić, unukom Vojina Bakića (Zajović, 2012). WHW su organizirali događaj 12. listopada 2012. kod spomenika, uključujući obilazak, kolaborativnu izložbu dospjelih radova te raspravu o ulozi spomenika kao javnog prostora (Dragičević, 2015). U raspravu su bili uključeni predstavnici lokalnih vlasti, autori prijedloga, članovi SABA-e i drugi zainteresirani sudionici. Spomenik se javlja u video serijalu *Scene for a New Heritage* (2004 — 2006) hrvatskog umjetnika Davida Maljkovića (ibid.) te u fotografskoj izložbi Muzeja suvremene umjetnosti *Toward a Concrete Utopia* od 2018. do 2019. godine (Miljački, 2019).

Iako inicijative za obnovu spomenika uglavnom nisu polučile uspjeh, to ne znači da je spomenik ostao posve neiskorišten. Komercijalni interes za Bakićevo djelo, što zbog estetskog elementa tako i zbog mikrolokacije, doveo je do manjih destruktivnih i restauracijskih intervencija na spomeniku i njegovoj bližjoj okolini. U kolovozu 2019. objavljeno je da će se spomenik koristiti kao lokacija za snimanje serije “Tribes of Europa” u Netflixovoj produkciji za 2021. te da će biti u najmu do sljedeće godine. Većina unutrašnjosti spomenika tada je očišćena od otpada te su grafiti uklonjeni sa zidova (Lasić, 2019), no ova intervencija nije prošla bez kritika.¹¹ U listopadu 2024. na pristupnom je

11 Jedna od negativnih reakcija bilo je neodobranje Ane Bakić, unuke Vojina Bakića, koja se požalila da ju nitko nije zatražio za mišljenje oko najma spomenika (Kiš Terbovc, 2019). I sama je produkcija bila predmet kritike, osobito od strane arhitekta Mate Rupića. Iako potonji nije načelno protiv korištenja spomenika NOB-u za televizijske produkcije ili snimanje glazbenih albuma, “čija je estetika često zanimljiva,” kritički se postavio prema iskorištavanju socijalističke baštine bez priznanja njezine povijesne vrijednosti i značaja, što vidi kao “doprinos degradaciji a ne očuvanju spomenika” te je po njegovom mišljenju neprikladno (Kiš Terbovc, 2025). Upotreba spomenika od strane njemačke filmske industrije, dodaje, ima i određene kolonijalne karakteristike, osobito kada se izvorna svrha spomenika ili makar imena autora izostavljaju iz produkcije, što pridonosi općoj politici zanemarivanja i prepuštanja socijalistič-

trgu pred spomenikom održana izvedba glazbene opere *Musicville* (Knezović Belan, 2024). Na vrhu su spomenika 2009. postavljeni telekomunikacijski odašiljači i repetitori za mobilne mreže, što je izazvalo val zgražanja od strane raznih umjetničkih, arhitektonskih te antifašističkih organizacija. Odašiljači su uklonjeni 2020. na zahtjev Ministarstva kulture kao dio priprema za planiranu obnovu objekta, no do toga do danas nije došlo (Cimeša, 2020). Ti su isti odašiljači i repetitori postavljeni na novosagrađeni toranj tik do pristupnog trga na vrhu Petrovac u listopadu iste godine. Kao jasan primjer državne nebrige za ovaj kraj i favoriziranja komercijalnih interesa na štetu javnog dobra,¹² jarko osvijetljeni novi telekomunikacijski toranj posve je uništio međunarodni “Park tamnog neba Petrova gora,” prvi takav zaštićeni prostor u Hrvatskoj, koji je uspostavljen 2019. na korist amaterskih astronoma (Bobo, 2019) zbog jedinstveno niske razine svjetlosnog zagađenja na planini te njezine dobre prostorne povezanosti. Tamna su se nebesa time pridružila Bakićevom spomeniku i partizanskoj emancipatornoj borbi kao predmet nostalgичne čežnje vezan uz Petrovu goru.

/ Nostalgija, antinacionalizam i međunarodna solidarnost: novi grafiti na Bakićevom spomeniku

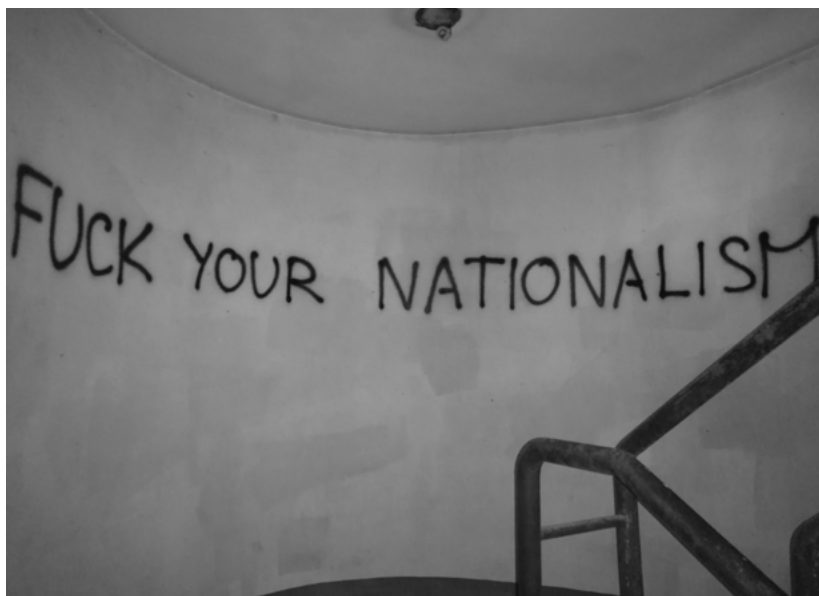
Čišćenje spomenika na Petrovoj gori 2019. u sklopu priprema za snimanje “Tribes of Europa” za Netflix predstavlja značajan prekid u povijesti njegovog prisvajanja i korištenja od strane anonimnih autora grafita. Raniji su izvještaji o spomeniku (Dragičević 2015; Lasić 2019; Miljački 2019; Zajović 2012) isticali pretežito nacionalističku i ksenofobnu prirodu grafita koji su nikli u spomeniku od kraja rata 1995. godine, što je bilo u skladu s drugim primjerima grafita na zapuštenim partizanskim spomenicima i spomen-obilježjima.¹³ Šest godina kasnije, situacija se stubokom promijenila te značajan udio novih grafita – osobito oni najprominentniji – izražava dijametralno suprotne vrijednosti od

ke baštine zaboravu (ibid.).

- 12 Drugi primjer ovoga fenomena je pretjerana eksploatacija šuma za drvenu građu, uz odobrenje javnih vlasti, što je značajno degradiralo šumski pokrov Petrove gore te prijeti opstanku značajne bioraznolikosti planine (Jasić, 2018).
- 13 Primjerice, vidi slučaj Partizanskog memorijalnog groblja u Mostaru, u Bosni i Hercegovini, koje su u sličnoj studiji slučaja istraživale Kristina Ilić i Nevena Škrbić Alempijević (2017).

svojih prethodnika. Novi natpisi predstavljaju snažan kontrast uobičajenom stanju antifašističkih spomenika i zanimljiv dašak svježeg zraka koji podsjeća na izvorne utopističke ideale koje je u spomenikovu formu upisao njegov glavni autor. Pošto je "Spomenik ustanku" imao za cilj sačuvati sjećanje na međuetničku suradnju u zajedničkoj emancipatornoj antifašističkoj borbi, raniji ultranacionalistički natpisi puni mržnje nastojali su izbrisati naslijeđe te prethodno hegemonne ideologije, kako tekstualno tako i vizualno. Takve destruktivne intervencije u simbole odbačenog društvenog i političkog sustava bile su tipične za ratnodobne i poslijeratne grafite u Hrvatskoj (Ključanin i Senjković, 1995).

Iako je općenito oronulo stanje spomenika bilo predmet glasnih neodobravanja i žaljenja među posjetiteljima tijekom mog etnografskog terenskog rada, grafiti su izazvali raznolike no uglavnom pozitivne reakcije. Tijekom rasprava o potencijalnoj obnovi spomenika, mnogi su posjetitelji predložili da grafite treba očuvati na neki način; jedni su smatrali kako ih treba ostaviti na zidovima u trenutnom stanju, čak i osvježiti, dok su drugi zagovarali konzervativniji pristup stvaranja fotografske izložbe u koju bi se uvrstili zanimljiviji i jedinstveniji primjerci grafita. Pokreti i razgovori među sudionicima komemo-

racije, zajedno s jugoslavenskom pop-glazbom i partizanskim pjesmama koji su dopirali iz razglasa postavljenog na pristupnom trgu, nakratko su oživjeli prazan i oronuo spomenik. Čišćenje 2019. dodatno je pridonijelo vraćanju daška stare slave; čak i u stanju uznapređovalog raspada, Bakićev spomenik izaziva divljenje te se značajan dio razgovora među posjetiteljima dotaknuo činjenice da je osnovna konstrukcija spomenika relativno dobro očuvana, uz nagađanja o tome koliko bi sredstava trebalo uložiti kako bi se kompleks u potpunosti obnovio. Prije šest i više godina reakcije mora da su bile vrlo drugačije; pod toplim svjetlom svibanjskog sunca, čak su i grafiti izazvali pozitivne reakcije i divljenje.

Izuzev jednog antikomunističkog natpisa uzduž druge nadzemne etaže na glavnom stubištu (“KILL ANTIFA”), desničarski i ksenofobni slogani bili su gotovo posve odsutni. S druge strane, više je grafita smještenih na najprominentnije točke spomenika izražavalo hostilnost prema nacionalizmu i fašizmu. Na drugome katu, svega nekoliko metara iza prethodno spomenutoga grafita, drugi pak izjavljuje “FUCK YOUR NATIONALISM.” Na sljedećem katu na južnoj strani spomenika stoji grafit “MAY WE DANCE ON THE GRAVES OF NAZIS,” napisan crnom bojom, pored kojega je obris Spomenika revoluciji naroda Moslavine, arhitekta Dušana Džamonje, oslikan istom crnom bojom. Nekoliko se grafita otvoreno izruguje dominantnim hrvatskim nacionalističkim idealima i toposima, poput natpisa “18.11.2023. VUKOVAR HEROIN CITY” na trećem katu, poruga epitetu “grad heroj” nadjevenom gradu Vukovaru.

Najvidljiviji sukob između svjetonazora autora grafita—barem među onima koji su ostavili politički nabijene poruke—te državnih politika uništenja antifašističke baštine kroz nebrigu javlja se u nizu grafita napisanih zelenom bojom, a koji se javljaju na gotovo svim razinama u unutrašnjosti spomenika (podzemne su etaže uglavnom bez ikakvih grafita). Ovi natpisi pozivaju na djela i vrijednosti koje podsjećaju na vrijednosti partizanskih boraca i drugih pripadnika NOB-a tijekom Drugog svjetskog rata. “SOLIDARITY WITH THE PEOPLE ON THE MOVE,” “FUCK BORDERS” i “FIGHT FORTRESS EUROPE” izražavaju solidarnost s izbjeglicama te pokazuju neprijateljski stav prema isključujućoj, ksenofobnoj politici hrvatskih vlasti te Europske unije općenito. Takve poruke implicitno uspoređuju suvremenu patnju izbjeglica i migranata s partizanskim zbjegovima na Petrovoj gori, Kozari, te drugim lokacijama u Jugoslaviji za vrijeme rata. Sintagma “Fortress Europe” izvavno je preuzet iz terminologije Drugog svjetskog rata, gdje je pojam “Festung Europa” ozna-

čavao zemlje pod fašističkom okupacijom, što paralele između povijesti i sadašnjice čini jasnima i namjernima. Autori grafita idu i korak dalje u svojim načelima međunarodne solidarnosti i borbe protiv fašizma u nedavno ispisanim sloganima “FROM THE RIVER TO THE SEA, PALESTINE WILL BE FREE,” koji se javljaju na više točaka unutar spomenika.

Osvrćući se na grafite te komentirajući potencijal spomenika za nove, emancipatorne politike, glavna koordinatorica svibanjske komemoracije na Petrovcu, Aneta Vladimirov rekla je: “vidim [jedino] inicijativu za Slobodnu Palestinu, ne kao organizaciju, nismo mi organizacija, ali samo u pro-palestinskoj solidarnosti vidim mogućnost promišljanja neke kolektivne borbe.” Iako ovi grafiti uglavnom ne iskazuju nostalgiju – uz određene iznimke poput ilustracije Džamonjinog spomenika u Moslavini – njihova je poruka nedvojbeno odjek vrijednosti i ciljeva kojima su se vodili pripadnici povijesne Narodno-oslobodilačke borbe. Izbor lokacije, udaljen i osamljen spomenik na Petrovoj gori, dijelom je vođen praktičnošću; spomenik se nalazi nedaleko granice s Bosnom i Hercegovinom, a njegova je okolina (osobito ruševna Središnja partizanska bolnica) popularno privremeno određeno na takozvanom balkanskom migrantskom koridoru.¹⁴ Usprkos tome, ne može se poreći da je vjerojatni faktor pri izboru lokacije za ispisivanje ovih grafita bilo pozitivno vrednovanje, nostalgično cijenjenje, a možda i identifikacija s materijalnom kulturnom baštinom socijalizma. Autori grafita svjesno povlače paralele između borbe za obespravljene izbjeglice 21. stoljeća te borbe partizana i civilnog stanovništva u NOB-u u 20. stoljeću, što je manifestacija kritičke vrste nostalgije koja cilja iskoristiti zapušteno naslijeđe socijalizma u borbu za aktualne političke ciljeve.

/ Komemoracije na Petrovoj gori

U ovome ću poglavlju istražiti društveno sjećanje na Bakićev spomenik na Petrovoj gori među posjetiteljima spomenika, sudionicima i organizatorima komemoracije partizanskog proboja fašističkog okruženja 1942. godine, te elemente restorativne ili refleksivne nostalgije prisutne u njihovim prisjećanjima.

¹⁴ Za više o pitanjima izbjeglica i migracija u balkanskom kontekstu, vidi Emina Bužinkić i Marija Hameršak, 2017, *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*.

Slika 3.
Oronulo stanje spomenika (Viktorija Čurlin, 17/05/2025)

njima. Provela sam nestrukturirane intervjue sa šest posjetitelja spomeniku tijekom komemoracije 17. svibnja 2025. godine te dva polustrukturirana intervjua sa zamjenikom župana Karlovačke županije Nenadom Vukadinovićem te glavnom koordinatoricom događaja Anetom Vladimirov iz Srpskog narodnog vijeća. Glavni problemi oko kojih su pitanja u intervjuiima oblikovana bili su: što spomenik predstavlja mojim kazivačima u kontekstu suvremene politike sjećanja u Hrvatskoj? Jesu li nostalgični za vremenom minule socijalističke ere u kojoj je spomenik nastao i, ukoliko jesu, kakva je narav te nostalgije? Kako vide transformacije koje je spomenik prošao kroz desetljeća? Kakve vizije prostora i njegovog potencijalnog korištenja stvaraju te kako su one oblikovane nostalgijom? Ovaj pristup omogućava nam da razumijemo kako transformacije u simbolizmu spomenika tako i politike sjećanja koje oblikuju te transformacije. Vodila sam se pretpostavkom da su posjetitelji primarni akteri redefiniranja spomen-mjesta Petrove gore, a ne državna politika, te sam također ispitivala faktore kojima se njihova tumačenja vode.

Za razliku od nekih drugih socijalističkih spomen-obilježja (c.f. Hrobat Virloget i Čebren Lipovec, 2017; Ilić i Škrbić Alempijević, 2017; Janev, 2017),

koja su smještena u urbanim krajolicima te time integralne točke svakodnevnog života (makar u smislu namjernog izbjegavanja ili destrukcije), izmještenost i osamljenost spomenika na Petrovoj gori znače da su korištenja spomenika i povezane prakse nestalni, povremeni, i obično planirani odmaci od uobičajenog ritma svakodnevnog života. Te punktuacije svakodnevice nisu pak ni rekreacije poput eksplicitno jugonostalgičnih obilježavanja bivših socijalističkih praznika u susjednoj Sloveniji (Veli konja, 2013), ili posjeti komercijalnim prostorima poput kafića u Ljubljani uređenih na temu bivše države (Bod, 2001). Svaki posjet Bakačevom remek-djelu predstavlja posebnu prigodu, što potiče ne samo na prisjećanje o “zlatnoj prošlosti”, već i refleksiju o trenutnom stanju spomenika i okolnostima koje su dovele do toga. Neki od kazivača čak su opisali posjete spomeniku na Petrovoj gori kao oblik hodočašća.

Baš je to poseban osjećaj. Kao put do svetišta, da. Bili smo u Španjolskoj i Francuskoj u tim svetim mjestima i sličan je doživljaj. (kazivačica Alenka, 62 godine, Slovenija).

Prisutnost posjetitelja iz različitih zemalja – uključujući Sloveniju, Srbiju te Bosnu i Hercegovinu – zajedno s pijetetom odavanja počasti žrtvama i junacima partizanske borbe i zbjega na Petrovoj gori, a sve u sjeni Bakićevog neumljivo surrealnog djela, usadila je snažan dojam međunarodnog putovanja na sveto mjesto. Dodatnu dimenziju “svetosti” daje činjenica da spomenik nije tek podsjetnik na junačku partizansku borbu, već i na brojne žrtve fašističkog terora na Baniji i Kordunu, koji su etnički većinom bili Srbi. Komemoracija time ima dvojaku ulogu slavljenja pobjede te odavanja počasti žrtvama zločina.

Unatoč stanju spomenika, kazivači i drugi posjetitelji opetovano su izražavali divljenje za arhitektonski i građevinski značaj memorijalnog kompleksa te su izrazili želju da se spomeniku “vrati stara slava.” U razgovorima je došlo do izražaja dijeljeno nezadovoljstvo državnom skrbi za socijalističku baštinu u Hrvatskoj, što je kontrastirano s praksama očuvanja i obnove spomenika u Sloveniji i Srbiji.¹⁵

15 Slovenija se ističe razinom integracije svoje antifašističke prošlosti u dominantne političke narative o nacionalnosti i državnosti (c.f. Hrobat Virloget i Čebron Lipovec, 2017; Velikonja, 2013), što predstavlja uspješan (u određenom smislu) slučaj postsocijalističke ideološke “pomirbe” suprotstavljenih političkih pokreta iz Drugog svjetskog rata, nasuprot prijepornoj situaciji u Hrvatskoj (Kim, 2012; Radonić, 2010). Iako službene politike sjećanja u Sloveniji nisu bez kritičara, socijalistička je materijalna baština u Sloveniji očuvana te se promiče daleko više nego li je slučaj u Hrvatskoj. Relevantan primjer jesu financiranje i zaštita dani

Sramota je to, baš, i šteta. Toliko krasnih spomenika imate, a vidi. Kad usporedim sa stanjem nazad [u Srbiji] ili još više s time kako to Slovenci rade, ovo je... tuga, sramota. Nema drugih riječi. (kazivač Mile, 38 godina, Srbija).

Tijekom čitavog događaja na razglasu su svirale antifašističke pjesme, uključujući jugoslavenske klasike poput "Po šumama i gorama" te internacionalne hitove poput "Bella Ciao." Tijekom službenog programa, SKD "Čudina" iz Splita izveli su nekoliko partizanskih pjesama *a capella*, uključujući "Čete partizana" i "Oj, Mosore," kao i brojne tradicionalne narodne pjesme, time spajajući elemente nostalgije za socijalističkom prošalošću s tradicijskom folklornom estetikom. Glazbeni je repertoar bio uglavnom usmjeren na energetične i vedre pjesme i antifašističke himne, a izostavljene su neke lokalno i povijesno relevantne pjesme poput "Na Kordunu grob do groba," vjerojatno zbog njezine tragičnosti. Iako je komemoracija imala dvojaku svrhu, naizgled je veća težina pridana antifašističkom otporu u odnosu na oplakivanje žrtava. Opća atmosfera među okupljenim stotinama ljudi svakako je išla više u prilog slavlju nego žalovanju; ljudi su se gostili, veselili, a nakon okončanja službenog programa i spontano počeli pjevati. Drugi simbolički izrazi nostalgije za junačkom partizanskom borbom, poput vojničke kape s crvenom zvijezdom petokrakom na glavi prodavačice pića u jednom od ugostiteljskih objekata, pridonijeli su atmosferi nostalgije. Na skupu su prisustvovala delegacija SABA-e, lokalne antifašističke udruge iz Gline i Hrvatskog zagorja, izaslanstva SNV-a, SDSS-a te podružnice Socijaldemokratske partije (SDP) iz Gline, predstavnici vijeća srpske nacionalne manjine Karlovačke županije, te općina Vojnić, Gvozd i Topusko. Prisutni su bili i izaslanici Srbije, Bosne i Hercegovine, Kine, te Ujedinjenih naroda. Skup je medijski popratila Vida TV, povezana s SNV-om, čiji su reporteri intervjuirali bitne ličnosti uključujući Stjepana Mesića, bivšeg predsjednika Republike Hrvatske.

Govoreći o lokalnim srpskim zajednicama na Kordunu i Baniji, koordinatorica komemoracije Aneta Vladimirov istakla je multietnički sastav sudionika kao ključan element šireg političkog napora tih zajednica da održe antifašističku povijest na životu:

partizanskoj bolnici "Franja" u Cerknom, koja je dobila status zaštićenog kulturnog dobra i na državnoj i na europskoj razini, te višestruke instance financiranja obnove i zaštite (Jovanović, 2021). Daleko veća Središnja partizanska bolnica na Petrovoj gori je pak uglavnom zanemarena od strane hrvatskih državnih vlasti te je njezino opstojanje, makar u ruševnom stanju, zasloga inicijativa lokalnih vlasti te antifašističkih i manjinskih srpskih organizacija (ibid.).

Ono što ih najviše veseli, ja bih rekla, jeste kad je na Petrovoj gori, kad ima svih naroda. Veseli ih strašno kad dođu ljudi iz BiH, kad uspiju doći. Bili su ranije godine, sad su nositelji tih aktivnosti uglavnom preminuli, to su dakle partizani, muslimani, Bošnjaci. [...] Mislim, ne samo zato što [lokalni Srbi] baštine potencijalno principe bratstva i jedinstva, nego zato što im je automatski i lakše biti tamo.

Implicirana nelagoda oko organiziranja i sudjelovanja na antifašističkim komemoracijama ukazuje na dublju strukturu zaboravljanja i prisjećanja određenih aspekata povijesti, te na osjećaj kulturne odgovornosti i političke volje da se sačuva antifašističko naslijeđe u suvremenoj Hrvatskoj. Nevoljkost da se sustavno sačuva ova baština te konkretno promiču vrijednosti na kojima se temelji, koju pokazuju praktički sve relevantne hrvatske političke stranke,¹⁶ razvidna je u slučaju Petrove gore po gotovo potpunoj odsutnosti nacionalnih i lokalnih predstavnika države (Jurišić, 2025). Jedina iznimka tomu, zamjenik župana Karlovačke županije Nenad Vukadinović, iznio je da mu županijsko vijeće kao predstavniku srpske manjine redovito dodjeljuje predstavljanje županije na komemoracijama vezanima uz NOB. Županijsko vodstvo, kojim dominira HDZ, sustavno izbjegava bilo kakvo izravno sudjelovanje ili pokroviteljstvo antifašističkih događaja. Ni komemoracije oslobođenja Karlovca 1945. niti proboja fašističkog obruča na Petrovoj gori 1942. nikada nisu dobile pokroviteljstvo ili službeno sudjelovanje županijskih vlasti. Sam Vukadinović ne očekuje ikakve značajne promjene u politici, kako lokalno tako i na nacionalnoj razini. Po njegovom mišljenju, dominantan stav prema povijesti NOB-a može se okarakterizirati kao “proračunata ignorancija” i “institucionalna nebriga” (kazivačeve riječi). Ova nesklonost asociranju s antifašizmom pretače se i u privatno ponašanje. Iako mnogi dužnosnici HDZ-a priznaju da bi osobno rado prisustvovali određenim komemoracijama – osobito prestižnijim okupljanjima poput onih na jadranskom otočju Brijunima – suzdržavaju se od toga iz straha da ne ugroze svoje položaje unutar stranke i da ne bi ostavili dojam da se ne slažu s dominantnim nacionalističkim narativom stranke. Re-

16 Lokalne vlasti u Zagrebu, predvođene strankom “Možemo!”, učinile su određene pomake ka promicanju antifašističke povijesti grada, poput sponzoriranja godišnje proslave partizanskog oslobođenja Zagreba 8. svibnja 2025., tzv. “Trnjanski kresovi.” No takve su inicijative daleko manje sistematične ili obuhvatne u odnosu na potencijalna sredstva i resurse glavnoga grada.

zultat svega je nesklad između privatnih simpatija i javne šutnje, što podcrtava koliko je čvrsto povijesno sjećanje povezano s političkim identitetom.

U takvim je okolnostima rad na očuvanju sjećanja na zajedničku antifašističku prošlost dopao uglavnom manjinske – prvenstveno srpske – organizacije i stranke. No, “dopadanje” ne treba uzeti doslovno, kao pasivno (ili čak prirodno) preuzimanje određene političke strategije. “Nije se ono samo vezalo, tako palo u krilo srpskoj manjini,” riječima Vladimirov. Obnova i zaštita antifašističkih spomenika, organiziranje komemoracija, lobiranje za uključivanje veće količine građiva o NOB-u i socijalističkom periodu u udžbenike povijesti, tek su neki od načina na koje organizacije poput SDSS-a i SNV-a pridonose očuvanju antifašističke prošlosti i baštine. Ovo je djelomično uzrokovano starenjem članstva većinski hrvatskih antifašističkih organizacija poput SABA-e, na što su SNV i lokalni aktivisti odgovorili povećanjem vlastitog angažmana.

A naravno, neizostavno je sudjelovanje, makar prije, mnogo više nego danas, Saveza antifašističkih boraca, kada je u pitanju i ta materijalna antifašistička baština, spomenička. Ali prvi oblici komemoriranja su zapravo bili radno-akcijaški. Što bi SNV organizirao, onda bi se skupilo dosta ljudi. I onda bi ljudi zapravo potegli na tom velikom području oko spomenika, stvarno ima puno posla. Ali bi se kroz taj jedan također format, koji je jugoslavenski – mislim, i prije SFRJ su ljudi pomagali jednim drugima, imali kolektivne mobe u polju ili gradnje kuće. Tako da, uglavnom taj jedan sentiment kolektivnog fizičkog rada, koji vrlo brzo u toku dana ima za posljedicu vidljivu promjenu – što je vjerojatno vrlo ohrabrujuće za svakog tko je sudjelovao – se je odvijao na Petrovoj gori nekad do 2012. Nisam sigurna koliko godina, ali vjerojatno 5 — 6 godina najmanje. I tu se i taj etos neki, kako da kažem, kordunaški, koji je, evo, interesantan. Ja nisam sigurna da bih ja se znala do kraja to objasniti, ali bih rekla da se radi o samosvjesnim često ljudima, dakle, koji baš misle svojom glavom i [...] da su i politički vrlo diverzificirani. (A. Vladimirov).

Etos uzajamne pomoći i ustrajnosti usprkos nedaćama naglasili su i neki govornici tijekom službenog programa komemoracije, ističući junačke povijesne ličnosti poput karlovačke komunistkinje Nade Dimić, zagrebačke židovske antifašističke liječnice Marije Schlesinger, te rad Središnje partizanske bolnice

općenito. Ovo zadnje je osobito izdvojio Zoran Pusić, koji je nastupio kao predstavnik SABA-e, te je naglasio trajno etičko značenje bolnice kao simbola “bratstva i jedinstva” i podcrtao relevantnost međuetničke solidarnosti u suvremenom političkom ozračju. Pjevačica iz SKD “Čudina” iskoristila je svoj nastup da apelira za toleranciju, pomirbu te očuvanje spomen-područja. Kritizirala je ponovno jačanje fašističke ideologije u Europi te trajnu netrpeljivost prema socijalističkim simbolima “koja je integralna za ustavni poredak hrvatske države.” Stihovi partizanskih pjesama koji pozivaju na oružje, koje je grupa iz Splita zanosno pjevala, time su dodatno kontekstualizirani; ne samo kao zvučna kulisa za razonodu okupljenih posjetitelja, već i kao iskren poticaj i poziv na djelovanje.

Za sada, kao što je već rečeno, tom su se pozivu odazvale uglavnom organizacije povezane sa srpskom nacionalnom manjinom u Hrvatskoj, koje pružaju glavninu financijske i logističke potpore za inicijative poput komemoracija na Petrovoj gori. Jedan od razloga iza odluke da preuzmu na sebe dužnost čuvanja antifašističkog sjećanja, usprkos zanemarivanju ili hostilnosti dominantnih hrvatskih političkih stranaka i civilnog društva, jest osjećaj povijesne odgovornosti. Nakon destruktivnog učinka srpskog nacionalizma tijekom rata te uloge koju je igrao u razaranju lokalnih zajednica, ovaj okret antifašističkom naslijeđu predstavlja kritičko obračunavanje s prošlošću te konstruktivno suočavanje s vlastitom kompleksnom i promjenjivom povijesnom ulogom.

...ali dakle, ne bi govorila o krivici, nego baš o pokušaju preuzimanja odgovornosti. Zato što sam sigurna da se nemalo od [ljudi Korduna i Banije] sjeća, bilo iz priča, bilo iz osobnog iskustva, neke vrste poniženja i ljudskog pada. Bilo ono, mislim, ti su “maroderi” tako tretirali i svoje, i Hrvati i Srbi, ali mislim da je još vjerojatno teže sjećanje u kojem netko ima aktivnu ulogu, ili je *bystander* u situaciji u kojoj je netko ponižava nekog Hrvata, a da ne govorimo o situacijama kada ih ubija, naprimjer, na Baniji hrvatske partizane, nekadašnje ljude od sedamdeset-osamdeset godina. (A. Vladimirov).

Nužnost da se okrene novi list, među svim etničkim skupinama i političkim stanjima u Hrvatskoj, naglasio je također Boris Milošević, predsjednik Srpskog narodnog vijeća, u svom govoru na komemoraciji. Podsjetio je na povijesno naslijeđe Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a održanog na Petrovoj gori 1944. te je

istaknuo predanost vijeća idealima rodne jednakosti, vjerske slobode te progresivne vlasti. Milošević je odbacio povijesni revizionizam i brisanje antifašističkih ostvarenja, skrenuo pažnju na odugovlačenje s obnovom spomenika i spomen-parka, te je završio govor recitacijom poezije Vladimira Nazora. Dok su se tijekom i prije njegovog govora tamni oblaci nadvili nad planinu, prijeteci kišom, tijekom Miloševićevog recitiranja Nazora oblaci su se počeli razmicati, na što se u završnoj riječi Vladimirov našalila kako je Nazorova emancipatorska poezija raspršila oluju i spasila dan.

/ Zaključak

Slučaj Spomenika ustanku naroda Banije i Korduna Vojina Bakića oslikava kompleksno međudjelovanje sjećanja, ideologije i materijalne kulture u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Prvotno zamišljen kao simbol antifašističkog otpora i socijalističke modernosti, spomenik je danas ruševina u materijalnom i simboličkom smislu riječi. No ova studija pokazuje kako njegova ruševnost nije jednoznačna s nestankom, iako ga dominantna nacionalistička politika sustavno zaboravlja i zanemaruje. Naprotiv, njegovo lice – oskvrnuto, prisvojeno, iznova tumačeno – nastavlja oblikovati i biti oblikovanim od strane suprotstavljenih praksi sjećanja koje razotkrivaju nerazriješene (možda i nerazrješive) napetosti koje određuju politike prisjećanja i zaboravljanja u suvremenoj Hrvatskoj. Empirijski podaci pokazuju kako sudbina spomenika nije rezultat pasivnog propadanja, već aktivnog zapostavljanja i selektivnog zaboravljanja kulturne baštine i povijesti nacije. Hrvatske državne i lokalne vlasti sustavno uskraćuju podršku ovome mjestu, čime zaboravljanje čine nepisanom no službenom državnim politikom. Ova “proračunata ignorancija” odražava širu strategiju u hrvatskoj politici sjećanja: potiranje antifašističkog naslijeđa koje proturječi restorativnom nacionalističkom zamišljanju prošlosti, a kojemu je cilj ostvariti “pomirbu” različitih političkih snaga uz marginaliziranje etničkih manjina. Istovremeno, materijalna otpornost spomenika prkosi pokušajima da ga se izbriše. Sama fizička veličina, zajedno s emocionalnim i simboličkim vezama koje na životu drže raznoliki akteri, sprečava da ga se u potpunosti osudi na bezdan zaborava.

Naspram institucionalnom zanemarivanju te površnoj komercijalnoj eksploataciji spomenika, kampanje “odozdo” te gerilski činovi međunarodne

solidarnosti postali su ključnima za održavanje mjesta vitalnim. Etnografsko promatranje komemoracija, razgovori s posjetiteljima te analiza umjetničkih i aktivističkih intervencija zajedno podcrtavaju način na koji se sjećanje opetovano upisuje u spomenik. Komemorativni događaji koje prvenstveno organiziraju Srpsko narodno vijeće, antifašističke udruge te povezane političke stranke najjasniji su primjer procesa. Oni okupljaju raznolike sudionike – lokalno stanovništvo, udruge etničkih manjina, posjetitelje iz drugih bivših jugoslavenskih republika, čak i međunarodne izaslanike – u afirmiranju značenja spomenika kao mjesta međunarodne antifašističke solidarnosti. Ovakvi događaji koriste konvencionalne metode poput govora, glazbe i folklornih točaka koje ciljano evociraju jugoslavensku povijesnu baštinu, istovremeno artikulirajući kritiku suvremenog nacionalizma i povijesnog revizionizma.

Drugi ključni element kontinuiranog života spomenika kao mjesta sjećanja su kulturna i estetska prisvajanja lokacije. Umjetnički projekti poput onih koje je inicirao kolektiv WHW, te međunarodna pažnja koju su mu donijele izložbe i dokumentarne produkcije, ističu njegovu vrijednost kao vrhunskog djela modernizma u arhitekturi, ali i osporavanog objekta povijesne baštine (iako valja napomenuti kako su vizije obnove spomenika često suprotstavljene, kako među umjetnicima tako i među političkim aktivistima). Čak su i grafiti kojima je unutrašnjost spomenika išarana – nekoć dominantno nacionalistički slogani – postali oruđe zamišljanja političkih alternativa. Nedavni val antifašističkih i antinacionalističkih natpisa, uključujući izraze solidarnosti s izbjeglicama te pozive na globalnu borbu protiv isključujućih politika, pokazuje kako ruševine mogu poslužiti kao kulisa za reflektivnu nostalgiju. Umjesto zagovaranja da se spomeniku vrati zamišljena prvotna cjelovitost, takve su prakse prigrlile raspad kao vrata koja vode novim oblicima kritičkog prisjećanja i političke kreativnosti. Etnografski intervjui daju daljnji uvid u načine na koje se pojedinci odnose prema spomeniku na osobne, afektivne te često ambivalentne načine. Za starije generacije koje se sjećaju života u socijalističkom sustavu, posjeti Petrovoj gori izazivaju kako nostalgiju za izgubljenim domom tako i kritičku refleksiju o ograničenjima nostalgije. Za mlađe generacije, koje uglavnom nemaju izravnih sjećanja o Jugoslaviji, spomenik služi kao tajanstveni artefakt koji izaziva znatiželju, maštanje te identifikaciju sa širim emancipatornim pokretima. Iskazi posjetitelja daju sliku spomenika kao ne tek relikvije prošlosti, već mjesta punog potencijala za zamišljanje alternativnih budućnosti ukorijenjenih u solidarnosti, međuetničkoj suradnji te otporu autoritarizmu.

Nužno je napomenuti kako se prikupljena etnografska i medijska građa odnosi samo na organizirane komemoracije te politiku sjećanja koju promiču antifašističke i manjinske srpske udruge i stranke. Van ovog službenog prostora postoji još raznolikije društveno sjećanje preživjelog lokalnog srpskog stanovništva, koje se tek naziralo u intervjuima i interakcijama s posjetiteljima na komemoraciji 17. svibnja. Važno je i potrebno izvršiti daljnja i ekstenzivnija etnografska istraživanja u lokalnim zajednicama kako bi se dala cjelovitija slika značenja koje Bakićev spomenik ima za ovu važnu demografsku skupinu.

U konačnici, nalazi ove studije potvrđuju korisnost tipologije Svetlane Boym (2001) o restorativnoj i refleksivnoj nostalgiji. Restorativna nostalgija hrani nacionalističke projekte koji nastoje zamijeniti socijalističko naslijeđe homogeniziranim, isključujućim narativima, izbrisati povijest partizanske borbe na Petrovoj gori u korist mitskih srednjevjekovnih kraljeva. Reflektivna pak nostalgija buja u oronulim dvoranama Bakićevog spomenika, gdje ruševina postaje poticaj za kritičko promišljanje. Komemoracije, grafiti i nevladine inicijative za obnovom ilustriraju kako refleksivna nostalgija funkcionira: ne negiranjem gubitka, već prihvaćanjem nepovratnosti povijesti i otvaranjem novim tumačenjima. Time spomenik na Petrovoj gori oprimjeruje koncept relativne nesuvremenosti Davida Grossa (2000), kao utjelovljenje tragova prošlosti koja odbija šutke prijeći u svršenu povijest te ustraje kao izvor stvaranja značenja u sadašnjosti. Bakićev je spomenik kroz vrijeme slavljen, zanemarivan, vandaliziran, prenamjenjivan te iznova zamišljan, pri čemu je svaki od ovih trenutaka odraz širih dinamika političke transformacije. Praćenjem tih promjenjivih interakcija etnografskim metodama, ova studija slučaja pomaže rasvijetliti kako se kolektivno sjećanje ne samo čuva ili briše, već se u praksi o njemu kontinuirano pregovara. Petrova gora tako opstaje ne samo kao spomenik antifašističkoj borbi, već kao spomenik samom sjećanju: krhak, osporavan, no neumoljivo živ.

- Baković, Nikola. 2023. *Brotherhood on the Move. Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia*. Zagreb: Srednja Europa.
- Ban, Saša. 2023. "Betonski spavači." *Treći put: Smrt fašizmu, sloboda ostalima*. Zagreb: Hulahop.
- Banjeglav, Tamara. 2012. "Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas." U *RE:VIZIJA PROŠLOSTI: Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, uredili Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung–AACIPD.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Celner, Tin. 2024. "Petrova gora i Narodnooslobodilačka borba: od povijesti do upotrebe povijesti." Diplomski rad, Sveučilište u Pulj. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:025293>.
- Dakić, Mile. 1989. *Petrova mi gora mati*. Zagreb: Prosvjeta.
- Dragičević, Zana. 2015. "Spomenik na Petrovoj gori – prilog istraživanju i revalorizaciji." *Anali galerije Antuna Augustinčića* XXXII — XXXV 32—33/34—35. *Simpozij problem spomenika: spomenik danas, Klanjec* 23. — 25. listopada 2013. Klanjec: Galerija Antuna Augustinčića.
- Goldstein, Slavko. 2020. 1941. *Godina koja se vraća*. Zaprešić: Fraktura.
- Gross, David. 2000. *Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hill, Jane i Bruce Mannheim. 1992. "Language and World View." *Annual Review of Anthropology* 21: 381—82.
- Horvatinčić, Sanja. 2023. "From Storytelling to Re-enactment: Strategies of Monument-Making in Socialist Yugoslavia." U *Shaping Revolutionary Memory the Production of Monuments in Socialist Yugoslavia*, uredili Sanja Horvatinčić, Beti Žerovc i Igor Zabel. Ljubljana: Association for Culture and Theory.
- Hojić, Aida. 2014. "It Happened Elsewhere: Remembering 1989 in Former Yugoslavia." U *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, uredili Michael Bernhard i Jan Kubik. Oxford — New York: Oxford University Press.
- Hrobat Virloget, Katja i Neža Čebren Lipovec. 2017. "Heroes We Love? Monuments to the National Liberation Movement in Istria between Memories, Care, and Collective Silence." *Studia ethnologica Croatica* 29: 45—71.
- Hrženjak, Juraj, ur. 2002. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990 — 2000*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.
- Ilić, Kristina i Nevena Škrbić Alempijević. 2017. "Cultures of Memory, Landscapes of Forgetting: The Case Study of the Partisan Memorial Cemetery in Mostar." *Studia ethnologica Croatica* 29: 73—101.

Janev, Goran. 2017. "Burdensome Past: Challenging the Socialist Heritage in Macedonia." *Studia ethnologica Croatica* 29: 149–170.

Kirn, Gal. 2012. "Transformation of Memorial Sites in the Post-Yugoslav Context." In *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*, uredili Daniel Šuber i Slobodan Karamanic. Leiden – Boston: Brill.

Ključanin, Arif i Reana Senjković. 1995. *Hrvatski ratni grafiti*. Zagreb – Zadar: ZRI-šport–ZADIZ.

Miljački, Ana. 2019. "Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980." *Journal of the Society of Architectural Historians* 78/3: 368–370.

Pauković, Davor. 2008. "Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva." *Časopis za suvremenu povijest* 40/1: 13–31.

Petrović, Tanja. 2010. "When We Were Europe': Socialist Workers in Serbia and their Nostalgic Narratives – The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina." U *Remembering Communism: Genres of Representation*, uredila Maria Todorova. Social New York: Science Research Council.

Radonić, Liljana. 2010. "Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac." *Suvremene teme* 3 (1).

Rihtman Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Ugrešić, Dubravka. 1996. "The Confiscation of Memory." *Prevela Celia Hawkesworth*. *New Left Review* I (218): 26–39.

Todorova, Maria, ur. 2004. *Balkan Identities: Nation and Memory*. New York: New York University Press.

— 2010. *Remembering Communism: Genres of Representation*. New York: Social Science Research Council.

Vasileva, Aneta i Emilia Kaleva. 2017. "Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century." *Studia ethnologica Croatica* 29: 171–192.

Velikonja, Mitja. 2013. "Jugoslovenija: Slavljenje bivših jugoslavenskih praznika u današnjoj Sloveniji." *Etnološka tribina* 36 (43): 49–64.

Novinski, televizijski i internetski izvori:

Bobo. 2019. "Petrova gora – prvih hrvatski park tamnog neba." *Astronomsko društvo Beskraj*, 20. lipnja. <https://www.ad-beskraj.hr/petrova-gora-prvi-hrvatski-park-tamnog-neba/>.

Cimeša, Milan. 2018. "Petrova mu gora maćeha." *Novosti*, 3. svibnja. <https://www.portalnovosti.com/petrova-mu-gora-maceha/>.

— 2020. "Spomenik bez odašiljača." *Novosti*, 24. travnja. www.portalnovosti.com/spomenik-bez-odasiljaca/.

Jasić, Mirna. 2018. "Ekocid na Petrovoj gori." *Novosti*, 28. siječnja. <https://www.portalnovosti.com/manjinski-zastupnik-ekocid-na-petrovoj-gori/>.

Jovanović, Nenad. 2021. "Slovenski model uzor za obnovu partizanske bolnice." *Novosti*, 21. listopada. <https://www.portalnovosti.com/slovenski-model-uzor-za-obnovu-partizanske-bolnice/>.

Jurišić, Vladimir. 2025. "Obljetnica na Petrovoj gori bez predstavnika vlasti." *Novosti*, 17. svibnja. <http://www.portalnovosti.com/obljetnica-na-petrovoj-gori-bez-predstavnika-vlasti>.

Kiš Terbovc, Patricia. 2019. "Čuveni spomenik postaje kulisa za skupu inozemnu produkciju – producent Kralja lavova na njemu snima njemačku seriju, unuke slavnog kipara konsternirane." *Jutarnji list*, 22. kolovoza. <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/cuveni-spomenik-postaje-kulisa-za-skupu-inozemnu-produkciju-producent-kralja-lavova-na-njemu-snima-njemacku-seriju-unuke-slavnog-kipara-konsternirane-9258443>.

— 2025. "Arhitekt koji obnavlja partizanske spomenike u Hrvatskoj: 'To što su njemački filmaši napravili na Petrovoj Gori je kolonijalizam.'" *Jutarnji list*, 3. rujna. <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/arhitekt-koji-obnavlja-partizanske-spomenike-u-hrvatskoj-to-sto-su-njemacki-filma>

si-napravili-na-petrovoj-gori-je-kolonijalizam-15618863.

Knezović Belan, Pavica. 2024. "Ispred Bakićevog spomenika na Petrovoj gori premijerno će biti izvedena opera Musicville." *Jutarnji list*, 30. rujna. <https://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/ispred-bakicevog-spomenika-na-petrovoj-gori-premijerno-ce-bit-izvedena-opera-musicville-15507373>.

Lasić, Igor. 2019. "Očišćeni Bakić." *Novosti*, 23. kolovoza. <https://www.portalnovosti.com/ocisceni-bakic/>.

Mataušić, Nataša i Sanja Horvatinčić. 2024. "Put gradanske hrabrosti Centralna partizanska bolnica Petrova gora." *SABA*. <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljedje/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/>

Zajović, Milena. 2012. "Petrova gora – spomenik sramote." *Večernji list*, 28. listopada. <https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>.

VIKTORIJA ČURLIN

Relative Noncontemporaneity and Reflexive Nostalgia: A Case Study of the Monument to the Uprising of the People of Banija and Kordun

This paper explores the Petrova gora memorial complex as a case study for understanding dynamics of politics of memory in post-socialist Croatia. Focusing on Vojin Bakić's 1981 Monument to the Uprising of the People of Banija and Kordun, it examines how the monument's shifting significance reflects broader processes of remembering, forgetting, and reinterpreting socialist heritage. Once a key site of Yugoslav antifascist commemoration, the monument today embodies contested narratives: state neglect and nationalist erasure on one hand, and grassroots efforts at preservation

and critical engagement on the other. Drawing on ethnographic fieldwork, interviews, and discourse analysis, the study traces how commemorative rituals, cultural interventions, and graffiti re-inscribe meaning onto the site. By utilising Svetlana Boym's distinction between restorative and reflective nostalgia, the analysis highlights how ruins—artefacts of non-contemporaneity—mediate collective memory, enabling both continuity with the past and the imagination of alternative political futures rooted in antifascist solidarity.

KEYWORDS: *politics of memory, reflexive nostalgia, postsocialism, socialist monuments, Petrova gora*

Urbana naracija u službi legitimacije službenog diskursa o ratu u Hrvatskoj

KARLO MAK

Gimnazija Antuna Gustava Matoša

SENNA ŠIMEK

Filozofski fakultet u Zagrebu

Na temelju analize imenovanja javnih površina u Zagrebu, rad istražuje način na koji se reproducira službeni narativ o Domovinskom ratu, kodificiran Deklaracijom o Domovinskom ratu iz 2000. godine. Teorijski okvir polazi od koncepta nacionalizma svakodnevice prema kojem stalna prisutnost nacionalnih simbola u javnom prostoru oblikuje kolektivnu percepciju nacije kao neupitne i prirodne. Tijekom devedesetih godina u Zagrebu gotovo nije bilo ulica, trgova i parkova čija su imena bila vezana uz Domovinski rat, 2000-ih godina i dalje su bila razmjerno rijetka, dok se intenzivnije upisivanje rata u gradski pejzaž, osobito imena ratnih veterana, javlja nakon 2013. godine. Premda su imena veterana najbrojnija, simbolički najvažnija mjesta pripadaju političkom vrhu (Franjo Tuđman, Gojko Šušak), čime se oblikuje hijerarhija unutar službenog narativa. Na taj način urbani prostor Zagreba funkcionira kao materijalizacija deklaracijskog pamćenja rata – potiče ideološku homogenizaciju i učvršćivanje nacionalnog konsenzusa, dok ujedno marginalizira alternativne interpretacije i ograničava vidljivost nekanonskih glasova.

KLJUČNE RIJEČI: urbana toponimija, Zagreb, Domovinski rat, nacionalizam svakodnevice, Deklaracija o Domovinskom ratu

/

Imenovanjem javnih površina (ulica, trgova, parkova) u urbani prostor upisuje se tekst koji selektira i vrednuje povijesnu baštinu. Odabrana baština

nije neutralan refleks prošlosti, već se konstruira u sadašnjosti, i za potrebe sadašnjosti (Šakaja, 2015). Oblikovana s društveno-političkom namjerom, specifična verzija povijesti koju posreduje ulično nazivlje služi legitimaciji ideoloških pozicija aktualnog režima. U tom smislu, imenovanje javnih površina nije puka tehnička radnja, već politički čin koji javni prostor ispunjava određenim vrijednostima i simboličkim značenjem (Azaryahu, 1999; Azaryahu i Kook, 2002; Stanić i dr., 2009; Šakaja i Crljenko, 2017).

Imena javnih površina u Zagrebu donosi Gradska skupština na prijedlog Odbora za imenovanje naselja, ulica i trgova. Prijedlozi koji se razmatraju povlače se iz *Fonda imena* kojeg, među ostalim društvenim akterima, mogu sukreirati svi zainteresirani građani.¹ Iako se postupak imenovanja javnih površina stoga može prikazati kao odgovor na inicijative javnosti, riječ je prije svega o političkoj proceduri koju provodi politička vlast (Azaryahu, 1997). Njegova politička dimenzija najočitija je u nastojanju da se kroz odabir i kome-moriranje određenih imena oblikuje kolektivno pamćenje (Palonen, 2015). Na odluku o imenovanju, drugim riječima, utječe procjena političke vlasti o osobama, događajima ili pojavama koje smatra dostojnima u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, pri čemu se u Zagrebu daje prednost onima za koje vlast procijeni da su na neki način zadužili taj grad. Pritom je povijest ključna za legitimaciju političkih identiteta, a njezinim upisivanjem u gradsko tkivo projicira se hegemonijski narativ, čime grad postaje jedna od referentnih točaka kolektivnog sjećanja nacije i izgradnje lojalnosti njezinih građana (Light, 2004).

Budući da je gradski prostor svakodnevno korišten, političke poruke ugrađene u ulično nazivlje djeluju trajno i gotovo neprimjetno, stvarajući privid da je posredovana verzija prošlosti prirodna i jedina moguća. Prirodnost je rezultat svakodnevne izloženosti; imena ulica sastavni su dio urbane rutine do te mjere da se njihova ideološko-interpretativna dimenzija uopće ne propituje. Time se javni prostor transformira u medij kojim se službeni narativ pretvara u kolektivnu memoriju, a određene povijesne ličnosti kanoniziraju kao dio nacionalnog panteona (Azaryahu, 1999).

1 Fond imena iz kojeg se imenuju javne površine za područje Grada Zagreba, <https://www.zagreb.hr/fond-imena-iz-kojeg-se-imenuju-javne-povrsine-za-p/57681>, pristupljeno 20. kolovoza 2025; Pravila o radu Odbora za imenovanje naselja, ulica i trgova te ustrojstvu i vođenju Fonda imena javnih površina, Službeni glasnik Grada Zagreba 11/24. <https://www1.zagreb.hr/sluzbeni-glasnik/#/app/akt?id=57f627cd-703e-4e73-8feb-e781b6eb2d4c>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.

Međutim, nacionalni identiteti su dinamični. Billig (1995) ističe da se u već postojećim nacijama Zapada – no isto vrijedi i za druge – oni kontinuirano reproduciraju neprestanim podsjećanjem i označavanjem, što naziva *nacionalizmom svakodnevce* (engl. banal nationalism).² Nacionalizam svakodnevce je suptilan budući da djeluje uobičajenim jezikom, odnosno malim, ali stalno prisutnim znakovima i simbolima koji onemogućavaju zaboravljanje nacionalnog identiteta. Ulično nazivlje predstavlja jedan od takvih, svakodnevnih i neprimjetnih podsjetnika. Komemoriranje imenima ulica ideološki je nabijeno, a iz perspektive nacionalizma svakodnevce služi kao efikasno sredstvo reprodukcije narativa službene ideologije režima te omogućava njezino prodiranje u svakodnevicu (Azaryahu, 1999; Azaryahu i Kook, 2002; Stanić i dr., 2009; Palonen, 2015). Moć nacionalizma svakodnevce leži u tome što uspijeva prezentirati nacionalnu prošlost kao samorazumljivu i neupitnu, dok zapravo odražava selektivnost i hegemonijsku naraciju političkih elita.

Mnogo se autora bavilo uličnom toponimijom, a naročito promjenama uličnog nazivlja vezanog uz nagle obrate ili tranzicije političkih režima (Azaryahu, 1997; Gonzalez-Faraco i Murphy, 1997; Light, 2004; Marjanović, 2007; Stanić i dr., 2009; Šakaja i Crljenko, 2017).³ Njihova istraživanja pokazuju kako je promjena imena ulica često povezana s ideološkim preustrojem prostora, služeći pritom kao sredstvo potvrđivanja novih društveno-političkih poredaka. Cilj ovoga rada je napraviti korak dalje. S geografsko-historijske pozicije, namjera nam je na zagrebačkom primjeru objasniti dinamiku i obilježja uprostorivanja političkog režima uspostavljenog u Hrvatskoj devedesetih godina. Taj proces moguće je pratiti čitanjem nazivlja javnih površina čija su imena vezana uz ondašnje događaje, osobe i/ili kolektivitete. Zanima nas na

2 Nacionalizam svakodnevce nije benigni fenomen; on implicitno i kontinuirano održava nacionalne ideologije i institucije represije, učvršćujući službene nacionalne narative kroz svakodnevnu praksu (Billig, 1995.). Izuzev imena ulica, uključuje i druge označitelje poput novčanica, poštanskih marki, spomenika i sl. Ukupnost nazivlja javnih površina i urbane arhitekture, obuhvaćena pojmom *arhitekture*, pridonosi suptilnoj sveprisutnosti vladajuće ideologije čineći arhitekturu ključnim prostornim obrascem u reprodukciji nacionalizma svakodnevce (Rihtman-Auguštin, 2000).

3 U Hrvatskoj su zabilježena četiri vala preimenovanja ulica, a svaki je imao funkciju komemoracije nove vlasti. Primjer važnosti središnje gradske ulice u tom kontekstu je osobito dobro vidljiv u Vukovaru, gdje je njezino ime uvijek korespondiralo imenu centralne figure režima – od Franje Josipa, zatim kralja Petra I. i kralja Aleksandra, preko Ante Pavelića i Josipa Broza Tita pa do Franje Tuđmana (Šakaja, 2015).

koji način nazivlje zagrebačkih javnih površina odražava službeni narativ o ratu u Hrvatskoj, odnosno kako reflektira njegove vrijednosno-ideološke postavke definirane *Deklaracijom o Domovinskom ratu* iz 2000. godine i time doprinosi reprodukciji nacionalnog identiteta.

/ Službeni narativ o Domovinskom ratu

Službeni narativ o Domovinskom ratu definiran je donošenjem *Deklaracije o Domovinskom ratu* u Hrvatskom saboru u kojemu je većinu činila koalicija predvođena SDP-om. *Deklaracija* predstavlja kanonski dokument kojim je država nastojala oblikovati javnu predodžbu o prošlosti i kao takva čini službeni okvir kolektivnog sjećanja. Istovremeno, memoarski je zapis političkog trenutka u kojem je nastala. Naime, nakon promjene vlasti 2000. godine, Hrvatska mijenja svoje vanjskopolitičke ciljeve te postavlja ulazak u Europsku uniju i NATO kao svoje ključne prioritete. Preduvjet za ostvarivanje tih ciljeva bila je suradnja s Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju, što je izazvalo političke turbulencije u zemlji. Propitivanje *istine* o Domovinskom ratu te istraživanje i procesuiranje ratnih zločina koje je počinila hrvatska strana bili su tumačeni kao pokazatelj “opasne polarizacije društva” i “kriminalizacije rata” (Šimek, 2023: 15). U tom je kontekstu *Deklaracija* donesena i podržana širom ideološkog spektra i mimo postojećih političkih razlika. Vrijedi napomenuti kako je taj narativ dodatno potvrđen i kodificiran ustavnim promjenama 2010. kad je u preambulu Ustava, u kojoj se navode temelji državnosti, dodan podstavak vezan uz Domovinski rat: “u novom Ustavu Republike Hrvatske (1990.) i pobjedi hrvatskog naroda i hrvatskih branitelja u pravednom, legitimnom, obrambenom i oslobodilačkom Domovinskom ratu (1991. — 1995.) kojima je hrvatski narod iskazao svoju odlučnost i spremnost za uspostavu i očuvanje Republike Hrvatske kao samostalne i nezavisne, suverene i demokratske države”.⁴

Svrha *Deklaracije* i ustavnih promjena 2010. bila je afirmirati određene poglede na prošlost kao službene te potisnuti alternativne narative ne bi li se tako zaštitio “dignitet Domovinskog rata” (Koren, 2011: 128). Forma deklaracije

4 Ustav Republike Hrvatske, <https://www.zakon.hr/z/94/ustav-republike-hrvatske>, pristupljeno: 27. rujna 2025.

cije trebala je poslužiti dokazivanju općeg društvenog konsenzusa o Domovinskom ratu, što je ojačano tvrdnjom da su “temeljne vrijednosti Domovinskog rata jednoznačno prihvaćene od cijelog hrvatskog naroda i svih građana Republike Hrvatske”. *Deklaracija* definira Domovinski rat kao “pravedan i legitiman, obramben i osloboditeljski, a ne agresivan i osvajački rat” u kojem je Republika Hrvatska “branila svoj teritorij od velikosrpske agresije unutar međunarodno priznatih granica”.⁵ Rat je predstavljen kao svojevrsna pretpolitička kategorija, kategorija koja se ne preispituje, nulta točka suvremene hrvatske države bez koje neovisnost ne bi bila moguća te kao temelj kolektivnog hrvatskog identiteta (Jović, 2017). Osim toga, Hrvatska je u tom narativu shvaćena istovremeno kao žrtva agresije i kao pobjednik u obrambenom ratu, što je postao temelj predodžbe o moralnoj superiornosti te je omogućilo izostanak refleksije vlastite odgovornosti za ratne zločine (Sokolić, 2024). U takvoj interpretaciji, političko vodstvo na čelu s Franjom Tuđmanom predstavlja ključne državotvorne figure bez kojih “tisućljetni san o državnosti” ne bi bio moguć, a ratni veterani, tj. *branitelji*, predstavljaju utjelovljenje narativa o ratu jer su “svoje živote žrtvovali, ili su ih bili spremni žrtvovati za stvaranje samostalne Hrvatske” (Šimek, 2023: 51).

Hegemonijska interpretacija Domovinskog rata tako briše opozicijske glasove, stvara privid homogenog pamćenja te ne ostavlja prostora za komemoraciju manjinskih, nehrvatskih žrtava, dok teška kršenja ljudskih prava koje su počinili pripadnici hrvatskih snaga negira ili relativizira. Osim toga, onemogućuje kritičko prosuđivanje o teškim pitanjima iz devedesetih te uvjetuje različite aspekte društvene stvarnosti, čega je imenovanje javnih površina samo jedan od primjera.

/ Metodologija

Među imenima ulica, trgova i parkova u Zagrebu,⁶ izdvojena su ona koja se odnose na osobe i događaje povezane s Domovinskim ratom. Takvih je javnih

5 Deklaracija o Domovinskom ratu, NN 102/2000-1987, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html, pristupljeno 31. srpnja 2025.

6 Registar naziva ulica – adresna prostorna jedinica za područje Grada Zagreba, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025.

površina u Zagrebu početkom 2025. godine bilo 89.⁷ U drugom smo ih koraku kategorizirali u šest logičnih skupina – *ratni veterani, vojska, politički vrh, žrtve, antiratni glasovi i opozicijski političari* – kako bismo dobivene informacije mogli lakše generalizirati i interpretirati.

Izdvojeni javne površine digitalizirane su s pomoću softvera ArcGIS Pro, nakon čega je provedena analiza njihovih kvantitativnih (brojnost i duljina ulica) i prostornih značajki (položaj u prostornoj strukturi grada). Podaci su predloženi grafički i kartografski.

Kao interpretacijski okvir za čitanje imena javnih površina koristili smo Aldermanov (2003) analitički model *obuhvaćanja sjećanja* (engl. *scaling of memory*) koji smo rekonstruirali i prilagodili specifičnostima našega istraživanja. Originalni model sastoji se od tri dimenzije:

1. veličine ulice (engl. *size*) – duljina i/ili širina ulice, važna jer određuje demografsku masu koja ulici gravitira,
2. položaj u hijerarhiji ulica (engl. *level*) – stupanj istaknutosti (centralnosti) ulice unutar gradske mreže,
3. relacijski aspekt (engl. *relation*) – povezanost između naziva ulice i osoba, događaja ili mjesta na koje ulično nazivlje upućuje (Alderman, 2003).

Dakle, Aldermanov model smo prilagodili dodatno ga kvantificirajući pa naš analitičko-interpretativni okvir uključuje:

1. ukupan broj javnih površina po definiranim kategorijama,
2. ukupnu i prosječnu duljinu ulica po definiranim kategorijama,
3. položaj javnih površina u prostornoj strukturi grada.

U našem modelu, ukupna i prosječna duljina ulica (2) odgovaraju Aldermanovoj veličini ulice.⁸ Položaj javnih površina u prostornoj strukturi grada (3) korespondira s Aldermanovim položajem u hijerarhiji ulica, pri čemu je originalna dimenzija obogaćena trgovima i parkovima te širom prostornom komponentom. Naime, događaji, osobe i/ili kolektiviteti više statusne

7 Fokusirali smo se isključivo na naselje Zagreb (grad Zagreb), a ne na jedinicu regionalne samouprave (Grad Zagreb) koja ugrubo uključuje i gradske četvrti Brezovica i Sesvete. Otprilike je podjednak broj javnih površina imenom vezan uz NOB.

8 U analizi su obuhvaćene isključivo ulice budući da se od obala, šetališta, stuba i drugih linijskih objekata razlikuju po prostornom položaju i rasponu duljine. Primjerice, imenovane obale u Zagrebu se protežu od jednog do drugog mosta preko Save i ugrubo su jednake duljine S druge strane, u slučaju ulica postoji prostor za simboličku manipulaciju imenovanjima sukladno njihovoj duljini.

hijerarhije pozicioniraju se bliže središtu grada, i obratno (Šakaja i Crljenko, 2017). Relacijski aspekt nismo zasebno izdvajali, već ga smatramo integralnim dijelom svih triju dimenzija, budući da tek u njihovom prožimanju nastaje solidna osnova za različite mogućnosti prostorne interpretacije. Konačno, uvrštavanje ukupnog broja javnih površina u naš interpretativni okvir omogućuje dodjelu odgovarajuće težine svakoj definiranoj kategoriji. Matematički rečeno, time narativ o devedesetima nije tek jednostavan prosjek svih kategorija, već ponderirana aritmetička sredina koja u obzir uzima relativnu zastupljenost svake kategorije.

/ Dinamika imenovanja javnih površina čija su imena vezana uz Domovinski rat

Nakon osamostaljenja Hrvatske uslijedio je val preimenovanja ulica u Zagrebu koji svoju kulminaciju doživljava 1993. godine. Međutim, 1990-ih imena vezana uz Domovinski rat nisu u većoj mjeri ulazila u gradsku toponimiju s obzirom da rat završava 1995. godine vojnim operacijama, odnosno 1998. nakon završetka procesa mirne reintegracije. U tom je razdoblju prevladalo brisanje nasljeđa socijalizma i antifašizma te reafirmiranje starije hrvatske povijesti (srednjovjekovni vladari, aristokracija), kulture i baštine (Stanić i dr., 2009). Taj proces bio je sastavni dio širega trenda povezivanja predmoderne povijesti i suvremenosti, čime se u urbanoj naraciji nastojao uspostaviti kontinuitet hrvatske nacije.

Učestalija imenovanja vezana uz Domovinski rat kreću 2000-ih godina, no i tada su razmjerno rijetka. Kodrnja (2006) to tumači kontroverzama vezanim uz hrvatsko-bošnjački sukob u Bosni i Hercegovini, pitanjem obrane Vukovara te ratnim zločinima koje su počinili pripadnici hrvatskih snaga, osobito tijekom i nakon operacija Bljesak i Oluja. Nastavlja kako ratne veterane iz devedesetih nije moguće kanonizirati poput narodnih heroja iz Drugog svjetskog rata jer su oni “skupina dobrovoljaca (...) udružena u razne udruge, frustrirani, traumatizirani PTSP-om...” te uključuju mnogo “mladih umirovljenika, nezaposlenih, kao i onih kojima se sudi radi kršenja ratnog prava” (Kodrnja, 2006: 81). Polovicom 2000-ih takva se interpretacija činila uvjerljivom. Međutim, s vremenskim odmakom postalo je jasno da ozbiljnog propitivanja tih kontroverzi zapravo nikada nije bilo. Oslobođajuća presuda

generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju krajem 2012. ojačala je deklaracijski narativ da je Hrvatska vodila pravedan, obrambeni i oslobodilački rat. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju u srpnju 2013. godine, čime su, nakon ulaska u NATO ostvareni ključni vanjskopolitički ciljevi, nestao je pritisak da se zemlja predstavlja kao “europska” država spremna suočiti se s vlastitom prošlošću. Time je oslabilo i prividno nastojanje domaćih institucija za propitkivanje hegemonijskog narativa o Domovinskom ratu.⁹ Stoga se mali broj ulica posvećenih Domovinskom ratu u zagrebačkom gradskom prostoru 2000-ih godina ne može tumačiti kao rezultat unutarnje samorefleksije hrvatskog društva, već prije kao posljedica nastojanja da Hrvatska postane dio zapadnoeuropskih integracija te da formalno usvoji pripadajuće civilizacijske standarde u smislu jačanja kapaciteta društva za suočavanje s vlastitom prošlošću.

Nakon ostvarenja vanjskopolitičkih ciljeva, društveno-politička klima u Hrvatskoj se promijenila. I zato ne čudi da je najveći intenzitet imenovanja javnih površina u Zagrebu vezanih uz Domovinski rat zabilježen upravo tada, s vrhuncima 2015. i 2020. godine. U razdoblju između tih godina gotovo sva nova imenovanja bila su posvećena ratnim veteranima. Taj trend moguće je povezati s veteranskim prosvjedima ispred Ministarstva hrvatskih branitelja u zagrebačkoj Savskoj ulici 2014./2015., istodobnim jačanjem političkih stranaka s naglašenim nacionalnim vrijednostima, ali i komemorativnim ritmom obilježavanja obljetnica završetka Domovinskog rata. Isto tako, moguće je tumačiti ga potrebom da se nakon smjene generacija počinje provoditi politika “prenošenja” vrijednosti i političkih stavova na novu generaciju koja nema iskustvo rata.

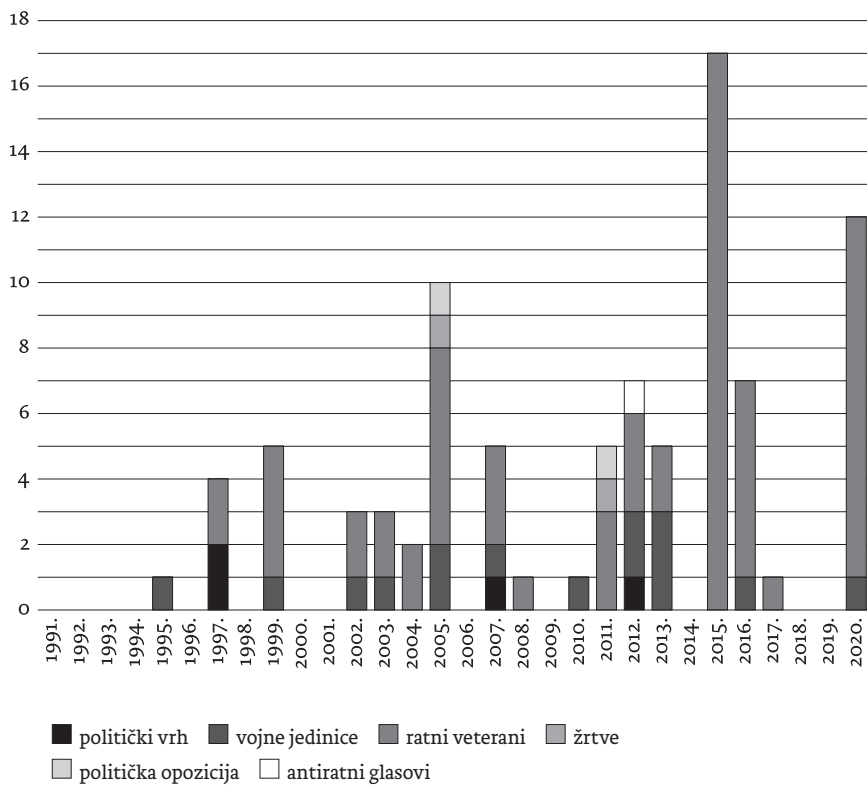
Međutim, dok su tijekom socijalističkog razdoblja prostorno širenje Zagreba i izgradnja novih ulica omogućili snažnu ideologizaciju urbanog prostora (Šakaja i Crljenko, 2017), nakon osamostaljenja Hrvatske prostorno širenje takvog razmjera izostalo je, a time i njegov utjecaj na ideologizaciju prostora. Većina uličnog nazivlja vezanog uz Domovinski rat odnosi se na odvajanje kraćih ograna od većih ulica. Oko trećine novih naziva dodijeljeno je dotad neimenovanim prostorima, uglavnom trgovima i parkovima, dok je samo

⁹ Šimek, S., Rudinac, N.: O čemu ne govorimo kada pričamo o Oluji, *Peščanik*, 4. kolovoza 2025. <https://pescanik.net/o-cemu-ne-govorimo-kada-pricamo-o-olui/>, pristupljeno 22. kolovoza 2025.

sedam javnih površina u potpunosti preimenovano.¹⁰ Dakle, iako je simbolički značaj imenovanja ulica rastao, njegova prostorna ekspanzija bila je ograničena, što sugerira da dinamika imenovanja nije bila određena urbanističkim razvojem, već, očekivano, političkim odlukama gradske vlasti.

Kako je vlast u Zagrebu sve to vrijeme bila nominalno lijeva¹¹, očigledno je da je i lijeva prihvatila nacionalističke ideološke pozicije. Naime, javnom prezentacijom svojih simbola politički režim demonstrira dominaciju određene ideologije (Azaryahu, 1999). Nazivlje javnih površina u Zagrebu tako potvrđuje da je nacionalizam dominantna i konstantna politička ideologija u Hrvatskoj budući da razotkriva i one koje se komemorira i one koji komemoriraju (Alderman, 2003; Palonen, 2015). Primjerice, dugogodišnji zagrebački gradonačelnik Milan Bandić je više puta podržao mijenjanje uličnog nazivlja u skladu s *Deklaracijom o Domovinskom ratu*,¹² a 2007. godine je SDP-ova vlast u Zagrebu skrenula i ekstremnije udovoljivši HSP-u da se u glavnome gradu jedan trg imenuje u čast HOS-a.¹³

- 10 Službeni glasnik, 1995. — 1999 (tisak), br. 5/1995; br. 10/1997; br. 16/1997; br. 8/1998; br. 11/1998; br. 19/1999; Službeni glasnik Grada Zagreba, 2001. — 2020. (online), <https://www1.zagreb.hr/sluzbeni-glasnik/#/app/home>, pristupljeno: 14. kolovoza 2025.
- 11 Milan Bandić je bio zagrebački gradonačelnik od 2000. do smrti 2021., s prekidom zbog ostavke 2002. koji je trajao do 2005. te nekoliko mjeseci nakon uhićenja 2014. u aferi Agram. Izabran je ispred SDP-a čiji je član bio sve do 2009. kad je izbačen zbog kandidature na predsjedničkim izborima te godine. "Bandić, Milan", u: Hrvatska enciklopedija.
- 12 Tako je imenovanje trga ispred Ministarstva hrvatskih branitelja po Nevenki Topalušić komentirao uvjerenjem da će "budući naraštaji... naučiti kako ponosno Hrvat mora kročiti i u najtežim, najbolnijim trenucima" (Zagreb dobio Trg Nevenke Topalušić, <https://zagreb.hr/zagreb-dobio-trg-nevenke-topalusic/85041>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.), dok se u Parku poginulih dragovoljaca Trnovčice divio "odlučnosti, hrabrosti i vizionarstvu prvog hrvatskog predsjednika i hrvatskih branitelja" zbog čega "moramo voditi računa da se nikad ne zaboravi" (Otkrivanje spomen-obilježja poginulim braniteljima Trnovčice, <https://www.zagreb.hr/otkrivanje-spomenobiljezja-poginulim-braniteljima-/127380>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.).
- 13 *Hrvatske obrambene snage* (HOS) bile su dobrovoljačke jedinice koje je početkom Domovinskog rata okupila Hrvatska stranka prava. Već krajem 1991. godine HOS je raspušten kao nelegalna formacija, a većina njegovih pripadnika pridružila se Hrvatskoj vojsci ("Hrvatske obrambene snage", u: Hrvatska enciklopedija). Sam naziv HSP-ove paravojske neodoljivo podsjeća na *Hrvatske oružane snage* iz razdoblja Nezavisne Države Hrvatske. HOS je otvoreno simpatizirao ustaški pokret dajući svojim postrojbama imena po ustaškim zločincima, poput Rafaela Bobana i Jure Francetića, te je koristio (i dalje koristi) ustaški pozdrav "Za dom spremni" (Vidov, P.: HOS je osnovan kao paravojska, a ne "elitna jedinica Hrvatske vojske" Faktograf.hr, 1. srpnja 2022. <https://faktograf.hr/2022/07/01/hos-je-osnovan-kao-paravojska-a-ne-elitna-jedinica-hrvatske-vojske/>, pristupljeno 17. kolovoza 2025.).

**Sl. 1. Dinamika imenovanja javnih površina u Zagrebu čija su imena vezana uz Domo-
vinski rat (Izvori: Službeni glasnik Grada Zagreba, 1995. — 1999 (tisak), br. 5/1995; br.
10/1997; br. 16/1997; br. 8/1998; br. 11/1998; br. 19/1999; Službeni glasnik Grada Zagreba,
2001. — 2020. (online), <https://www1.zagreb.hr/sluzbeni-glasnik/#/app/home>, pri-
stupljeno: 14. kolovoza 2025.)**

/ Brojnost javnih površina i duljina ulica

Najveći broj javnih površina u Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat odnosi se na ratne veterane¹⁴ (72,2 %), vojsku (16,7 %) i politički vrh¹⁵ (4,4 %). Tek su tri hodonima imenovana po žrtvama. Ime dvije ulice može se tumačiti kao postojanje opozicijskih, a tek jedne kao postojanje antiratnih glasova (sl. 2). Azaryahu (1999) tvrdi da što je viši položaj osobe u hijerarhiji nacionalnog panteona, bit će prisutna na većem broju nositelja simbola. Upisivanjem imena u zagrebačke javne površine stvara se prostorni režim pamćenja koji je odraz službenog narativa o ratu u Hrvatskoj kodificiranog u *Deklaraciji o Domovinskom ratu*, a koji fokus stavlja upravo na ratne veterane, vojsku i politički vrh.

■ politički vrh ■ vojne jedinice ■ ratni veterani ■ žrtve
□ politička opozicija □ antiratni glasovi

Sl. 2. Struktura javnih površina u Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat s obzirom na njihovu brojnost (Izvor: Registar naziva ulica, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025.)

Kad bismo iz analize izbacili trgove i parkove, dobivamo mogućnost analize ulica s obzirom na njihovu duljinu (sl. 3). Ulica koja je dulja, vidljivija je u javnom prostoru, što povećava i njezino simboličko značenje (Azaryahu, 1999). Za početak, struktura ulica u Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat s obzirom na njihovu brojnost pokazuje izrazitu dominaciju ratnih veterana (84,1 %), vojnih jedinica (4,8 %) i političkog vrha (4,8 %).

- 14 Uključuje i dva trga imenovana po osobama bliskim ratnim veteranima – Kati Šoljić i Nevenki Topalušić.
- 15 Članovi političkoga vrha prisutni u nazivlju zagrebačkih javnih površina su Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Juraj Njavro i Jozo Martinović, sva četvorica članovi HDZ-a.

a) Struktura s obzirom na brojnost

b) Struktura s obzirom na duljinu

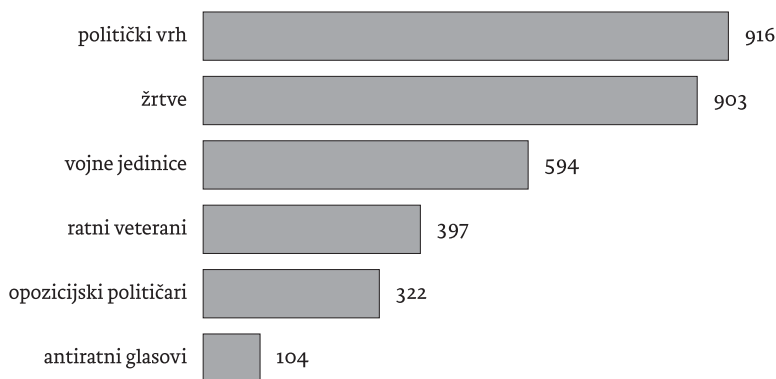
■ politički vrh ■ vojne jedinice ■ ratni veterani ■ žrtve
□ politička opozicija □ antiratni glasovi

Sl. 3. Struktura ulica u Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat s obzirom na njihovu brojnost i ukupnu duljinu (Izvori: Registar naziva ulica, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025; Esri. ArcGIS Pro, <https://www.esri.com/en-us/arcgis/products/arcgis-pro>.)

Struktura tih ulica s obzirom na ukupnu duljinu (sl. 3) pruža nam, međutim, nešto drugačiju perspektivu. Većina ponovo otpada na ratne veterane (75,7 %), što je posljedica brojnosti tih ulica. Na drugom je mjestu politički vrh (9,9 %), a slijede žrtve (6,5 %) i vojska (6,4 %). Na začelju su ponovo opozicijski (1,2 %) i antiratni glasovi (0,4 %). Najveći rast u odnosu na strukturu u kojoj smo u obzir uzimali samo brojnost ulica doživjela je politička elita čiji su se postotni bodovi više no udvostručili! S druge strane, najznačajniji pad doživjeli su antiratni glasovi čiji je postotni bod smanjen četiri puta. Već ovi podaci djelomice mijenjaju očiste prostorne interpretacije narativa o Domovinskom ratu u Zagrebu.

Odemo li korak dalje i uzmemo li u obzir prosječnu duljinu ulica, podaci postaju bitno drugačiji (sl. 4). Naime, prosječno su najdulje ulice imenovane po osobama iz političkog vrha, na drugom su mjestu ulice imenovane po žrtvama, a slijede vojska i ratni veterani. I ovaj put, na začelju je politička opozicija i antiratni glasovi.

Na temelju navedenih podataka, u prostornom čitanju narativa o Domovinskom ratu politički vrh zauzima središnje mjesto, dok se ratni veterani, unatoč brojnosti, pojavljuju više kao dekor, nego kao središnji simbol. U tom smislu, *Deklaracija o Domovinskom ratu* postaje površinska konstrukcija – zagrebe li se ispod površine, jasno je da politička elita pokazuje hegemonijski odnos nad simboličkim krajolikom devedesetih.

Sl. 4. Prosječna duljina ulica u Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat u metrima (Izvori: Registar naziva ulica, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025; Esri. ArcGIS Pro, <https://www.esri.com/en-us/arcgis/products/arcgis-pro>.)

Što nam govore imena iza najistaknutijih ulica?

Najdulja ulica u Zagrebu čije je ime vezano uz Domovinski rat nosi ime Gojka Šuška. Dugačka je oko dva kilometra, a s razdvojenim prometnim trakama za svaki smjer jedina od svih analiziranih ulica nosi naziv avenija.

Šušak je rođen 1945. u Širokom Brijegu u Hercegovini, a 1960-ih emigrira u Kanadu gdje se isticao antijugoslavenskim djelovanjem. Vrhunac toga djelovanja bizaran je čin u kojem je svinju s natpisom “Tito” stavio u mrtvački sanduk, zbog čega je odgovarao za mučenje životinja (Goldstein, 2011). U Hrvatsku se vraća 1990., postaje dopredsjednik HDZ-a te ministar iseljništva pa obrane,¹⁶ iako je, paradoksalno, emigrirao kako bi izbjegao služenje vojnoga roka. Iza Franje Tuđmana, bio je drugi najmoćniji čovjek devedesetih u Hrvatskoj te vođa “desnoga” krila HDZ-a. Šuškovo djelovanje obilježile su brojne afere – od korupcije, kriminala i prikrivanja ratnih zločina do otvorene potpore ekstremnom nacionalizmu, ambivalentnog odnosa prema nasljeđu NDH te podršci ideji Herceg-Bosne.¹⁷

¹⁶ “Šušak, Gojko”. u: *Hrvatska enciklopedija*.

¹⁷ Grakalić, D.: Gojko Šušak – heroj ili zločinac?, Glas Istre, 24. svibnja 2023. <https://www.glasistre.hr/kolumna/2023/05/23/-gojko-susak-heroj-ili-zlocinac-864692>, pristupljeno: 17. kolovoza 2025.

Šušškova dominacija u uličnoj simbolici, unatoč kontroverzama, može se tumačiti kao izraz institucionalne moći čiji je nositelj nacionalistička politička elita, a koja oblikuje kolektivno sjećanje te usmjerava politički narativ. Inicijative za promjenu imena Avenije Gojka Šušška koje su se javile sredinom 2000-ih, a motivirane Šušškovim sudjelovanjem u prikrivanju ratnih zločina i upletanjem u rat između Hrvatskog vijeća obrane i Armije BiH nisu rezultirale uspjehom. Naime, udruge ratnih veterana tumačile su ih kao napad na dignitet Domovinskog rata i ratne veterane same, što je stvorilo prevelik društveni pritisak (Šakaja i Crljenko, 2017).

Na drugom mjestu po prosječnoj duljini ulica nalaze se žrtve neprijatelja, tj. "velikosrpske agresije" što pokazuje ključnim kriterijem za komemoraciju u uličnom nazivlju. Riječ je o svega dvije ulice u Zagrebu, a one su imenovane po ratnom snimatelju Gordanu Ledereru, odnosno radijskom voditelju Siniši Glavaševiću.

Gordan Lederer bio je hrvatski ratni izvjestitelj. Snimio je nekoliko ratnih reportaža, dokumentarni film *Knin bez komentara* (veljača, 1991.), a ubijen je snajperskim hicem u kolovozu 1991. dok je kao zaposlenik HRT-a bio na snimateljskom zadatku u blizini Hrvatske Kostajnice (Pejaković, 2022). Ti su snimci kasnije montirani u *Banijska ratna praskozorja* i postali metafora početka rata i stvaranja Hrvatske vojske.¹⁸ Po Ledereru je 2018. nazvan *Festival domoljubnog filma* usmjeren na događaje iz Domovinskog rata.¹⁹ Siniša Glavašević bio je radijski voditelj poznat po izvještavanju iz okupiranog Vukovara. Ubijen je na Ovčari u studenom 1991. godine. Posmrtno su objavljene njegove *Priče iz Vukovara* koje je čitao slušateljima opkoljenog grada.²⁰ Na Radiju Vukovar je pročitao *Optužnicu* upućenu hrvatskom državnom vrhu za izdaju Vukovara, izjednačivši ih pritom s agresorom (Lončar, 2010).

Prosječna duljina ulica imenovanih po Ledereru i Glavaševiću potvrđuje važnu ulogu ideje o žrtvi u reprodukciji službenog narativa o Domovinskom ratu. Istovremeno, izbor samo dva, i to prilično eksponirana imena, ilustrira selektivnost u komemoraciji žrtava. Lederer, čiji su snimci postali metafora početka rata i stvaranja Hrvatske vojske, te Glavašević, glas opkoljenog Vu-

18 "Lederer, Gordan". u: Židovski biografski leksikon.

19 Samardžija, I.: Domovinski rat na velikom platnu. Matica hrvatska, 8. studenog 2018. <https://www.matica.hr/vijenac/644/domovinski-rat-na-velikom-platnu-28440/> pristupljeno: 10. kolovoza 2025.

20 "Glavašević, Siniša". u: Hrvatska enciklopedija.

kovara i simbol otpora, ostaju važni simboli službenog narativa. Istovremeno, njihova prostorna vidljivost u urbanom tkivu ograničena je perifernošću po njima nazvanih ulica.

Ulice ratnih veterana, koje su brojčano dominantne, u prosjeku su znatno kraće od ulica imenovanih po političkom vrhu, čime se redefinira njihova pozicija u urbanoj naraciji o devedesetima. Prema ratnim veteranima su uglavnom imenovane ulice u gradskim četvrtima gdje su živjeli,²¹ a najviše ih je u istočnom dijelu grada – u gradskoj četvrtima Donja Dubrava i Peščenica – Žitnjak. Dakle, sjećanje na veterane u pravilu se ostvaruje kroz lokalnu prisutnost i neposrednu povezanost s mjestom porijekla, ali bez šire simboličke istaknutosti. Međutim, dvije su ulice svojevrsna iznimka te se ističu duljinom i simboličkom težinom. Riječ je o ulicama imenovanim po Rudolfu Kolaku i Damiru Tomljanoviću.

Rudolf Kolak je bio navijač Dinama i vođa *Bad Blue Boysa* zagrebačke Dubrave, u čemu se vjerojatno krije logika smještanja njegove ulice u neposrednu blizinu maksimirskog stadiona. Time je simbolički spojena navijačka kultura s ratnim iskustvom. Kolak je sudjelovao u nizu vojnih operacija, među kojima su i Bljesak i Oluja te je odlikovan najvišim vojnim odlikovanjima. Umro je 2005. od zatajenja srca²². Damir Tomljanović, poznat pod nadimkom Gavran (prema imenu bojne Zbora narodne garde), sudjelovao je u Domovinskom ratu od Plitvica u ožujku 1991. do pogibije na Velebitu u veljači 1994. godine. Cijenili su ga najviši vojni i politički autoriteti, poput generala Bobetka i predsjednika Tuđmana. Simbol je ratnih veterana čiji je autoritet ukorijenjen kako u ratnim zaslugama, tako i u osobnoj karizmi i sposobnosti. Njegovo nasljeđe (ulica u Zagrebu, Dočasnička škola u Požegi, dva dokumentarna filma) simboliziraju službeni, kanonski oblik sjećanja na Domovinski rat.²³

- 21 Marključaj, L: Suborci ratne heroje iz Dubrave i trajno vraćaju kući, Večernji list, 7. lipnja 2015., <https://www.vecernji.hr/zagreb/ratni-heroji-iz-dubrave-i-trajno-se-vracaju-kuci-1009311>, pristupljeno 23. kolovoza 2025.
- 22 Na današnji dan, 30. travnja 2005. – preminuo Rudolf Kolak, Braniteljski portal, 30. travnja 2023. <https://www.braniteljski-portal.hr/na-danasnji-dan-30-travnja-2005-preminuo-rudolf-kolak/>, pristupljeno: 11. kolovoza 2025; Zanimljivo, Kolak je u navijačkim krugovima bio poznat po tome što je prodao zlatne zube svoje bake kako bi otputovao na utakmicu u Grčku. Nogometni turnir u Dubravi danas nosi njegovo ime (Rašović, R.: Zagreb se odužio Rudiju: Heroj ulice dobio ulicu. Večernji list, 13. ožujka 2013. <https://www.vecernji.hr/zagreb/zagreb-se-oduzio-rudiju-heroj-ulice-dobio-ulicu-523599>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.).
- 23 Marinić, B.: Bio je vođa koji je uvijek govorio – Za mnom! – poginuo heroj Damir Tomljanović

Zajedno, Kolak i Tomljanović predstavljaju dvije dimenzije sjećanja na ratne veterane: s jedne strane lokalni navijački identitet i povezanost s Dubravom, a s druge potvrdu i priznanje unutar institucionalnih struktura. Prostorna vidljivost i simbolička istaknutost ulica koje su po njima imenovane pokazuje kako se kolektivno sjećanje na ratne veterane, izuzev dominantnog ukorjenjivanja u mjesto porijekla, artikulira i kroz spoj autentičnosti (navijačka supkultura) i službene legitimacije.

I dok ulična simbolika ratnih veterana uglavnom operira lokalno, u Zagrebu gotovo da nema prostora posvećenog antiratnim glasovima. Naizgled slab udio antiratnih glasova u uličnom nazivlju dodatno je umanjen kada se gleda prosječna duljina ulica. Jedina ulica u Zagrebu koja nosi ime po antiratnom aktivistu jest ulica Milana Mladenovića, pjevača beogradskih rock sastava Šarlo akrobata i Ekatarina Velika (EKV).²⁴ Godine 1992., članovi EKV-a, Električnog orgazma i Partibrejkersa okupili su se u antiratni projekt poznat kao *Rimtutituki*, unajmili kamion i vozili se ulicama Beograda izvodeći pjesmu *Slušaj vamo* protiveći se mobilizaciji za rat koja je započela nekoliko mjeseci ranije u Srbiji.²⁵ Taj čin potvrđuje da rat nije tek sukob dviju jasno suprotstavljenih strana, već kompleksan društveni lom kojeg mnogi nisu željeli ni podržavali što je u suprotnosti s pojednostavljenim narativima u kojima uglavnom nema mjesta za disonantne, mirovnjačke ili antiratne glasove. Ulica Milana Mladenovića odudara od općeg trenda imenovanja zagrebačkih javnih površina po ratnim veteranima. Međutim, važno je istaknuti da Mladenović nije dobio svoju ulicu zbog antiratnog angažmana; ključna su bila njegova glazbena postignuća,²⁶ a olakotne okolnosti hrvatsko porijeklo po majci i činjenica da je rođen u Zagrebu. Prijedlog imenovanja Mladenovićeve ulice nije bio pojedinačan, već dio šire inicijative oblikovanja tzv. "rock'n'roll naselja" pa je ulicu u blizini dobio i Karlo Metikoš, još jedan cijenjeni zagrebački glazbenik. Tijekom rasprave u

Gavran, Domovinski.hr, 17. veljače 2025., <https://domovinskirat.hr/2025/02/17/poginuo-heroj-damir-tomljanovic-gavran/>, pristupljeno: 18. kolovoza 2025.

24 "Ekatarina Velika". u: *Hrvatska enciklopedija*.

25 Fančović. M.: Milan Mladenović (1958. — 1994.) – pjevač koji je ratu rekao veliko NE, Zvono, 21. rujna 2021. <https://www.zvono.eu/milan-mladenovic-1958-1994----pjevac-koji-je-ratu-rekao-veliko-ne-209>, pristupljeno: 20. srpnja 2025.

26 Uostalom, u odluci u imenovanju njegove ulice piše samo da se "imenuje u spomen na pjevača Milana Mladenovića". Zaključak o imenovanju javnih površina, Službeni glasnik Grada Zagreba 14/2012, <https://www1.zagreb.hr/sluzbeni-glasnik/#/app/akt?id=9313d58c-52c7-46f9-894b-3643acacb78d>, pristupljeno 23. kolovoza 2025.

Gradskoj skupštini uoči imenovanja tih ulica, zastupnici HDZ-a isticali su da “postoji mnogo branitelja koji su svojim životima zadužili Grad, a nemaju svoju ulicu”.²⁷ Ovaj slučaj stoga predstavlja iznimku koja potvrđuje dominaciju službenog narativa i marginalizaciju antiratnih stavova.

Slično marginalno mjesto u zagrebačkom uličnom nazivlju zauzimaju opozicijski političari predstavljeni tek likom Vlade Gotovca. Polazeći od stajališta da je sloboda pojedinca temeljni politički ideal, Gotovac je javno kritizirao Franju Tuđmana zbog autoritarnosti, usporavanja procesa demokratizacije, povijesnog revizionizma te nepravilnosti u privatizaciji. Bio je jedan od potpisnika javnog pisma iz 1993. u kojem se osuđivala politika Zagreba prema Bosni i Hercegovini i zahtijevala Tuđmanova ostavka. Nakon raskola u HSLŠ-u je s pristašama osnovao Liberalnu stranku, čiji je predsjednik bio do smrti 2000. godine. Tijekom predsjedničke kampanje 1997. fizički ga je napao pripadnik Tuđmanovog osiguranja u Puli.²⁸ Duljina Gotovčeve ulice od svega tristotinjak metara čini političku opoziciju drugom najkraćom kategorijom među ulicama posvećenim devedesetima, što jasno ukazuje na skućen prostor za nekanon-ske narative o devedesetima u zagrebačkom urbanom tkivu.

/ Prostorni položaj

Jednako kao što duljina ulice govori o njezinoj simboličkoj važnosti, tako i položaj ulica, trga ili parka u prostornoj strukturi grada ima sličnu funkciju. Položaj imena javnih površina u prostornoj strukturi grada može se čitati kao odraz simboličke distribucije moći, odnosno način na koji se hegemonijski status kanonske verzije narativa o prošlosti materijalizira u prostoru (Azaryahu, 1997). Jednostavnije rečeno, ono što je bliže središtu grada, važnije je.

- 27 Stojmenović, R.: Milan Mladenović iz EKV-a ipak je dobio svoju ulicu u Zagrebu, 24sata, 26. listopada 2012. <https://www.24sata.hr/news/milan-mladenovic-iz-ekv-a-ipak-je-dobio-svoju-ulicu-u-zagrebu-286973>, pristupljeno 22. kolovoza 2025.
- 28 Vele, Faruk.: Sjećanje na Vladu Gotovca: Velikan koji je volio Bosnu. radiosarajevo.ba, 9. prosinca 2020., <https://radiosarajevo.ba/metromahala/lica/sjecanje-na-vladu-gotovca-velikan-koji-je-volio-bosnu/399328>, pristupljeno: 11. 8. 2025.; Lipovac, M.: Paradoks Vlade Gotovca. *Hrvatska povijest*, 21. lipnja 2022., <https://hrvatska-povijest.hr/uz-predstavljanje-knjige-vlado-gotovca-prva-politicka-biografija/>, pristupljeno: 18. kolovoza 2025.

- politički vrh   ■ vojne jedinice   ■ ratni veterani   ■ žrtve
- politička opozicija   □ antiratni glasovi

Sl. 5. Javne površine čije su imena vezana uz Domovinski rat u radijusu do 3 kilometra od Trga bana Jelačića (Izvori: Registar naziva ulica, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025; Esri. ArcGIS Pro, <https://www.esri.com/en-us/arcgis/products/arcgis-pro>.)

Za potrebe prostorne analize, središtem grada smatramo Trg bana Jelačića. U radijusu od 1.000 metara od Trga nalazi se tek jedan javni prostor čije je ime vezano uz Domovinski rat – Trg svibanjskih žrtava 1995. U krugu radijusa od 2.000 metara još su dva takva prostora (Trg 100. brigade HV-a i Trg Franje Tuđmana), dok se u radijusu od 3.000 metara od glavnog zagrebačkog trga nalaze Park Kate Šoljić, Trg Nevenke Topalušić, Trg 148. brigade HV-a, dio Obale trnjanskih branitelja, Obale dr. Savke Dabčević-Kučar i Park maksimirskih branitelja. Sva ostala imena javnih površina nalaze se izvan toga kruga pa ih se u simboličkom smislu može smatrati periferni(ji)ma. Kakav nam narativ o prošlosti posreduje ovakva prostorna distribucija nazivlja javnih površina?

Trg svibanjskih žrtava 1995. proglašen je 2007. godine u južnom dijelu Šoštarićeve ulice, u spomen na šest civila koji su ondje stradali tijekom raketiranja Zagreba početkom svibnja 1995.²⁹ Dakle, položaj ovoga trga u prostornoj strukturi grada u većoj mjeri odražava lokalni značaj mjesta stradanja nego simboličku važnost žrtava u naraciji o Domovinskom ratu. Slično tome, Trg 100. brigade Hrvatske vojske, vojne jedinice formirane u ljeto 1991. u središtu Zagreba,³⁰ također više odražava lokalno porijeklo njezinih boraca nego značaj brigade u narativu o devedesetima.

Nasuprot njima, Trg dr. Franje Tuđmana nije smješten u neposrednoj blizini središta grada zbog lokalnog značenja³¹ ili osobnog porijekla. Površinom je to najveći od svih zagrebačkih trgova imenovanih po osobama, kolektivitetima ili događajima iz devedesetih godina, što ga u kombinaciji s lokacijom u neposrednoj blizini gradskog središta čini najistaknutijim elementom u prostornoj konfiguraciji sjećanja na devedesete. Time se reflektira njegova dominantna uloga u narativu o Domovinskom ratu i stvaranju samostalne Hrvatske.

Historiografske ocjene Tuđmanove vladavine su podijeljene. Svakako, zaslužan je za stvaranje moderne hrvatske države i vođenje zemlje kroz rat.³² S druge strane, ustrojio je polupredsjednički sustav vlasti obilježen kompetitivnim autoritarizmom u kojem su demokratske institucije formalno postojale, ali vladajući su rutinski i značajno kršili demokratska pravila igre (Levitsky i Way, 2002). U tom je sustavu stvaran kult ličnosti, vlast se miješala u različita područja života, od sporta do kulture i medija, a političke slobode bile su ograničavane, što je usporilo razvoj demokratskih institucija, osobito u drugoj polovici devedesetih (Goldstein, 2011). Tuđman je njegovao naciona-

29 U Zagrebu od danas Trg svibanjskih žrtava 1995., Jutarnji.hr, 2. svibnja 2007., <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/u-zagrebu-od-danas-trg-svibanjskih-zrtava-1995.-3248738>, pristupljeno: 13. kolovoza 2025.

30 Predsjednik Republike primio pripadnike zagrebačke 100. brigade Hrvatske vojske povodom 30. obljetnice ustroja, 22. srpnja 2021. <https://www.predsjudnik.hr/vijesti/predsjudnik-republike-primio-pripadnike-zagrebacke-100-brigade-hrvatske-vojske-povodom-30-obljetnice-ustroja/>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.

31 Izuzev što je na toj ledini Tuđman održao govor uoči višestranačkih izbora 1990. godine (Stanić i dr., 2009).

32 Goldstein, I.: Zvuči grubo, ali je istina: Tuđman je zaslužan za sve ovo što danas imamo, Globus, 9. prosinca 2018. <https://www.jutarnji.hr/globus/zvuci-grubo-ali-je-istina-tudman-je-zasluzan-za-sve-ovo-sto-danas-imamo-8153141>, pristupljeno: 3. kolovoza 2025.

lizam i tradicionalizam, poticao kult države te tolerirao primitivizam, govor mržnje i šovinizam. Za njegovih se mandata manipuliralo popisima birača na izborima, politički protivnici nazivali su se “stokom sitnog zuba” pa se ni fizički napadi na njih nisu osuđivali, već se stvarala atmosfera u kojima su oni bili mogući.³³ Tuđmanov režim povezuje se s klijentelističkom i korupcionaškom ekonomijom, naročito tijekom pretvorbe i privatizacije.³⁴ Gubeći popularnost, nakon Oluje je poticao osjećaj ugroženosti i manipulirao patriotizmom zarad vlastitih i stranačkih interesa, a istodobno relativizirao zločine koji su počinili hrvatski vojnici. Njegova politika prema Bosni i Hercegovini, napose tijekom rata, također je predmet brojnih kontroverzi, a tome u prilog ide pravomoćna presuda Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u predmetu *Prlić i dr.* iz 2017. godine u kojoj se navodi postojanje udruženog zločinačkog pothvata na čelu s, među ostalima, Tuđmanom. Cilj pothvata bilo je uspostavljanje hrvatskog entiteta za što je bilo neophodno, prema zaključku Pretresnog vijeća, izmijeniti nacionalni sastav stanovništva na teritorijima za koje se tvrdilo da pripadaju Hrvatskoj Republici Herceg-Bosni.³⁵

O odabiru lokacije za imenovanje Trga Franje Tuđmana vodila se žestoka polemika. Dok stranke s izraženim nacionalnim vrijednostima, kao i Tuđmanova obitelj, nisu bile zadovoljne odabirom mjesta za Trg Franje Tuđmana smatrajući ga nedostojnim, nominalna ljevica ga je prikazivala kao reprezentativnu lokaciju koja će se s vremenom razviti u novi centar grada (Stanić i dr., 2009). Tuđmanov trg nalazi se sjeverno od Zapadnog kolodvora. Prema Aldermanu (2003), prostorni obuhvat unutar kojeg se konstruira povijesno sjećanje funkcija je (i) brojnosti stanovništva izloženog određenom simbolu. Drugim riječima, što je neki dio grada prometniji (ili naseljeniji), to je veći potencijal da simbol prenese poruku širem krugu ljudi. Smještanjem Tuđmanova trga u neposrednu blizinu jednog od najprometnijih željezničkih čvorišta u Zagrebu, Tuđmanovo ime dobiva znatnu svakodnevnu vidljivost. Bez obzira na to, polovicom 2010-ih godina, nominalno socijaldemokratski premijer

33 Isto.

34 “Tuđman, Franjo”, u: Hrvatska enciklopedija.

35 Osim postojanja udruženog zločinačkog pothvata, i u ovom je predmetu dokazano da je sukob između HVO i ABiH imao međunarodni karakter, odnosno da je Hrvatska imala kontrolu nad oružanim snagama i civilnim vlastima Hrvatske Republike Herceg-Bosne. *Prlić i drugi*. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/bcs/cis_prlic_al_bcs.pdf, pristupljeno 22. kolovoza 2025.

Zoran Milanović izjavio je da Tuđman “još uvijek u Zagrebu nema dostojan trg”,³⁶ pomaknuvši se tako prema pozicijama desnice. Nadalje, podržao je ideju da se novi zagrebački aerodrom imenuje po Tuđmanu,³⁷ čime je omogućio da Tuđman, kao ključni nositelj službenog narativa o devedesetima u Hrvatskoj, dobije maksimalnu moguću eksponiranost.³⁸

Prelazimo na krug radijusa od tri kilometra od središta grada. U njemu se nalaze jedine dvije javne površine u Zagrebu imenovane po ženama čije se djelovanje vezuje uz hegemonijsko tumačenje Domovinskog rata. Riječ je o Kati Šoljić i Nevenki Topalušić. Kata Šoljić je majka četvorice poginulih boraca iz Vukovara, a predsjednik Tuđman ju je odlikovao redom Danice hrvatske s likom Katarine Zrinske za osobite zasluge u promicanju moralnih društvenih vrijednosti.³⁹ Nevenka Topalušić je kao medicinska sestra sudjelovala u Domovinskom ratu od njegova početka, ostavivši djecu na brigu svojoj majci. U rujnu 1995. teško je ranjena, što ju je vezalo za invalidska kolica. Sudjelovala je u prosvjedu ratnih veterana u Savskoj 2014. godine, tijekom kojega je preminula.⁴⁰ Javne površine imenovane po Kati Šoljić i Nevenki Topalušić odražavaju različite, a opet slične dimenzije komemoracije. Osobna tragedija i gubitak Kate Šoljić čita se kroz hegemonijski narativ u kojem je žena ponajprije prepoznata kao majka koja rađa sinove koji, u konačnici, daju živote za domovinu. Time se žensko tijelo i majčinstvo ne stavljaju samo u službu izgradnje nacije

- 36 Međugorac, A.: Premijer Milanović: Franjo Tuđman još uvijek u Zagrebu nema dostojan trg. *Zagreb.info* 26. lipnja 2015., <https://www.zagreb.info/vijesti/premijer-milanovic-franjo-tudman-jos-uvijek-u-zagrebu-nema-dostojan-trg/6170/>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.
- 37 Šurina, M.: Obitelj dala pristanak da se Pleso imenuje po Franji Tuđmanu, *tportal*, 14. rujna 2025. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/obitelj-dala-pristanak-da-se-pleso-imenuje-po-franji-tudmanu-20150914>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025.
- 38 Usljed sve veće povezanosti svijeta, a naročito ekspanzije turizma, zračne luke postaju sve važniji nositelji simbola budući da jamče maksimalnu eksponiranost imena kojega nose (Azaryahu, 1999). Hrvatska oko petine svog BDP-a iz godine u godinu ostvaruje od turizma, a zračna luka u Zagrebu najprometnija je u zemlji. Stoga njezino imenovanje po Franji Tuđmanu simbolizira određen povijesni narativ i identitetsko određenje te djeluje kao instrument oblikovanja percepcije Hrvatske u međunarodnom kontekstu.
- 39 Marinić, B.: Tko je bila vukovarska Majka hrabrost – preminula Kata Šoljić. *Domovinski.hr* 8. srpnja 2024., <https://domovinski.hr/2024/07/08/tko-je-bila-vukovarska-majka-hrabrost-preminula-kata-soljic/>, pristupljeno: 18. kolovoza 2025.
- 40 Marinić, B.: “Neću odavde, mogu me samo mrtvu odnijeti” – preminula junakinja Nevenka Topalušić. *Domovinski.hr* 22. listopada 2024., <https://domovinski.hr/2024/10/22/necu-odavde-mogu-me-samo-mrtvu-odnijeti-preminula-junakinja-nevenka-topalusic/>, pristupljeno: 18. kolovoza 2025.

kroz reprodukciju, već služe i za formiranje službenog narativa o prošlosti koji je i rodno obojen. S druge strane, ime Nevenke Topalušić idealizirano je kroz arhetip žene-njegovateljice, dok njezino stradanje tijekom prosvjeda ratnih veterana, koje je dovelo do imenovanja trga ispred Ministarstva hrvatskih branitelja, pokazuje i njezinu političku instrumentalizaciju.

U krugu radijusa od tri kilometra od središta grada nalaze se i Trg 148. brigade Hrvatske vojske, oformljene na zagrebačkom Trnju u ljeto 1991. godine,⁴¹ obala trnjanskih branitelja (lijeva obala Save između Mosta mladosti i Mosta slobode)⁴² te Park maksimirskih branitelja. Slično Trgu svibanjskih žrtava 1995. i Trgu 100. brigade Hrvatske vojske, ova imena rezultat su prostornog povezivanja komemoracije ratnih veterana s gradskim četvrtima njihovog porijekla, a ne simboličkog pozicioniranja unutar prostorne strukture grada s namjerom gradnje kompleksnijeg prostornog narativa.

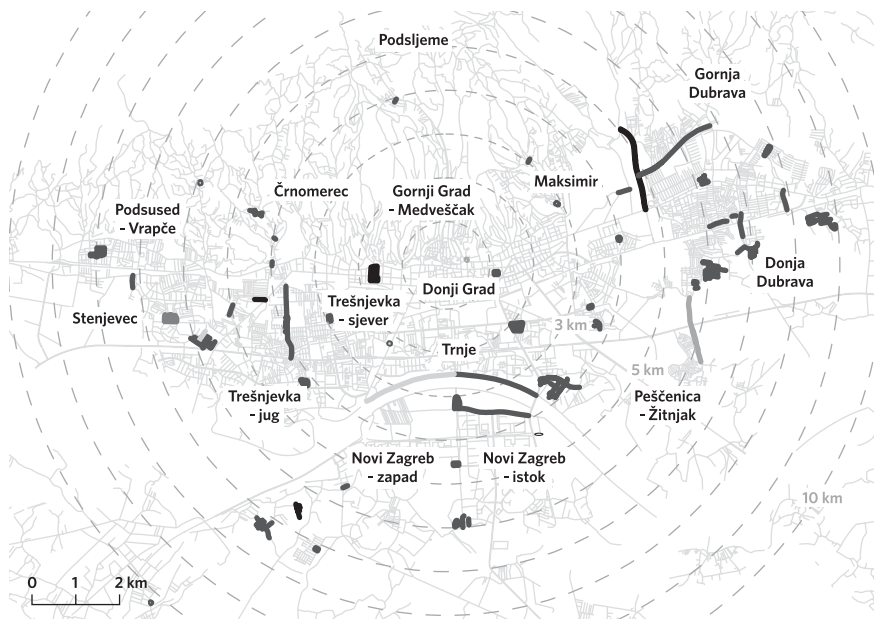
Dio Obale dr. Savke Dabčević-Kučar također je u ovom radijusu. Međutim, slično Mladenoviću, u nazivlje javnih površina Dabčević-Kučar nije upisana zbog svog djelovanja devedesetih, kad se istakla kao jedna od predvodnica Koalicije narodnog sporazuma te suosnivačica i prva predsjednica Hrvatske narodne stranke, čime je predstavljala ideološku opoziciju dominantnoj političkoj eliti.⁴³ Njezino je ime u upisano u javni prostor prvenstveno zbog angažmana tijekom Hrvatskog proljeća i njegove kroatocentrične dimenzije. Prilikom rasprave o imenovanju javnog prostora njezinim imenom, istaknuto je da na toj obali leži tzv. Kockica, nekadašnja zgrada Saveza komunista Hrvatske u čemu se krije logika iza odabira lokacije za komemoriranje Savke Dabčević-Kučar, kao i ideološki razlozi iza toga imenovanja koji naglasak stavljaju na 1971. godinu, a ne na njezino opozicijsko djelovanje devedesetih.⁴⁴

41 Brigada je sudjelovala u ratnim operacijama u Pokuplju, banijsko-kordunskom području i Južnom bojištu. Pismo Kluba veterana 148. brigade HV-a Gradskom uredu za katastar i geodetske poslove, Odboru za imenovanje naselja, ulica i trgova, [https://web.zagreb.hr/Sjednice/sjednice_skupstine_nova.nsf/0/58B100A738D45A76C1257A13002AFEF9/\\$FILE/Park%20148.%20brigade.pdf](https://web.zagreb.hr/Sjednice/sjednice_skupstine_nova.nsf/0/58B100A738D45A76C1257A13002AFEF9/$FILE/Park%20148.%20brigade.pdf), pristupljeno: 13. kolovoza 2025.

42 Po braniteljima s Trnja se imenuje obala Save. Zagrebancija, 5. travnja 2012., <https://www.zagrebancija.com/po-braniteljima-s-trnja-se-imenuje-obala-save/>, pristupljeno: 20. kolovoza 2025.

43 "Dabčević-Kučar, Savka". u: Hrvatska enciklopedija.

44 Obala Save nosit će ime Savke Dabčević-Kučar, Zagrebancija, 4. srpnja 2011., <https://www.zagrebancija.com/obala-save-nosit-ce-ime-savke-dabcevic-kucar/> pristupljeno 28. kolovoza 2025.

- politički vrh
- vojne jedinice
- ratni veterani
- žrtve
- politička opozicija
- antiratni glasovi

Sl. 6. Prostorni raspored ulica, trgova i parkova u gradu Zagrebu čija su imena vezana uz Domovinski rat (Izvori: Registar naziva ulica, <https://data.zagreb.hr/dataset/registar-naziva-ulica-adresna-prostorna-jedinica-za-podrucje-grada-zagreba>, pristupljeno: 10. kolovoza 2025; Esri. ARCGIS Pro, <https://www.esri.com/en-us/arcgis/products/arcgis-pro>.)

Pri analizi uličnog nazivlja, položaj javnih površina ne treba promatrati samo kroz prizmu udaljenosti od središta grada, već i kroz prostornu koncentraciju i distribuciju takvih imena unutar različitih gradskih četvrti (sl. 6). Analiza uličnog nazivlja vezanog uz Domovinski rat pokazuje da se ono većinom smješta izvan središta grada. Najveći udio bilježi Donja Dubrava s čak 41,9 % od svih takvih imena u Zagrebu. Sa znatno manjim udjelima slijede Stenjevec (11,6 %) i Peščenica – Žitnjak (9,3 %), a preostale gradske četvrti bilježe bitno niže vrijednosti. Razlike su još izraženije u pogledu prostorne gustoće.⁴⁵

⁴⁵ U obzir smo uzeli dijelove gradskih četvrti koji se nalaze unutar naselja Zagreb, što, primjerice,

Donja Dubrava doseže 3,3 imena po kvadratnom kilometru, dok drugoplasirani Stenjevec bilježi manje od jednog imena po kvadratnom kilometru, što jasno odražava snažnu disproporciju između Dubrave i svih ostalih četvrti. Kako je više od 90 % imena javnih površina vezanih uz Domovinski rat u Donjoj Dubravi posvećeno ratnim veteranima, četvrt se opravdano naziva “braniteljskim kvartom”.⁴⁶

Izuzev udaljenosti od središta grada i prostorne distribucije nazivlja javnih površina, važnu perspektivu pruža i relacijska analiza odabranog mjesta komemoriranja s okolnim funkcijama i obilježjima prostora u koji se smješta. Takva se perspektiva posebno očituje na primjeru ulice Milana Mladenovića. Premda se nalazi unutar radijusa od samo pet kilometara zračne udaljenosti od gradskog središta i premda njezin odabir nije intencionalno označio antiratni glas u urbanoj naraciji o devedesetima, ulica je smještena na oko dva kilometra od zagrebačkog odlagališta otpada Jakuševac. Interpretacija vrijednosti njezine lokacije stoga ne ovisi samo o udaljenosti od centra, već i o karakteristikama same lokacije, koje u znatnoj mjeri oblikuju društveni status simbola i redefinišu njegov položaj u gradskoj hijerarhiji. U ovom slučaju, odabirom lokacije ulice Milana Mladenovića, antiratni glasovi, iako u gradskoj toponimiji slučajno prisutni, dodatno su marginalizirani.

/ Mogućnosti uspostave pluralnije urbane naracije o ratu u Hrvatskoj

Naposljetku, važno je osvrnuti se na nekoliko imena koja vežemo uz devedesete, a koja još uvijek čekaju svoju javnu površinu u Zagrebu. Iako *Fond imena* sadrži brojne prijedloge koji se odnose na ratne veterane, vojne formacije ili specifične datume, ovdje ističemo prijedloge koji bi, u slučaju njihove realizacije, doprinijeli vidljivosti marginaliziranih i manjinskih glasova te posljedično, višeperspektivnom pamćenju rata. Takav je primjer ideja stvaranja “Naselja sjećanja” potekla od Inicijative mladih za ljudska prava 2014. godine,

uključuje čitavu površinu Donjega Grada, ali svega 44,5 % gradske četvrti Novi Zagreb – zapad. Istovremeno, u potpunosti isključuje Brezovicu i Sesvete.

⁴⁶ Ježovita, M.: Titulu ‘braniteljskog kvarta’ nosi Dubrava, Večernji list, 11. 2. 2020., <https://www.vecernji.hr/zagreb/titulu-braniteljskog-kvarta-nosi-dubrava-1378162>, pristupljeno 21. kolovoza 2025.

a nastavlja se na zagrebačku tradiciju tematski povezanog uličnog nazivlja.⁴⁷ Inicijativa je predložila da svoju javnu površinu u Zagrebu dobiju Milan Levar, Josip Reihl-Kir, Slobodan Budak, Vladimir Primorac i obitelj Zec. U *Fond imena* iste su godine uvršteni Budak, Reihl-Kir i Primorac, obitelj Zec je dodana 2022. godine, a Milan Levar do rujna 2025. još uvijek nije uvršten.

Josip Reihl-Kir bio je načelnik osječke policije upamćen po nastojanjima da se pregovorima spriječi rat u istočnoj Slavoniji. Početkom srpnja 1991. njega i suputnike ubio je hrvatski pričuvni policajac Antun Gudelj u mjestu Tenja u blizini Osijeka kamo se uputio na pregovore s pobunjenim Srbima. Ubojici je potom dopušteno da pobjegne iz zemlje, a pravomoćno je osuđen tek 2009. godine.⁴⁸ Reihl-Kir je ostao zapamćen kao *heroj mira* zbog čega nije mogao biti uklopljen u službeni narativ, čemu u prilog ide i duljina pravosudnog procesa ubojici.

Milan Levar sudjelovao je u ratu kao pripadnik Hrvatske vojske, a potom je odlučio svjedočiti o zločinima nad srpskim civilima u Gospiću. Zbog toga je ubijen 2000. podmetnutom bombom za što nitko dosad (do kolovoza 2025.) nije osuđen. Za spomenute zločine nad civilima 2004. su odlukom Županijskog suda u Rijeci osuđeni Tihomir Orešković, Stjepan Grandić i Mirko Norac.⁴⁹ Levar je “postao sinonim za građansku Hrvatsku koja nije željela i nije smjela prešutjeti tamnu stranu Domovinskog rata, onu u kojoj su civili, mahom Srbi (...) postali predmetom izživljavanja i strašnih zločina”.⁵⁰ I zato za njega nema mjesta u kolektivnoj memoriji.

Slobodan Budak bio je javni tužitelj koji je 1971. podnio ostavku kako ne bi sudjelovao u progonu studenata i disidenata tijekom Hrvatskog proljeća. Tijekom Domovinskog rata zastupao je obitelji nestalih Srba u Karlobagu, bio je jedan od osnivača Hrvatskog helsinškog odbora i zalagao se za formiranje posebnog suda za procesuiranje ratnih zločina u Hrvatskoj.⁵¹ Kritizirao je kon-

47 Studija slučaja obitelj Zec, YIHR Hrvatska, <https://yihhr.hr/system/publication/document/48/ICSC-Case-Study-Zec-Family-Croatia-YIHR-SB..pdf>, pristupljeno 22. kolovoza 2025.

48 Optuženik Antun Gudelj, Documenta, 26. travnja 2013. <https://documenta.hr/novosti/optuzenik-antun-gudelj/>, pristupljeno 19. kolovoza 2025.

49 Zločin u Gospiću, Documenta, 5. travnja 2013, <https://documenta.hr/novosti/zlocin-u-gospicu/>, pristupljeno 19. kolovoza 2025.

50 Pilsel, D.: Milan Levar, mučenik za jednu bolju Hrvatsku. Autograf.hr, 31. kolovoza 2020. <https://autograf.hr/milan-levar-mucenik-za-jednu-bolju-hrvatsku/>, pristup 19. kolovoza 2025.

51 Jovanović, N.: Puhovski i Budak: Poseban sud za ratne zločine, Novosti, 9. travnja 2010. <https://arhiva.portalnovosti.com/2010/04/puhovski-i-budak-poseban-sud-za-ratne-zlocine/>,

centraciju moći u rukama predsjednika i ustrojstvo tajnih službi, u čemu je vidio nedostatak stvarne tranzicije i kontinuitet s jugoslavenskim sustavom.⁵² Slična je figura bio Vladimir Primorac, sudac Okružnog suda u Zagrebu koji je 1971. odbio osuditi Vladu Gotovca i druge disidente zbog čega je ubrzo izbačen iz sudstva. Godine 1991. postao je sudac Vrhovnog suda otkuda je eliminiran jer se nije slagao s “nasrtanjem politike na sudstvo”, shvaćajući dugoročne negativne posljedice takvog isprepletanja.⁵³ Njihovo dosljedno zalaganje za pravednost i neovisnost institucija u kontekstu političkog pritiska devedesetih godina čini ih, jasno, figurama koje se ne uklapaju u hegemonijski narativ o devedesetima.

I naposljetku, obitelj Zec koja je simbol manjinskog stradanja Srba u Hrvatskoj devedesetih. Rezervisti MUP-a, tzv. merčepovci (po zapovjedniku i kasnijem osuđeniku za ratne zločine Tomislavu Merčepu) namjeravali su uhititi Mihajla Zeca zbog navodnih veza s krajiškim Srbima. Budući da je pokušao pobjeći, ubijen je nedaleko od kuće na zagrebačkoj Trešnjevki. Potom su njegova žena Marija i dvanaestogodišnja kćer Aleksandra strpane u kombi i odvezene na Medvednicu gdje su ubijene.⁵⁴ Iako su priznali ubojstva, ubojice su zbog proceduralne greške prilikom prikupljanja iskaza oslobođeni. Siniša Rimac, jedan od petorke koja je počinila ubojstvo, kasnije je postao tjelohranitelj Gojka Šuška, a Franjo Tuđman dodijelio mu je odlikovanje za junaštvo u ratu.⁵⁵ Sam je Merčep 2017. osuđen zbog nesprječavanja zločina nad srpskim civilima, među kojima i ubojstva članova obitelji Zec.⁵⁶ Njihovo se stradanje

pristupljeno 23. kolovoza 2025.

52 Daskalović, Z.: Doušnici su na vlasti, Feral Tribune, 30. prosinca 1996. <https://infobiro.ba/article/624004/dousnici-su-na-vlasti-zoran-daskalovic>, pristupljeno 22. kolovoza 2025.

53 Đikić, I.: Pravda kakvu nisu htjeli, Novosti, 7. rujna 2020. <https://www.portalnovosti.com/pravda-kakvu-nisu-htjeli/>, pristupljeno 23. kolovoza 2025.

54 Komemoracija na Medvednici za obitelj Zec, Documenta, 10. prosinca 2018., <https://documenta.hr/novosti/komemoracija-na-medvednici-za-obilje-zec/> pristupljeno 28. kolovoza 2025.; Mi pamtimo: komemoracija obitelji Zec, YIHR, 8. prosinca 2024., <https://www.yihr.hr/hr/mi-pamtimo-komemoracija-obilje-zec> pristupljeno 28. kolovoza 2025.

55 Duhaček, G.: Slučaj Zec: Tuđman je ubojicu nagradio, Mesić pomilovao, a Milanović sve relativizira, Index.hr, 8. prosinca 2021. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/slucaj-zec-tudman-je-ubojicu-nagradio-mesic-pomilovao-a-milanovic-sve-relativizira/2324128.aspx>, pristupljeno 21. kolovoza 2025.

56 30. godišnjica ubojstva Aleksandra, Marije i Mihajla Zeca, Documenta, 7. prosinca 2021., <https://documenta.hr/novosti/30-godisnjica-ubojstva-aleksandre-marije-i-mihajla-zec/>, pristupljeno 19. kolovoza 2025.

godinama zataškavalo, a danas se uglavnom nastoji relativizirati objašnjenjima koja uzroke traže u ekonomskim interesima ubojica.⁵⁷

Navedeni prijedlozi ilustriraju slučajeve koji se ne uklapaju u dominantni narativ o ratu u Hrvatskoj. Tek kada im Zagreb dodijeli javnu površinu, ti će nekanonski glasovi dobiti prostor da oslabe hegemonijski narativ i potaknu suočavanje s mračnim stranama vlastite prošlosti.

/ Zaključak

Analiza zagrebačkog uličnog nazivlja vezanog uz devedesete pokazuje da se službeni narativ o Domovinskom ratu, definiran *Deklaracijom* iz 2000. godine, reproducira ne samo kroz sadržaj koji se komemorira, već i kroz prostorne obrasce koji određuju vidljivost i simboličku težinu pojedinih osoba i kolektiviteta, čime se dekonstruira prostorna hijerarhizacija i sustavna selektivnost u odabiru elemenata za narativ o devedesetima.

Kvantitativno su najprisutniji ratni veterani, no prosječna duljina ulica te centralnost ulica, trgova i parkova pokazuju da politički vrh ipak zauzima najistaknutiji prostorni položaj. Imena ratnih veterana vezuju se uz kraće i perifernije ulice, čime njihova uloga prelazi iz središnjeg simbola u dekorativni element narativa o devedesetima. Najistaknutije lokacije, poput Trga Franje Tuđmana ili Avenije Gojka Šuška, omogućuju maksimizaciju vidljivosti ključnih figura državnog političkog vrha. Žrtve koje su komemorirane tumače su kroz prizmu stradanja od “velikosrpske agresije”, što dodatno potvrđuje selektivnost u odabiru imena za prostorni kanon sjećanja. Antiratni i opozicijski glasovi marginalizirani su u svim dimenzijama; kvantitativno, prostorno i

57 Vrijedi spomenuti kako je Grad Zagreb u suradnji sa Srpskim narodnim vijećem na godišnjicu ubojstva 2023. postavio informativnu spomen-ploču na Medvednici. To bi obilježje trebalo biti dio “većeg projekta spomen-obilježja” koji će biti “trajni podsjetnik na obitelj Zec.” (Gradonačelnik Tomašević otkrio spomen ploču ubijenoj obitelji Zec, 8. prosinca 2023. <https://www.zagreb.hr/gradonacelnik-tomasevic-otkrio-spomen-plocu-ubijen/193470>, pristupljeno 21. kolovoza 2025.). Iako je sam čin obilježavanja manjinskog stradanja pohvalan, vrijedi se zapitati zašto ploča nije postavljena na Trešnjevki ili zašto je pristup ploči otežan nepostojanjem oznaka i neodržavanjem puta koji do nje vodi. Odabir lokacije spomen-ploče, kao i nevoljkost da se u gradu imenuje javna površina po obitelji Zec, pokazatelji su nastavka marginalizacije ovog događaja. Ploča postavljena na mjestu ubojstva stoga predstavlja tek simboličan čin koji ne omogućuje dostojanstveno odavanje počasti ni istinsko suočavanje s prošlošću.

simbolički. Drugim riječima, nekanonske perspektive smještene su na periferiju i/ili u nepoželjnije i manje atraktivne dijelove grada.

Konfiguracija memorijalnog prostora devedesetih u Zagrebu oblikuje kolektivno pamćenje pogodujući ideološkoj homogenizaciji i učvršćivanju nacionalističkog konsenzusa, dok istodobno potiskuje pluralizam interpretacija i onemogućava ravnopravnu prisutnost nekanonskih glasova. Zagrebačka urbana naracija o Domovinskom ratu tako postaje materijalni zapis ideološke pozicije režima i okvir dozvoljenog sjećanja na devedesete.

/ Literatura

Alderman, D. 2003. Street names and the scaling of memory: The politics of commemorating Martin Luther King, Jr within the African American community, *Area*, 35 (2): 163—173.

Azaryahu, M. 1997. German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political geography*, 16 (6): 479—493.

Azaryahu, M. 1999. Politički simboli u svakidašnjici: polisistemski pristup istraživanja, *Etnološka tribina*, 22 (29): 255—267.

Azaryahu, M., Kook, R., 2003. Mapping the nation: street names and Arab-Palestinian identity, *Nations and Nationalism*, 8 (2): 195—213.

Billig, M. 1995. *Banal nationalism*, SAGE Publications. London.

Goldstein, I. 2011. *Povijest Hrvatske 1945 — 2011*, 3. svezak, Jutarnji list. Zagreb.

Gonzalez-Faraco, J. C., Murphy, M. D. 1997. Street Names and Political Regimes in an Andalusian Town, *Ethnology*, 36 (2): 123—148.

Jović, D. 2017. *Rat i mit – Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, 2. izdanje, Fraktura. Zaprešić.

Kodrnja, J. 2006. Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene u nazivima ulica u trgova u RH, u: Kodrnja, J. (ur.). *Rodno (spolno) obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Zagreb: 74—101.

Koren, S. 2011. Korisna prošlost? Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora, u: Čipek, T. (ur.). *Kultura sjećanja: 1991*. Disput. Zagreb: 123—157.

Levitsky, S., Way, L. 2002. The Rise of Competitive Authoritarianism, *Journal of Democracy*, 13 (2): 51—66.

Light, D. 2004. Street names in Bucharest, 1900 — 1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change, *Journal of Historical Geography*, 30: 154—172.

Lončar, M., 2010. Činjenice o “Optužnici” koju je pročitao Siniša Glavašević, *National Security and the Future*, 11 (2—3): 9—60.

- Marjanović, B. 2007. Promjena vlasti, promjena ulica. *Diskrepancija*, 8 (12): 105–127.
- Palonen, E. 2015. The Politics of Street Names: Local, National, Transnational Budapest, u: Beyen, M., Deseure, B. (ur.). *Local Memories in a Nationalizing and Globalizing World*. Palgrave Macmillan. London: 51–71.
- Pejaković, T. 2022. *Heraj iza objektivna: Goran Lederer*. Neobjavljen diplomski rad. Fakultet hrvatskih studija. Zagreb.
- Sokolić, I. 2024. *Međunarodni sudovi i ratni zločini. Ratni i pravosudni narativi u Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb.
- Stanić, J., Šakaja, L., Slavuj, L., 2009. Preimenovanje zagrebačkih ulica i trgova. *Migracijske i etničke teme*, 25 (1–2): 89–124.
- Šakaja, L., 2015. *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam International. Zagreb.
- Šakaja, L., Crljenko, I., 2017. Ulično nazivlje i spomenici zagrebačke Dubrave u semiotičkoj perspektivi, *Etnološka tribina*, 40 (47): 236–259.
- Šimek, S. 2023. *Stvaranje mitologema o Domovinskom ratu u razdoblju 2000. – 2020*. Neobjavljen diplomski rad. Filozofski fakultet. Zagreb.

KARLO MAK – SENNA ŠIMEK

Urban narratives in the service of the official war discourses in Croatia

Based on the analysis of street naming in Zagreb, this paper examines how the official narrative of the war in Croatia, codified in the 2000 *Declaration on the Homeland War*, is reproduced in the city's urban space. The theoretical framework draws on the concept of banal nationalism, which emphasizes how the constant presence of national symbols in public space shapes collective perceptions of the nation as self-evident and natural. In the 1990s, streets, squares, and parks named after the Homeland War were virtually absent in Zagreb; during the 2000s they remained relatively rare, while a more intensive inscription of the war into the urban landscape – particularly through the commemoration of war veterans – emerged after 2013. Although veterans' names are numerically dominant, the most symbolically significant locations are dedicated to the political leadership of the early 1990s (Franjo Tuđman, Gojko Šušak), thereby reinforcing the hierarchy of the official narrative. In this way, Zagreb's urban space functions as a materialization of the official memory of the war: it fosters ideological homogenization and the

consolidation of a national consensus, while simultaneously marginalizing alternative interpretations and limiting the visibility of non-canonical voices.

KEYWORDS: *urban toponymy, Zagreb, Homeland War, banal nationalism, Declaration on the Homeland War*

Reinterpretacija sjećanja na Drugi svjetski rat na primjeru spomen obilježja od 1990. godine do danas u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

MARIO ŠIMUNKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Neslužbena politika sjećanja na Drugi svjetski rat u javnom prostoru od 1990. godine provodila se u obliku obračuna sa spomen obilježjima posvećenih osobama i događajima što se odnose na Narodnooslobodilačku borbu. Ta politika prešutno je tolerirala gotovo sve čemu su spomen obilježja bila izložena: rušenju, uništavanju, oskvrnjivanju, oštećivanju, premještanju, uklanjanju, pohranjivanju u muzeje, zapuštanju i svim ostalim oblicima devastacije. Ponekad su spomen obilježja uklanjana po nalogima općinskih i gradskih vlasti, a kod uklanjanja, uništavanja i krađa spomen obilježja, gdje je počinitelj bio nepoznat, policija je rijetko kad tražila ili pronašla počinitelja. Na području sjeverozapadne Hrvatske, gdje većinski žive Hrvati, glavni uzrok uklanjanja i oskvrnjivanja spomen obilježja je bio "obračun" s ideologijom i nasljeđem Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Razdoblje nakon 2000. godine obilježio je nastavak rušenja, uklanjanja i devastacije spomen obilježja, ali i ipak mnogo značajniji početak obnove i vraćanja spomen obilježja što se odnose na Narodnooslobodilačku borbu. Istovremeno s tim započela je izgradnja spomen obilježja poraženim kvislinškim snagama, ustašama i domobranima, prikazujući ih kao "nevine žrtve" i "hrvatske vojnike" u okviru novog sjećanja na Drugi svjetski rat. Ovaj članak analizira te procese, navodeći brojeve i primjere koji pokazuju karakter te neslužbene politike sjećanja.

KLJUČNE RIJEČI: politika sjećanja; Drugi svjetski rat; spomenici NOB-u; povijesni revizionizam; partizani

Nakon Drugog svjetskog rata u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, kao i u ostatku Hrvatske i Jugoslavije podizana su spomen obilježja kao mjesta sjećanja na osobe i događaje što se odnose na Narodnooslobodilačku borbu. Pod prostorom sjeverozapadne Hrvatske u ovom radu podrazumijevaju se: Grad Zagreb, Zagrebačka županija, Krapinsko-zagorska županija, Varaždinska županija, Koprivničko-križevačka županija i Međimurska županija.

Spomen obilježja predstavljaju mjesta sjećanja u okviru kulture sjećanja. O kulturi sjećanja postoji velik broj radova inozemne i domaće historiografije. Maurice Halbwach razvio je pojam “kolektivnog sjećanja”¹ i pokazao je da je kolektivno sjećanje izuzetno važno za jedno društvo i da je ono ograničeno u prostoru i vremenu i zahtijeva potporu grupe.² Kako se sjećanje prenosi i održava, analizirao je Paul Connerton i zaključio da ako postoji nešto što možemo nazvati društvenim pamćenjem, najvjerojatnije ćemo ga pronaći u komemorativnim ceremonijama.³ Te ceremonije održavale su se na mjestima sjećanja. Pierre Nora opisuje “mjesta sjećanja” (*lieux de mémoire*), u kojima se zadržava osjećaj kontinuiteta, u kojima se pamćenje kristalizira i pronalazi utočište. Po njemu mjesta sjećanja postoje zato što više nema okruženja u kojima je pamćenje stvarni dio svakodnevnog iskustva. Mjesta sjećanja postaju važna upravo u trenutku kada se golemi fond sjećanja u kojem smo nekoć živjeli u prisnom odnosu iscrpio, da bi ga zamijenila rekonstruirana povijest. Mjesta sjećanja proizlaze iz spoznaje da ne postoji nešto poput spontanog pamćenja, te da stoga moramo stvarati arhive, obilježavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati posvetne govore i ovjeravati dokumente – jer se pamćenje ne događa samo po sebi. Kad određene manjine stvaraju zaštićene enklave kao čuvane rezerve pamćenja koje se ljubomorno štite, one otkrivaju ono što vrijedi za sva mjesta sjećanja: da bi ih, bez komemorativne budnosti, povijest ubrzo zaboravila. Ti bastioni podupiru naše identitete, ali kad ono što brane ne bi bilo ugroženo, ne bi ni bilo potrebe za njima. Kad bi sjećanja koja ti bastioni (npr. spomenici) štite doista bila živa prisutnost u našim životima, mjesta sjećanja bi bila beskorisna.⁴

1 Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press

2 Halbwachs, M. (1980). *The collective memory*. New York: Harper & Row, Publishers, Inc., str. 50.

3 Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 71.

4 Nora, P. (1996). *Realms of Memory: Rethinking the French past, Conflicts and divisions*. New York:

Winter i Sivan dali su prednost pojmu “kolektivno sjećanje” (*collective remembrance*) u odnosu na pojam “kolektivno pamćenje” (*collective memory*). Ratovi, vojnici i žrtve rata pamćeni su u ceremonijama, ritualima, kamenu, filmu, stihovima, umjetnosti, odnosno u složenom sklopu narativa. Svi su oni opterećeni težinom događaja: ratovanje dvadesetog stoljeća prožeto je i užasom i čašću, a pravi omjer u predstavljanju ta dva aspekta nikada nije očit. Kolektivno sjećanje na prošla ratovanja, vojnike i žrtve ratova stoga je donkihотовski čin.⁵ U svim zemljama koje su prošle kroz rat, prema Winteru i Sivanu, došlo je do širenja spomenika kao književnih vizualnih ili fizičkih podsjetnika na ratovanje dvadesetog stoljeća. Mnogi su spomenici u posvetama puni samohvale, ali većina ipak nadilazi trijumfalizam koji sponzorira država te zalazi u obiteljsku i egzistencijalnu razinu, gdje se vide mnogi učinci rata na živote običnih ljudi.⁶ Grupa koja posjećuje mjesta sjećanja nasljeđuje ranija značenja povezana s događajem, ali im i pridaje nova značenja. Takva je aktivnost ključna za predstavljanje i očuvanje komemorativnih mjesta. Kada se takve grupe rasprše ili nestanu, mjesta sjećanja gube svoju izvornu snagu i mogu potpuno nestati zaključuje Winter.⁷

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata obilježena su ali i stvarana mjesta sjećanja podizanjem spomen obilježja što se odnose na Narodnooslobodilačku borbu. Njih su podizali mještani nekog mjesta, općine ili grada (na spomenike upisivani “narod”), radnici u tvornicama, društveno političke organizacije, partijske organizacije i pojedinci. Osnivanjem Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) Jugoslavije inicijativu za podizanjem spomenika preuzele su općinske ili republičke organizacije SUBNOR-a, a u rijetkim slučajevima i sam SUBNOR.

Praksa podizanja spomenika u socijalističkoj Jugoslaviji odražavala je dvije središnje preokupacije poslijeratnog društva. S jedne strane, temeljna motivacija, osobito u ranom poraću, proizlazila je iz individualne i kolektivne potrebe obilježavanja masovnog stradanja stanovništva u Drugom svjetskom ratu. S druge strane, uspostavom centraliziranog državnog aparata pod

Columbia University Press, str. 1, 6, 7.

5 Winter, J. i Sivan, E., ur. (2005). *War and remembrance in the Twentieth Century*. New York: Cambridge University Press, str. 9, 10.

6 Winter i Sivan, str 8.

7 Winter, J. (2010). *Sites of Memory*, u *Memory, Histories, Theories, Debates*, ur. Radstone S. i Schwarz, B. New York: Fordham University Press, str. 312.

snažnim utjecajem sovjetskog modela (1945. — 1950.) pojavila se potreba oblikovanja službene politike sjećanja kroz institucionalizirane komemorativne i slavljeničke rituale vezane uz antifašističku borbu. Od 1947. njezinu je provedbu preuzeo SUBNOR, čime su rituali i spomenici postali dijelom službene politike sjećanja. Pragmatički cilj centralizacije bio je širenje ideološke propagande i legitimacija novog poretka pod vodstvom KPJ, koja je predstavljena kao ključni čimbenik pobjede. NOR je bio nerazdvojivo vezan uz ideju socijalističke revolucije, što se očitovalo kroz ikonografiju i prateću tekstualnu te vizualnu nadopunu spomeničke plastike – petokraku zvijezdu, srp i čekić te druge simbole.⁸ Prizivanje žrtvi koje su pale radi pobjede bio je ključni element legitimiranja države i režima, a Heike Karge primijetila je da su žrtve bile hijerarhijski podijeljene na “pale borce” i “žrtve fašističkog terora”.⁹ U Hrvatskoj su spomen obilježja što se odnose na osobe i događaje iz Narodno-oslobodilačke borbe podizana do osamostaljenja.

/ Rušenje i uklanjanje spomenika iz javnog prostora – zatiranje sjećanja 1990. — 2000.

Ante Lešaja razlikuje tri oblika uništavanja spomeničke baštine kao dio zatiranja sjećanja na NOB. Prvi se pojavio tijekom 1990-ih i podrazumijevao je fizičko uništavanje spomenika – njihovo potpuno rušenje ili uklanjanje, sustavno oštećivanje ili prepuštanje propadanju zbog neodržavanja. Drugi je novijeg vremena i odnosi se na premještanje spomenika ili kosturnica s izvorne lokacije, čime se briše njihova prvotna simbolika i kontekst. Treći oblik jest prisvajanje spomenika, pri čemu se uklanja izvorno značenje i zamjenjuje novim, što predstavlja oblik povijesnog revizionizma.¹⁰

Prema izvještaju Komisije za očuvanje tradicija NOB-a, povijesnu valorizaciju, izučavanje NOB-a i izdavačku djelatnost pri Republičkom odboru SUBNOR-a od 10. lipnja 1991. godine, već u tom trenutku bilo je gotovo 200

8 Horvatinčić, S. (2014). Spomenici posvećeni radu i radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji. *Etnološka tribina*, 44 (37), str. 157—158.

9 Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka xx vek, str. 35—36.

10 Lešaja, A. (2024). *Zatiranje povijesne memorije (Spomenici narodno-oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije)*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske.

oskrnavljenih, srušenih ili miniranih spomenika i spomen obilježja narodno-oslobodilačke borbe u Hrvatskoj:

U posljednje vrijeme, u zadnjih godinu i pol dana, svjedoci smo učestalih, ne samo preimenovanja naziva ulica, trgova, škola, institucija koje nose imena značajnih događaja i ličnosti iz NOB već i vandalskih pojava skrnavljenja i rušenja spomenika i spomen obilježja NOB-a. Na temelju izvještaja i obavijesti općinskih odbora SUBNOR-a, kao i regionalnih boračkih organizacija prema našim saznanjima u Republici Hrvatskoj cifra oskrnavljenih, srušenih ili miniranih spomenika i spomen obilježja približila se broju 200.

Uz spomenike, na meti su bili nazivi ulica, trgova, škola i drugih institucija. Naveden je taksativno tek mali dio uklonjenih spomen obilježja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj:

U svibnju 1991. u Svetoj Jani, općina Jastrebarsko srušen je spomenik borcima NOR-a; u Koprivnici u toku 3. mjeseca o.g. je sa Trga maršala Tita skinut spomenik palim borcima i premješten na lokaciju bivšeg fašističkog logora "Danica", gdje je bačen u šipražje; na općini Trešnjevka (Zagreb) ispred dječjih vrtića, skinute su i pohranjene u podrumu spomen-bista Kate Dumbović kao i spomen-bista Marijanu Čaviću; skinuta je spomen-bista Savi Kovačeviću, u istoimenoj školi na Ljubljani, na Trešnjevci u Hercegonjinoj ulici otkinuta je natpisna tablica "88. ruža za druga Tita", skinuta spomen ploča metalnom radniku Milanu Gotlihu, omladincu Kolji Komljenoviću, spomen ploče Predragu Herucu u istoimenoj tvornici...

Izveštaj se zaključuje riječima:

Dostojno čuvanje i održavanje spomenika i spomen obilježja NOB-a kao simbola antifašističke borbe, velike hrabrosti, rodoljublja i ogromnih žrtava palih u borbi za slobodu predstavlja i civilizacijski odnos prema antifašističkoj, narodno-oslobodilačkoj borbi i njezinim sudionicima.¹¹

11 *Informacija u vezi rušenja i skrnavljenja spomenika i spomen obilježja NOB-e. 1991. Komisija za očuvanje tradicija NOB-e, povijesnu valorizaciju, izučavanje NOB-a i izdavačku djelatnost, RO*

Spomen obilježja posvećena osobama i događajima što se odnose na Narodno-oslobodilačku borbu bila su uklanjana i rušena. Dio tih uklanjanja napravljen je uz pomoć nadležnih i nenadležnih institucija, a dio su napravili, nepoznati i “nepoznati” počinitelji. Prostor sjeverozapadne Hrvatske kroz čitavo razdoblje trajanja rata nije bio izložen (značajnim) ratnim razaranja niti sukobima, a rat je ipak bio povod i prilika za uklanjanje spomen obilježja.

Gradski ured za zaštitu spomenika kulture i prirode sastavio je 2000. popis spomen obilježja i spomenika antifašističke borbe na području Grada Zagreba (odnosno na području nekadašnjih 14 općina Zagreba i okolice) koje je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode tijekom između 1990. i 2000. godine imao u postupku uklanjanja, odnosno izvršio uviđaj zbog oštećenja. Popis je zajedno s dopisom poslan Židovskoj općini Zagreb. Neka spomen obilježja su, kako se navodi u dopisu, uklonjena bez da je obavješten Zavod. Ukupno je popisano 41 predmet, a neki predmeti se odnose na više spomen obilježja. Na temelju klasifikacijskih oznaka, jedan predmet odnosi se na 1991. godinu, 27 predmeta na 1992. godinu, 5 na 1993. godinu, 4 na 1994. godinu, 3 na 1995. godinu i jedan na 1996. godinu. Iz ovoga vidimo da se najviše uklanjanja, u koje je bio uključen ovaj Gradski ured, provodilo 1992. godine. Samo dva predmeta se odnose na oštećenja, a ostali na uklanjanje ili rušenje. Iz ovih podataka vidimo da su se najviše sustavno uklanjala obilježja 1992. godine.¹²

Slične podatke o velikom broju uklanjanja 1992. (u odnosu na ostale godine) vidimo i iz podataka koji se odnose na tadašnju Općinu Trešnjevka (koja obuhvaća današnje gradske četvrti Trešnjevka Sjever i Trešnjevka Jug). Općinski odbor SUBNOR-a Trešnjevka obavijestio je u svibnju 1992. Republički odbor i Gradski odbor Savez antifašističkih boraca Hrvatske, da je na području Trešnjevke uklonjen jedan spomenik (Veljku Vlahoviću), uklonjene četiri biste i uklonjeno 19 spomen ploča, a da su dva spomenika oštećena. U dopisu je navedeno da je spomenik Veljku Vlahoviću u “zavičajnom muzeju Hrvatske, Matoševa 9”, da su biste u podrumima institucija, a za ostale nije poznato tko ih je uklonio i gdje se nalaze: “od svih uništenih ili oštećenih spomenika i spo-

SUBNOR. Arhiv SABA RH, neinventirano, arhivirano na: <https://archive.org/details/izvjestaj-o-spomenicima-subnor-1991>

- 12 Gradski ured za zaštitu spomenika kulture i prirode. 22. ožujka 2000. Popis spomen obilježja i spomenika antifašističke borbe na području Grada Zagreba koje je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode tijekom 1990 — 2000. god. imao u postupku uklanjanja, odnosno izvršio uviđaj zbog oštećenja. Klasa: 612-08/00-01/28 mr NG, Ur. Broj: 251-15-05-00-02.

men obilježja, znamo samo tko je i kada skinuo spomenik Veljku Vlahoviću i gdje je pohranjen. Svi ostali su nama nepoznati, odnosno ne znamo koje (tko je, op. a.) uništio i gdje se nalaze.”¹³ Na Trešnjevci je prije 1990-ih podignuto 46 obilježja, uklonjeno ih je 32, a danas postoji još 14 obilježja. Dakle, do svibnja 1992. uklonjena su 24 spomen obilježja (uklonjeno je do tad 52% svih obilježja), a tri četvrtine uklanjanja trešnjevačkih spomen obilježja izvršeno je do svibnja 1992. godine.

U knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika*¹⁴ iz 2002. tek za neznatan broj spomen obilježja naveden je točan datum ili barem godina uklanjanja ili oštećivanja spomenika pa je najčešće navedeno zatečeno stanje. Samo za 23 spomen obilježja na području sjeverozapadne Hrvatske naveden je datum ili godina uklanjanja ili oštećenja.¹⁵

U zagrebačkom Parku Veljka Vlahovića (danas Park stara Trešnjevka) otkriven je 1988. godine spomenik narodnom heroju i dobrovoljcu Španjolskog građanskog rata Veljku Vlahoviću (1914. — 1975.). Spomenik je djelo kipara Luje Lozice.¹⁶ Tri godine kasnije, spomenik je omotan i prekriven, a Mjesnoj zajednici Trešnjevka upućen je zahtjev za uklanjanjem jer, kako zaključuje novinar Večernjeg lista, “kakve veze ima stari zagrebački kvart u kojem su trešnje mirisale davno, davno prije jugo-socijalizma s Veljkom Vlahovićem?”¹⁷ Spomenik je uklonjen 15. siječnja 1992. godine, a članovima Općinskog odbora SUBNOR-a Trešnjevka na upit zašto je spomenik uklonjen odgovoreno je “da je prijetila opasnost da ga netko ne uništi, zašto su bile i prijetnje”.¹⁸ U Đurđevcu je 1992. iz sličnog razloga uklonjen spomenik palim borcima koji je stajao na mramornom postolju. Demontiran je i sklonjen zbog navodne dojave o miniranju, a malo je nedostajalo da skulptura postane sekundarna sirovina.¹⁹

13 Izvještaj o stanju spomenika, spomen obilježja i promjeni raznih naziva. 1992. Opć. odbor SUBNOR-a Trešnjevka. Arhiv SABA RH, neinventirano, arhivirano na: <https://archive.org/details/izvjestaj-o-stanju-spomenika-tresnjevka>

14 Hrženjak, J., ur. (2001). *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990 — 2000*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, str. XIII, XIV (nisu numerirane stranice predgovora)

15 Hrženjak, 2002, str. 85—93, 94—97, 115—120, 249—254, 291—345.

16 *Večernji list*, 25.IX.1988., god XXXII, br. 9022., str 1 i 3.

17 *Večernji list*, 12.XI.1991., god XXXV, br. 10142., str 15.

18 *Informacija o uklanjanju spomenika*. 1992. Opć. odbor SUBNOR-a Trešnjevka. Arhiv SABA RH, neinventirano, arhivirano na: <https://archive.org/details/informacija-o-uklanjanju-spomenika-veljko-vlahovic-tresnjevka>

19 *Večernji list*, god. XLIV, br. 13074, 23.II.2000., str. 18, 19.

Rušenje i uklanjanje spomen obilježja 1992. bilo je dio svakodnevice. Spomenik Vladimiru Nazoru, na zagrebačkom Tuškancu srušen je u noći s 10. na 11. travnja 1992. godine. Nepoznate osobe te noći su se iskrcale iz kamiona, čvrstim užetom privezale donji dio statue za vozilo i trzajem ga srušili. O događaju tobože nema svjedoka, iako su se jugozapadno na 150 koraka udaljenosti nalazila dva stražarska mjesta osiguranja kuće Franje Tuđmana, a sjeverno 200 metara od spomenika dva značajna objekta MUP-a.²⁰ Zagrebačka policija izvijestila je dan kasnije da je spomenik pao sam i da je pad “vjerojatno ubrzao i jak vjetar koji je puhao posljednjih dana”, a dežurni u policiji je prokomentirao: “Bože moj, pa zašto bi netko nasrnuo na spomenik Nazoru!? Pa on je naš hrvatski pjesnik. Nije bilo nikakve sile.”²¹ Rušenje se dogodilo nekoliko sati nakon što je HSP u Zagrebu proslavio godišnjicu osnutka NDH, a scene sa zagrebačkih ulica opisao je Ivan Zvonimir Čičak: “Gotovo zastrašujuće bilo je u petak gledati zagrebačke golobrade mladiće, uglavnom srednjoškolce, kako hodaju zagrebačkim ulicama i urlaju ‘Za dom, spremni’ i podižu ruke na fašistički pozdrav.”²² Spomenik je naknadno popravljen i ponovno postavljen.

Spomenik u središnjem parku u Dugom Selu podignut je 1950. kao spomen poginulim borcima i žrtvama fašističkog terora dugoselskog kraja. Pet godina kasnije u njegovom podnožju sagrađena je kosturnica i u nju su preneseni kosti 81 borca 21. srpske divizije i 42. makedonske brigade. Spomenik i kosturnica su obnovljeni 1973. i na stražnju stranu spomenika su upisana imena boraca čiji su posmrtni ostaci preneseni u kosturnicu. Spomenik je bio na meti napada od 1990., miniran je i lakše oštećen 10. siječnja 1992. godine. Na spomenik su bili ispisani grafiti: “HOP / U / ANTE / ZA DOM / USTAŠA”. Na glavu figure partizanskog borca, stavljena je 1994. vreća i na njega su ispisane četničke oznake. Postojali su i zahtjevi za uklanjanjem spomenika koji su se pozivali na žrtve 21. divizije. Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode donio rješenje o njegovom uklanjanju 1992. godine, ali zahvaljujući upornosti bivših boraca NOB-a spomenik nije uklonjen.²³

Vjerojatno je da su rušitelji spomenika shvatili da nije dovoljno fizički ukloniti spomenik, jer bi mogao biti vraćen ili u najboljem slučaju deponiran,

20 *Slobodna Dalmacija*, godina XLIX, broj 14876, 2. svibnja 1992., str. 12.

21 *Večernji list*, god. XXXVI, br.10290, 11.IV.1992., str. 5; *Večernji list*, god. XXXVI, br.10291, 12.IV.1992., str. 12.

22 *Slobodna Dalmacija*, godina XLIX, broj 14860, 13. travnja 1992., str. 10.

23 *Večernji list*, 9.II.1994., god XXXVIII, br. 10939., str 11.; Hrženjak, 2002, str. 295.

pa su u nekim slučajevima upotrebljavali i eksploziv za rušenje. U Ivancu Bistranskom, pored Zaprešića, u noći 6. kolovoza 1992. eksplozivom je srušen spomenik podignut u znak sjećanja na osnivanje Omladinskog bataljona Zagrebačkog partizanskog odreda, borbu Omladinskog bataljona Zagrebačkog partizanskog odreda te poginule borce u toj borbi i na tom mjestu 36 obješenih taoca iz zagrebačkih zatvora zbog te borbe. Spomenik je ranije te godine bio zasut rafalom iz vatrenog oružja čime je bio oštećen, a u eksploziji je u potpunosti uništen.²⁴

U Zagrebu je devedesetih godina eksploziv postavljen ispod dva spomenika. U zagrebačkom Vrapču 9. rujna 1995. godine, oko dva sata ujutro, stanovnike Vrapčanske ulice (u blizini kućnog broja 217a) probudila je snažna eksplozija. Eksploziv je postavljen kod spomenika NOB-a koji se sastojao od postamenta na kojem su se nalazile spomen ploče s imenima poginulih boraca i žrtava fašističkog terora i statue partizanskog borca na postamentu. Postament je neznatno oštećen, a statua je zbog eksplozije odvojena od postamenta i uklonjena.²⁵ Nepunih godinu dana kasnije, 11. kolovoza 1996. godine u 4 sata i trideset minuta iza ponoći detoniran je eksploziv postavljen ispod spomenika Većeslava Holjevca, narodnog heroja, nositelja partizanske spomenice i zagrebačkog gradonačelnika od 1952. do 1962. godine. Oštećeno je postolje spomenika, a zbog armiranog betona šteta nije bila velika. Zamjenik načelnika zagrebačke policije Vladimir Faber eksploziju je ocijenio kao vandalski čin.²⁶

U nekim slučajevima uništavanje spomen obilježja bio je barbarski čin pojedinaca. Devedesetih su nepoznati počinitelji "ispilali na komadiće".²⁷ skulpturu Josipa Broza Tita, rad akademskog kipara Luje Lozice, izloženu u Šubićevoj ulici u Zagrebu. Spomen ploču posvećenu radnicima zagrebačke tvornice Siemens (danas Končar), poginulim u Narodnooslobodilačkoj borbi, jednu od prvih podignutih u Zagrebu nakon rata, uništili su radnici Generatora "prilikom pijanstva u '90-ima. Sama ploča se nalazila na staroj zgradi Siemens-a i bila je prilično velika. Nakon devastacije ostaci ploče su bačeni u

24 Šimunković (2019). *Naslijeđe revolucije*. Zaprešić: Proksima i UABA Zaprešića i okolnih općina, str. 151; *Večernji list*, god. XXXVI, o8.VIII.1992., br. 10405, str. 48;

25 *Večernji list*, 10.IX.1995., god. XXXIX, br. 11499., str 30.

26 *Večernji list*, god. XL, br.11825, 12.VIII.1996., str. 4;

27 Lešaja, A. (2012). *Knjigocid – uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Zagreb: Profil knjiga i Srpsko narodno vijeće, str. 42.

smeeće.”²⁸ Kuća Titovih roditelja u Kupincu u šumi Kranjica gdje su živjeli od 1912. godine kad su odselili iz Kumrovca, a koja je bila memorijalni muzej prije 1990-ih, spaljena je do temelja.²⁹

Spomen obilježje s bistom Miloja Pavlovića uklonjena je iz osnovne škole u zagrebačkoj Peščenici koja je nosila njegovo ime. Uz bistu su uklonjeni i uništeni stihovi koji su bili vezani uz njega i strijeljane kragujevačke učenike. Škola je istovremeno preimenovana u Osnovnu školu “Mile Budak”.³⁰ Miloje Pavlović bio je profesor i direktor Muške gimnazije u Kragujevcu, koji je 21. listopada 1941. odbio ponudu njemačkih okupatora i srpskih kvislinga da mu se spasi život, i koji je stao u stroj sa svojim đacima i zajedno s njima ubijen u odmazdi.³¹

Bizarna je vremenska podudarnost uklanjanja biste Skendera Fabkovića (Samobor, 1826. — Krapina, 1905.) iz dvorišta samoborskih srednjih škola i uklanjanja nepoćudnih bista narodnih heroja i partizana. Skupština grada Zagreba na sjednici od 12. srpnja 1991. donijela je odluku o ukidanju Školskog centra “Skender Fabković” i osnivanju triju novih škola: Obrtničke i industrijske škole za strojarstvo i elektrotehniku Samobor, Ekonomske škole i Gimnazije Samobor. Paralelno s uklanjanjem imena, iste godine je uklonjena bista Skendera Fabkovića.³²

Uklanjanje spomen obilježja najčešće je bila inicijativa pojedinaca ohrabrenih time što nije bilo poznatih slučajeva kažnjavanja ili sankcioniranja osoba koje su nezakonito uništavale ili uklanjale spomen obilježja. Zbog toga se u novinskim člancima ili dopisima govori najčešće o zatečenom stanju. Rijetki su slučajevi da su zabilježeni točni datumi uklanjanja ili rušenja spomen

28 Elektroničko pismo A.P. autoru, 5. siječnja 2024.

29 Hrženjak, 2002, str. 299.

30 Dopis Gradskom odboru SUBNOR-a, komisiji za tradicije. 1992. Općinski odbor SUBNOR-a Peščenica. Arhiv SABA RH, neinventirano, arhivirano na: <https://archive.org/details/dopis-oo-subnor-pecsenica-komisiji-za-tradicije>. Od 1994. godine škola nosi naziv Osnovna škola Lovre pl. Matačića.

31 Kačavenda, P., ur., et al. (1982). *Narodni heroji Jugoslavije, knjiga N/Ž*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, str. 79.

32 Povijest strukovne škole Samobor, <https://www.strukovnasamobor.hr/skola/povijest> pristupljeno 22.6.2025.; Ispravljena nepravda, Glasnik-SSN, 6.10.2009., <http://www.samoborskiiglasnik.net/atrakcije.asp?datum=20091006>, pristupljeno: 22.6.2025.; FABKOVIĆ, Skender. Hrvatski biografski leksikon (1983 — 2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. Pristupljeno 22.6.2025. <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/fabkovic-skender>>

obilježja poput datuma uklanjanja biste Josipa Kulušića u Zagrebu ili uništavanja spomenika u Dugom Selu. Bista Josipa Kulušića uklonjena je 2./3. svibnja 1993. o čemu doznajemo iz jednog dopisa.³³ Iz novinskog članka saznajemo da je u Dugom Selu u noći s 4. na 5. veljače 1994. godine ispred zgrade općine uništen spomenik poginulim borcima i žrtvama fašizma. Mramorna ploča je iščupana iz svog ležišta i prilikom pada je prepolovljena.³⁴

Značajan je i broj spomenika koji su srušeni, a na njihovo mjesto postavljeni spomenici posvećeni ratu devedesetih kako vjerojatno nikome ne bi palo na pamet ponovno tražiti obnovu spomenika NOB-a. Spomenik u Gorici Svetojanskoj, posvećen tridesetorici boraca koji su poginuli na tim području zajedno sa skulpturom partizana su srušeni i uništeni u svibnju 1991. godine, a na tom mjestu “podignut je spomenik braniteljima Domovinskog rata”.³⁵ U Novakima, danas u sastavu grada Sveta Nedjelja, na Uskrs 1991. srušen je u potpunosti spomenik podignut u čast poginulih boraca i žrtava fašizma, na njegovo mjesto kasnije je postavljen križ, a na postamentu natpis: “Svim poginulim braniteljima Hrvatske”.³⁶ U Samoboru je krajem rujna 1991. godine ispred vojarnje koja je nosila ime “7 sekretara SKOJ-a” nestalo svih sedam brončanih bista. Nakon toga su uklonjena sva mramorna postolja, a na to mjesto postavljen je u listopadu 1996. spomen križ “palima za Hrvatsku”. U listopadu 2024. područje oko križa nazvano je “Park Odreda veze Zapovjedništva Zbora narodne garde”, a desno uz križ je postavljen spomenik posvećen toj vojnoj jedinici.³⁷ U centru Pokupskog, u parku nalazio se spomenik podignut u spomen poginulim borcima NOB-a koji je uklonjen, a na njegovom mjestu postavljen je spomenik “braniteljima Domovinskog rata”.³⁸ U Vrapču, na Piškorovom brijegu, uklonjena je spomen ploča obješenim taocima u odmazdi i spomen obilježje, a postavljena ploča s natpisom: “Za sve poginule za Hrvat-

33 Policijskoj upravi grada Zagreba. 1993. Savez antifašističkih boraca RH, Gradska skupština Zagreb. Arhiv SABA RH, neinventirano, arhivirano na: <https://archive.org/details/dopis-povodom-uklanjanja-biste-josipa-kulusica>

34 Večernji list, 8.II.1994., god XXXVIII, br. 10938., str 10.

35 Hrženjak, 2002, str. 300.

36 Hrženjak, 2002, str. 304.

37 Hrženjak, 2002, str. 305; Samoborski list, godina VI (92), broj 154, 12. listopada 1996., str. 3; Kirschenheuter, E.: Otvoren Park Odreda veze ZZNG, Radio Samobor, 7. listopada 2024., <https://www.radiosamobor.hr/2024/10/05/otvoren-park-odreda-veze-zzng/>, pristupljeno 27.7.2025.

38 Hrženjak, 2002, str. 312.

sku” i raspelo.³⁹ Kod osnovne škole u Vrapču uklonjena je bista Pavla Lončarića po kome se zvala škola, a na postolje biste postavljeno je spomen obilježje “posvećeno Domovinskom ratu”.⁴⁰ U Bregani je na inicijativu HDZ-a Bregana i izvršenje od strane MZ Bregana na čijem čelu je tada bio Franjo Filipović, na spomeniku prebrušena ploča na kojoj su bila ispisana 24 imena i prezimena palih boraca i žrtava fašističkog terora. Nakon brušenja ispisan je novi naziv: “Onima koji sebe dadoše Hrvatskoj”.⁴¹ U Hrašćini u Hrvatskom zagorju za 500 maraka vandali su traktorom s postamenta srušili skulpturu partizana, autora Vanje Radauša. Skulpturu su djelatnici “Komunalca” iz Konjšćine odvezli, a kasnije je navodno rastaljena. Spomen ploča sa zvijezdom petokrakom je uklonjena, a na postament je postavljena brončana ploča s hrvatskim grbom i natpisom: “Svima palima za Hrvatsku”.⁴²

Bilo je slučajeva u kojima su postavljeni spomenici ili spomen ploče što se odnose na poginule u ratu devedesetih neposredno uz spomenike ili spomen ploče podignute u čast palih boraca i žrtava fašizma. U zaprešićkom kraju takva spomen obilježja su dodana u Zdencima, Jakovlju, Kraljevom Vrhu. S druge strane, u istom kraju su uklanjani spomenici ili spomen ploče podignute u čast palih boraca i žrtava fašizma, a izrađivane nove u kojima su dodani ustaše, domobrani i ostali kvislinzi poginuli za vrijeme rata, a ponekad i poginuli u prvom svjetskom ratu i ratu devedesetih u Hrvatskoj. U zaprešićkom kraju takva spomen obilježja podignuta su u Drenju i Ključu.⁴³

S mnogih spomenika na kojima se nalazila zvijezda petokraka ona je uklonjena, a u nekim slučajevima postavljen je grb umjesto zvijezde poput onih spomenika u Koprivničkim Bregima, Donjoj Dubravi, Gardinovcu, Kostanjevcu, Bregani, Kravarskom, Jakovlju i drugdje.⁴⁴

Najveći broj spomen obilježja uklonjen je bez posredovanja nadležnih institucija ili barem onih koje bi ostavljale privid nadležnosti. Na taj način uklonjenih ili srušenih spomen obilježja bilo je najviše jer su počinitelji

39 Hrženjak, 2002, str. 339.

40 Šimunković M. i Delač, D. (2013). *Sjećanje je borba*. Zagreb: SABA RH i Alerita. Str. 335; Hrženjak, 2002, str. 340.

41 *Samoborski list*, godina IV (90), br. 67, 14. svibnja 1994., str 11; Hrženjak, 2002, str. 308.

42 *Večernji list*, god. XLIV, br. 13173, 5.VI.2000., str. 7, <https://www.opcina-hrascina.hr/paljenje-svijece-povodom-dana-neovisnosti-08-10-2019/> i <https://www.opcina-hrascina.hr/paljenje-svijeca-za-poginule-branitelje/>

43 Šimunković, 2019, str. 25, 30—31, 34—35, 126, 134.

44 Hrženjak, 2002, str. 89, 116, 117, 303, 308, 312; Šimunković, 2019, str. 125—126.

očekivali da ta uklanjanja nitko neće dovoditi u pitanje. Bilo je i slučajeva kada su odluke o uklanjanju spomenika donosile institucije koje uopće nisu bile nadležne za uklanjanje. U Samoboru je 21. prosinca 1952. godine Savez boraca NOR-a grada Samobora podignuo spomenik Palim borcima u narodnooslobodilačkom ratu. Skulptura partizana, autora Nikole Njirića postavljena je na tadašnjem Trgu Pavla Videkovića koji je 1900-ih preimenovan u Trg Matice hrvatske. U subotu 26. ožujka 1994. godine spomenik je uklonjen s postolja. Uklanjanje je tražio samoborski ogranak Matice hrvatske od 1992. koji je smatrao da je riječ o simbolu komunizma kojem, po njima, nije bilo mjesto na trgu Matice hrvatske, već su ga htjeli premjestiti u perivoj Anindol. Grad Samobor administrativno je pripadao Zagrebu od studenog 1990. godine do 1. siječnja 1993. godine kad mu je vraćena samouprava sa statusom grada. Gradonačelnik grada Zagreba Branko Mikša potpisao je 22. ožujka 1994. nalog za uklanjanje tog spomenika iako, bez obzira na formalnosti oko razdruživanja, Samobor više nije spadao u nadležnost Zagreba. Skulptura borca deponirana je u građevinsko poduzeće M-COM zajedno s poprsjem Josipa Preskara (uklonjenog sa zagrebačkog Petretičevog trga) i ostacima skulpture "Stablo" (uklonjene s velikogoričkog Radićevog trga) za iznos od 16.637.956 hrvatskih dinara. Spomenik je uklonjen prema rješenju Gradskog sekretarijata za graditeljstvo, komunalne i stambene poslove, promet i veze grada Zagreba od 28. prosinca 1993. u kojem među ostalim stoji: "Odobrava se Matici hrvatskoj – ogranak Samobor premještaj spomenika Borac sa Trga Matice hrvatske u Perivoj Anidola u Samoboru". Skulptura je zatim prenesena u Gliptoteku, a nakon toga u samoborski muzej.⁴⁵ Skulptura je 2000. godine vraćena na mjesto s kojeg je uklonjena.

/ Preimenovanje naziva ulica i javnih institucija

U gradu Zagrebu od ukupno 337 ulica i trgova, koliko ih je do devedesetih godina nosilo nazive što se odnose na osobe ili događaje iz NOB-a ili iz revolucionarnog pokreta, 2014. godine ih je samo 99 nosilo ta imena, što znači da je preimenovano 70,62% ulica i trgova. Od ukupno 177 javnih institucija, koliko

⁴⁵ Samoborski list, godina IV (90), br. 64, 2. travnja 1994., str 3; Samoborski list, godina IV (90), br. 65, 16. travnja 1994., str 4; Samoborski list, godina IV (90), br. 66, 30. travnja 1994., str 3; Samoborski list, godina IV (90), br. 67, 14. svibnja 1994., str 11.

ih je nosilo nazive što se odnose na osobe ili događaje iz NOB-a ili iz revolucionarnog pokreta, 2014. godine ih je samo 22 nosilo ta imena, što znači da je preimenovano 87,57% javnih institucija.⁴⁶ Od 2017. godine smanjen je broj ulica i trgova koje nose ime po herojima antifašističke borbe za jedan trg. Gradski zastupnici s liste Brune Esih uvjetovali su zagrebačkom gradonačelniku Milanu Bandiću većinu u Gradskom vijeću nakon izbora 2017. godine preimenovanjem Trga maršala Tita. Prvog rujna 2017. preimenovan je Trg maršala Tita u Trg Republike Hrvatske.⁴⁷ Inicijative i skupovi za promjenu naziva Trga maršala Tita postojali su od 2008. godine, a na njih su antifašisti od samih početaka odgovarali prosvjedima:

Pod parolom “Zločin je zločin” prvi skup s oko tisuću sudionika organizirala je tzv. građanska inicijativa “Krug za trg”, s dvjestotinjak sudionika, a drugi s dvjestotinjak sudionika Udruga mladih antifašista Zagreba na čelu s predsjednikom Mariom Šimunkovićem, na čijim je transparentima pisalo “Smrt fašizmu” i “Fašizam? Ne, hvala”.⁴⁸

U Samoboru je 1990-ih godina preimenovan još veći postotak ulica i trgova koje su nosili nazive što se odnose na osobe ili događaje iz NOB-a ili iz revolucionarnog pokreta nego što je preimenovano u Zagrebu. Do 1990-ih godina bilo je najmanje 59 ulica koje su nosile nazive po značajnim osobama ili događajima iz NOB-a u gradu Samoboru.⁴⁹ U veljači 1992. pokrenut je val preimenovanja ulica i trgova. U *Samoborskom listu* izašli su 15. veljače prijedlozi promjena nešto manje od pedeset naziva ulica i trgova, od kojih je najveći dio bio vezan uz predratni revolucionarni radnički pokret (sekretari SKOJ-a), uz NOB (poginuli borci, narodni heroji i događaji iz NOB-a), socijalizam i Jugoslaviju (Bratstvo i jedinstvo, 29. novembar) ili je jednostavno imalo neprimjerene nazive prema nečijem mišljenju (Banatska ulica). Neki od konkretnih prijedloga bili su: ulicu Božidara Adžije preimenovati u Goransku ulicu, ulicu 9. maja preimenovati u Istarsku ulicu, ulicu Ivana Gorana Kovačića preime-

46 Šimunković i Delač, 2014, str. 508—509.

47 Titov trg u Zagrebu preimenovan u Trg Republike Hrvatske, 1.9.2017., <https://www.slobodnavevropa.org/a/28709122.html> (pristupljeno 22.8.2025.); Prihvaćen prijedlog preimenovanja: Trg maršala Tita otišao u povijest, 1.9.2017., <https://www.vecernji.hr/zagreb/zagreb-trg-maršala-tita-milan-bandić-1191560> (pristupljeno 22.8.2025.)

48 Za i protiv Tita, *Glas antifašista* 54, 25. veljača 2008., str. 4.

49 Istraživanje autora

novati u ulicu kralja Držislava itd.⁵⁰ Ti prijedlozi nisu naišli na odobravanje svih građana i bilo je otpora, pogotovo za preimenovanje ulice Ivana Gorana Kovačića. U idućem broju *Samoborskog lista*, 29. veljače, izašli su novi prijedlozi, više u prvom dijelu, ali i imena članova komisije. U komisiji za preimenovanje ulica bili su: odvjetnik Josip Pinezić kao predsjednik komisije i članovi: počasni gradonačelnik Ivica Sudnik, pjesnik Joža Prudeus, profesorica Ranka Novosel i profesor Stjepan Herceg. Neki od prijedloga u drugom valu bili su: ulicu Janka Staničića preimenovati u ulicu Vladimira Ruždaka, ulicu Vladimira Nazora preimenovati u ulicu Vjekoslava Noršića, ulicu Tatjane Marinić preimenovati u Basaričekovu ulicu, ulicu Rade Končara u ulicu Ivana Pavla II (osobu koja je u tom trenutku bila živa) itd. Uz to, jedini povratak "otpisanih" bio je prijedlog da se odvojak ulice Ivana Mažuranića preimenuje u ulicu Ivana Gorana Kovačića.⁵¹

Nisu svi od prijedloga prošli, a neki su izmijenjeni. Vjerojatno su sve ulice osim ulice Augusta Cesarca u jednom trenutku bile na listi prijedloga za uklanjanje, a šest prijedloga s liste ipak je zadržalo svoje ime ili dobilo drugu lokaciju. Danas postoje još samo ulice koje nose imena Janka Staničića, Božidara Adžije, Augusta Cesarca, Ivana Gorana Kovačića, Vladimira Nazora, Tatjane Marinić i 9. svibnja (nekadašnja 9. maja). Zadržano je 7 od 59 naziva, odnosno preimenovano je 88,13% naziva ulica.⁵² Uz to preimenovano je i dvadesetak odvojaka tih ulica koji su dobili najčešće drugi naziv od onog kojeg je dobila ulica. Npr. Ulica braće Bedek preimenovana je u Ulicu Mirka Bogovića. Prvi odvojak te ulice (Braće Bedek I. odvojak) preimenovan je u ulicu Antuna Nemčića, a drugi odvojak (Braće Bedek II. odvojak) preimenovan je u ulicu Vjekoslava Babukića.⁵³

50 Prijedlog novih naziva ulica I. dio, *Samoborski list*, godina II, broj 11, 15. veljače 1992., str. 5.

51 Novi nazivi samoborskih ulica (prijedlog) II. dio, *Samoborski list*, godina II, broj 12, 29. veljače 1992., str. 3; O imenima ili: Nije pravo vrijeme, ali...bedak koristi pravu zgođu, *Samoborski list*, godina II, broj 12, 29. veljače 1992., str. 3

52 Istraživanje autora

53 Kipčić, V., ur. (1993). Plan grada Zagreb – Centar Črnomerec Dubrava Maksimir Medveščak Novi Zagreb Peščenica Samobor Sesvete Susedgrad Trešnjevka Trnje Velika Gorica Zaprešić. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str 38.

/ Bilanca uklanjanja i rušenja spomenika

Prema podacima koje je prikupio Savez antifašističkih boraca Hrvatske na temelju podataka mjesnih boračkih organizacija, iz ožujka 1997. godine, u Hrvatskoj su do 1990. podignuta, kako se navodi, točno 4.073 spomen obilježja NOB-a. Od toga su, prema tadašnjim informacijama, uništena 2.964 obilježja od čega 16 spomenika A kategorije i 721 spomenik B kategorije.⁵⁴ Isti podatak pojavljuje se i u *Informativnom biltenu* Saveza antifašističkih boraca iz ožujka 1997. godine:

Sa koliko se, bijesa i mržnje, određene snage odnose prema spomenicima NOB-a govori podatak da je od 4.073 podignuta spomenika ili obilježja uništeno 2.964 od toga 16 spomenika "A" kategorije i 721 spomenik "B" kategorije.⁵⁵

U idućem broju *Biltena* pribrojana je brojka od još tri srušena spomenika:

Zar ih nije ionako previše uništeno? Brojka je iznosila, do pred neki dan, 2.964 srušenih spomenika. No toj brojci treba dodati nažalost tri nanovo srušenih obilježja, onog u Trogiru, Brodancima i na Karlovačkom židovskom groblju. Od 4.073 spomenika namjerno je srušeno 2.964.⁵⁶

Toj brojci u narednom *Biltenu* pribrojana su još dva srušena spomenika:

U prošlom broju obavijestili smo Vas o tri nasilja nad raznim spomenicima iz NOB-e, odnosno na Židovskom groblju u Karlovcu. Tako, nažalost, još uvijek ide iz dana u dan. Do pred neki dan broju 2.964 dodijeljen novi podatak – srušena su još dva spomen obilježja iz NOB-a. Ovaj puta na udaru je bio, već ranije oštećen, spomenik u Glavicama kod Sinja. Nepoznata osoba (sigurno nekom poznata) eksplozivom je dokrajčila ovaj spomenik. Sa nekoliko kilograma, privrednog eksploziva, spomenik je u cijelosti uništen. Od eksplozije oštećene su četiri obiteljske kuće i dva osobna automobila. Očevid su izvršili djelatnici MUP-a Splitsko-dalmatinske žu-

54 *Večernji list*, 10.V.1998., god XLII, br. 12440., str 2.

55 Na svako, pa i srušeno obilježje NOB-a "makar po jedan cvijet", *Informativni bilten* 9, ožujak 1997., str. 2.

56 Kada će to prestati, *Informativni bilten* 9, rujan 1997., str. 3.

panije, ali o počinitelju, kao obično, nema nikakvih podataka. Gotovo istovremeno u Rakitju nedaleko Zagreba, izgleda da je netko dokazivao svoje domoljublje, iskaljujući svoju pomirbu na spomen obilježju iz NOB-a.⁵⁷

Dva broja kasnije, brojka se u *Biltenu* ponovno spominje, ali ovog puta identična kao iz prvog izvješća bez pribrojanih pet uklonjenih spomen obilježja.”⁵⁸

Ovo istraživanje pretočeno je u knjigu, četiri godine kasnije, odnosno 2001. godine. Savez antifašističkih boraca Hrvatske ustanovio je da je u razdoblju od 1945. do 1990. godine u gradovima i selima širom Hrvatske podignuto oko 6.000 antifašističkih spomen obilježja, a od toga je, prema nepotpunim podacima, od 1990. do 2000. godine srušeno, oštećeno, oskrvnuto ili uklonjeno od pogleda 2.964 spomen obilježja među kojima su 731 spomenik i druga spomen obilježja od velike umjetničke i kulturno povijesne vrijednosti i 2.233 različitih spomen obilježja koja predstavljaju uz pijetet prema žrtvama i humanističke vrijednosti za lokalne sredine, za obitelji, za potomstvo.

Ako podatke usporedimo s brojkama iz ožujka 1997. čini se da zbog ukupne brojke od 2.964 uklonjena, oštećena ili oskrvnuta spomen obilježja nisu nakon 1997. godine popisana uklonjena, oštećena ili oskrvnuta spomen obilježja. Ipak, ako pogledamo konkretne primjere, popisani su i spomen obilježja oštećena zaključno s 2001. poput spomenika u mjestu Lukavec na kojem je 2000. godine skinuta zvijezda i oštećena ploča, biste sestara Baković u Zagrebu gdje je 2001. godine s konzole strgnuta bista Zdenke Baković, grobnica Narodnih heroja na Mirogoju koja je minirana 1. veljače 2001. godine itd.⁵⁹

Iz podataka iz knjige vidimo da je stopa uništavanja ili oštećivanja spomen obilježja NOB-a između 1990. i 2000. godine u odnosu na broj podignutih spomenika do 1990. godine bila između 27% i 90%. Na području Varaždinske županije do 1990. godine podignut je 71 spomenik, 68 spomen ploča, 8 spomen bista i 6 drugih spomen obilježja, odnosno ukupno 153 spomen obilježja. Od toga uništeno je ili oštećeno 41 spomen obilježje (27%).⁶⁰ Na području Međimurske županije do 1990. godine podignuto je 34 spomenika i 31 spomen

57 Hoće li jednom prestati...?, Informativni bilten 10, rujan 1997., str. 2.

58 Svečana sjednica Saveza antifašističkih boraca županije Primorsko-goranske, *Informativni bilten* 12, ožujak 1998., str. 4.

59 Hrženjak, 2001, str. 311, 319, 331

60 Hrženjak, 2002, str. 249—254.

ploča, odnosno ukupno 65 spomen obilježja. Od toga uništeno je ili oštećeno 19 spomen obilježja (30%).⁶¹ Na području Krapinsko-zagorske županije do 1990. godine podignut je 41 spomenik, 14 spomen ploča, 6 kosturnica i 1 spomen dom, odnosno ukupno 62 spomen obilježja. Od toga uništeno je ili oštećeno 21 spomen obilježje (34%).⁶² Na području Koprivničko-križevačke županije do 1990. godine podignuto je 150 spomen obilježja. Od toga uništeno je ili oštećeno 59 spomen obilježja (39%).⁶³ Na području Grada Zagreba i Zagrebačke županije do 1990. godine podignuto je ukupno 1.293 spomen obilježja. Od toga uništeno je ili oštećeno 1.159 spomen obilježja (90%). Ta brojka uključuje 211 uklonjen ili oštećen spomenik (Zagreb: 73, Zagrebačka županija: 138), 76 uklonjene ili oštećene spomen biste (Zagreb: 61, Zagrebačka županija: 15), 164 uklonjene ili oštećene spomen ploče, promijenjena imena 73 škole, promijenjena imena 40 mjesnih zajednica, promijenjena imena 580 ulica i trgova po Zagrebu i okolici i prestanak rada 15 memorijalnih stalnih ili povremenih izložbenih postava.⁶⁴

Brojke za grad Zagreb i Zagrebačku županiju značajno odudaraju od prosjeka. Iz podataka je vidljivo da su u spomen obilježja uračunati nazivi škola, mjesnih zajednica, ulica i trgova te memorijalnih muzeja što u drugim županijama nije uračunato u broj uklonjenih niti podignutih spomen obilježja. Dakle, uračunato je 708 obilježja NOB-a koja ne spadaju u spomen obilježja kojima se knjiga bavila. Ako uzmemo podatke uklonjenih spomenika, spomen ploča i bista koje se odnose na Grad Zagreb, prema podacima iz 2001. godine uklonjeno je ili oštećeno 73 spomenika, 61 bista i dio od 164 spomen ploča koje su objedinjeno navedene za grad i županiju.

Prema istraživanju iz 2014. godine u gradu Zagrebu uklonjeno je do tada 26 spomenika, 156 spomen ploča i 64 poprjsja. Ta brojka ne uključuje oštećena spomen obilježja jer za spomen obilježja koja su 2014. bila na lokaciji gdje su podignuta (ili premještena na drugu lokaciju) nije utvrđivano stanje ili stupanj oštećenja zbog čega se ti podaci ne mogu usporediti s onima iz knjige Rušenje antifašističkih spomenika.⁶⁵ Prema istraživanju koje je autor nastavio i nakon 2014. godine, upotpunjen je broj podignutih i uklonjenih, dosad

61 Hrženjak, 2002, str. 115.

62 Hrženjak, 2002, str. 94—97.

63 Hrženjak, 2002, str. 85.

64 Hrženjak, 2002, str. 294.

65 Šimunković M. i Delač, D. (2014). *Sjećanje je borba*. Zagreb: SABA RH i Alerta, str. 507.

nepopisanih spomen obilježja. Od ukupno 512 spomen obilježja (spomenika, spomen ploča i poprsja/bisti i drugih spomen obilježja (reljefa, spomen grobnica i skulptura), koliko ih je podignuto na području grada Zagreba do 2015. godine, uklonjeno je do svibnja 2025. godine čak 276 spomen obilježja, odnosno 53,91%.⁶⁶ Ta brojka od 512 spomen obilježja uključuje 3 spomen obilježja podignuta nakon 1991. godine, odnosno sva tri su podignuta 2015. godine. Dva spomen obilježja u Dotrščini su podignuta 1991. godine, a ona su gotovo sigurno računata u broji podignutih spomenika do 1990. godine.

S obzirom da u knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika* nije jasno naznačeno koliko je spomen obilježja od 1.293 podignuto u Gradu Zagrebu do 1990. godine, a koliko u Zagrebačkoj županiji, ne može se utvrditi koliko spomen obilježja koja su postojala uopće nije popisano. Ako oduzmemo od 1.293 spomen obilježja 708 naziva škola, mjesnih zajednica, ulica i trgova te memorijalnih muzeja, dolazimo do podatka da je, prema popisivačima u knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika* popisano u Gradu Zagrebu i zagrebačkoj županiji ukupno 585 spomen obilježja. Ako tu brojku usporedimo s 509 dosad popisanih spomen obilježja u gradu Zagrebu koja su podignuta do 1991. godine dolazimo do podatka, ako bi se tvrdilo da su bila sva spomen obilježja na području Grada Zagreba popisana u knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika*, da bi samo 76 spomen obilježja otpadalo na Zagrebačku županiju. Kad usporedimo 153 uklonjena spomen obilježja (spomenika i bisti) u Zagrebačkoj županiji vidimo da ni sam popis spomen obilježja u Gradu Zagrebu nije napravljen ni približno točno, a čini se da nije ni u Zagrebačkoj županiji. Nije popisano najmanje 77 spomen obilježja u Gradu Zagrebu. Dakle, u Gradu Zagrebu u knjizi *Rušenja antifašističkih spomenika* nije popisano najmanje 15% spomen obilježja, a zasigurno puno više.

Županija koja je puno bolji primjer u kojoj nisu popisana sva postojeća i uklonjena spomen obilježja u knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika* je Krapinsko-zagorska županija. Na području Krapinsko-zagorske županije pri izradi knjige *Rušenje antifašističkih spomenika* popisano je da je do 1990. godine podignuto ukupno 62 spomen obilježja, a da je od toga uništeno je ili oštećeno 21 spomen obilježje (34%).⁶⁷ U Krapinsko-zagorskoj županiji do 1990. godine

66 Šimunković, M.: Zaboravljena spomenička baština na antifašističkoj Trešnjevci, izlaganje, 22.5.2025., https://www.academia.edu/129486461/Zaboravljena_spomeni%C4%8Dka_ba%C5%A1tina_na_antifa%C5%A1isti%C4%8Dkoj_Tre%C5%A1njevci, pristupljeno 1.8.2025.

67 Hrženjak, 2002, str. 94—97.

podignuto je više od 140 spomen obilježja, a u knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika* popisano je manje od 45%.⁶⁸

U Međimurskoj županiji članovi Udruge antifašističkih boraca obišli su 2007. sve lokalitete na kojima se nalaze spomenici i utvrdili da je od 90-ih srušeno, oštećeno, preuređeno ili prenamijenjeno 18 od 41 spomenika.⁶⁹ U knjizi *Rušenje antifašističkih spomenika* piše da su do 1990. podignuta 34 spomenika i 31 spomen ploča, odnosno ukupno 65 spomen obilježja, a od toga da je uništeno ili oštećeno 17 spomenika te da su dvije spomen ploče skinute.⁷⁰ Iz ovog proizlazi da nisu bili popisani svi podignuti spomenici.

Ako je istraživanje uništenih i oštećenih spomen obilježja u Gradu Zagrebu i Krapinsko-zagorskoj županiji, koje su bile najbliže sjedištu Saveza antifašističkih boraca, napravljeno poprilično površno, možemo se zapitati kako je tek neprecizno napravljeno istraživanje u onim županijama koje su bile zahvaćene ratnim razaranja. Ove manjkavosti knjige govore o tome da ne znamo stvarne razmjere rušenja, uklanjanja i devastacije spomen obilježja što može značiti, kao npr. u Krapinsko-zagorskoj županiji, da su razmjeri bili puno veći od onih koji su dokumentirani u knjizi. Ipak, radi se o vrijednoj literaturi i vrijednost knjige je u onome što je pojedinačno popisano, fotografirano i dokumentirano. Zbog svega toga postoji velika potreba za novim istraživanjem koje je potrebno provesti u budućnosti.

/ Nastavak rušenja, obnova, zapuštanje 2000. — 2025.

Činilo se kako će trećesiječanjski izbori 2000. godine i odlazak HDZ-a s vlasti na državnoj razini biti prekretnica u odnosu prema spomen obilježjima NOR-a i kako će se stati na kraj rušenju i uklanjanju. Ivan Fumić, tadašnji predsjednik Saveza antifašističkih boraca Hrvatske izjavio je 2000. da je oskrvrnuće spomenika plod HDZ-ove politike i kako misli da je za očuvanje i štovanje antifašističke borbe stiglo bolje vrijeme.⁷¹ Takve izjave bile su rezultat pozitivnih pomaka i vraćanja spomenika poput onog iz Samobora. Nakon šest godina, skulptura "Partizana" je vraćena u Samobor u ožujku 2000. na

68 Istraživanje autora

69 Čakovec, *Glas antifašista* 49, 15. travanj 2007., str. 34.

70 Hrženjak, 2002, str. 115.

71 Večernji list, god. XLIV, br. 13169, 1.VI.2000., str. 11.

inicijativu Udruge antifašističkih boraca grada Samobora i Sveta Nedjelja, a u suradnji s Gradskim poglavarstvom Samobora. Gradonačelnik Ivica Bedeničić izrazio je tada zadovoljstvo što se “ispravljaju stvari koje su napravljene u ime divljaštva i primitivizma”.⁷² U Samoboru je 2015. godine postavljena potpuno nova spomen ploča. U povodu Dana Grada Samobora i 70. obljetnice pobjede nad fašizmom, Branimir Šiljak, predsjednik Gradskog vijeća Samobora otkrio je Spomen-ploču Samoborskoj omladinskoj antifašističkoj grupi (SOAG), osnovanoj u lipnju 1941. godine, koja je svojom aktivnošću pružala otpor okupatoru i domaćim izdajnicima. Spomen ploča je postavljena ispred zgrade Gradske uprave Grada Samobora na Trgu kralja Tomislava.⁷³

Ipak, iste te godine bilježimo daljnja oskvrnuća ili rušenje spomenika. U svibnju je oskvrnuta partizanska grobnica u Ivanjoj Reki. Vandali su razvalili grobnu ploču s grobnice, a u polomljenom lijesu razbacane su kosti desetorice strijeljanih rodoljuba. Samoprozvani kiropraktičar Ante Pavlović početkom istog mjeseca macolom je razbio petokraku na partizanskom spomeniku u mjestu Lukavec kraj Velike Gorice.⁷⁴ Skulptura glave Ivana Sokolčića Fabijana dvadesetak puta je istrgnuta sa spomenika u Rakitju.⁷⁵

Spomenik u zagrebačkoj Kustošiji u parku na Trgu siječanjskih žrtava 1945, koji je narod podigao za svoje poginule borce NOB i žrtve fašizma iz Kustošije 1959. godine, premješten je sa zapadnog dijela trga oko petnaest metara na istočni dio kako bi se na njegovom mjestu podigao spomenik poginulim “braniteljima Domovinskog rata 1991 — 1995.” koji je svečano otvoren 14. travnja 2000. godine. Tekst na spomeniku ostao je isti ali je spomenik na rubu parka izvan cjeline novog spomenika. Uz novi spomenik izgrađeno je malo jezerce, a na postavljenoj ploči spomenika nalaze se imena 80 poginulih branitelja. Na rednom mjestu broj 4 nalazi se ime osuđenog ubojice Mire Barešića za kojeg piše da je poginuo u sastavu MUP-a, a na rednom mjestu broj 6 je ime Ante Paradžika koji je ubijen u Sesvetama u policijskoj pucnjava, a ne na bojištu. Za realizaciju spomenika u Kustošiji Jadranka Kruljac-Polak dobila je nagradu u kategoriji za realizaciju na 35. zagrebačkom salonu posvećenom arhitekturi, urbanizmu i interijeru nagradu. Ova nagrada je izazvala pomut-

72 Samoborske novine, godina 50, br. 7 (1001), 31. ožujka 2000, str 1, 12; Večernji list, god. XLIV, br. 13097, 17.III.2000., str. 9.

73 Otkrivena spomen-ploča mladim antifašistima, *Glas antifašista* 100, 2. studenog 2015., str. 12

74 Večernji list, god. XLIV, br. 13140, 2.V.2000., str. 18.

75 Večernji list, god. XLIV, br. 13169, 1.VI.2000., str. 11.

nju zbog srodstva autorice s članom žirija Nikolom Polakom koji je bio njen suprug.

Naziv trga na kojem je spomenik također je bio na meti revizionista koji su htjeli njegovo uklanjanje. Na sjednici Odbora za imenovanje naselja, ulica i trgova Gradske skupštine Grada Zagreba našao se 9. ožujka 2017. godine prijedlog Udruge dragovoljaca hrvatskih obrambenih snaga Grada Zagreba, da se Trg siječanjskih žrtava 1945. na Kustošiji preimenuje u Trg sjećanja poginulih hrvatskih borovnika Domovinskih ratova od stoljeća sedmog. Smatrali su da trenutni naziv trga nije prikladan, zato što trgom dominira spomenik poginulim borovnicima Domovinskog rata s područja Črnomerca. Prijedlog je povučen nakon što je, među ostalima prijedlog komentirao i vanjski član, povjesničar Neven Budak:

Kad ste bolesni, idete liječniku; kad imate pravni problem, idete pravniku; kad hoćete davati interpretacije hrvatske povijesti, onda se obraćate povjesničaru. Ja bih mogao komentirati sve te navode, od kojih je pola krivo. Moj osobni stav je: ovi ljudi koji su bili obješeni tamo na trgu su bili nevine žrtve terora i mislim da nema nikakvog razloga zašto bismo mijenjali taj naziv trga. Apeliram, kada se ovakvi prijedlozi dostavljaju, da oni budu utemeljeni, faktografski, stručno.⁷⁶

Na Trgu siječanjskih žrtava 1945. godine obješeni su u ustaškoj odmazdi 14. siječnja 1945. godine Stjepan Cvetković, Salih Lončarević, Drago Pokupec, Martin Suša i Božena Žakman.

Veliki pozitivan pomak te godine bio je povratak imena Trga žrtava fašizma u Zagrebu gdje je nakon desetogodišnjih prosvjeda i inicijativa u prosincu 2000. vraćeno ime trga.⁷⁷

Javnost je uznemirila eksplozija 1. veljače 2001. kod Grobnice narodnih heroja na zagrebačkom groblju Mirogoj. Eksplozija je bila toliko jaka da se

76 Hrženjak, 2002, str. 323; Križić Roban, S. (2010). Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (34), str. 229, 230; Večernji list, god. XLIV, br. 13126, 15.IV.2000, str. 11; Večernji list, god. XLIV, br. 13346, 29.XI.2000, str. 56; Večernji list, god. XLIV, br. 13347, 30.XI.2000, str. 16; Žestok obračun HOS-ovca sa profesorom Budakom na Odboru za imenovanje naselja, ulica i trgova, 03.09.2017., <https://www.svijetsigurnosti.com/zestok-obracun-hos-ovca-sa-profesorom-budakom-na-odboru-za-imenovanje-naselja-ulica-itrgova/>, pristupljeno 1.8.2025.

77 *Večernji list*, god. XLIV, br. 13368, 21.XII.2000., str. 12—13

treslo tlo, komadi kamena od spomenika pali su i u kosturnicu, popucala su stakla na prozorima dviju kuća, uništena je jedna metalna ograda u blizini, a eksplozija se čula i u donjem dijelu grada. Počinitelj nikad nije pronađen.⁷⁸

U Loboru su 9. travnja 2002. godine oko 18 sati, ususret obljetnici proglašenja NDH, četvorica muškaraca do temelja srušili spomenik NOB-a koji se nalazio na Trgu svete Ane u samom središtu zagorske općine Lorbor. Policija je omela počinitelje i u priopćenju je navela inicijale rušitelja, ali je *Večernji list* objavio njihova puna imena. Josip Šeremet (41) i Marijan Rizman (29) iz Vinipotoka, Ivica Rihtar (20) iz Lobora i Darko Vuk (31) iz Delkovca. Počinitelji su ipak, uporabivši velike čekiče macole, gotovo do temelja uništili spomenik žrtvama Drugog svjetskog rata. Spomenik partizanima podignut je nakon Drugog svjetskog rata, bio je visok oko metar i pol te izrađen od armiranog betona. Na njemu je bila mramorna ploča na kojoj je bilo upisano 15-ak imena boraca loborskoga kraja. Optužnica ih je teretila za “uništavanje tuđe stvari” jer spomenik nije bio zaštićen kao kulturno dobro.⁷⁹

Još je jedna eksplozija bila medijski popraćena, iako ni tada počinitelj nije pronađen. U noći s 26. na 27. prosinca 2004. godine postavljen je eksploziv ispod Augustinčićeve skulpture Josipa Broza Tita u Titovom rodnom Kumrovcu. Spomenik je srušen s postolja, a glavu je eksplozija odbacila desetak metara dalje. Spomenik je brzo restauriran i početkom travnja 2005. ponovno postavljen u Kumrovcu.⁸⁰

Procjenjuje se da je do 2012. godine obnovljeno oko 400 antifašističkih obilježja u Hrvatskoj.⁸¹ Iako je rušenje, uklanjanje i devastacija spomen obilježja nastavljena, ipak je povratak i obnova obilježio period između 2000. i 2025. godine. Nemoguće je navesti sve primjere obnove, uklanjanja i devastiranja spomenika jer nema nijedne organizacije niti institucije koja se s tim sustavno bavi i koja popisuje promjene vezane uz spomenike, zato će za svaku županiju biti navedeni neki primjeri zbog ilustracije.

78 *Večernji list*, god XLV, br. 13408, 2.II.2001., str 1, 17; *Večernji list*, god XLV, br. 13409, 3.II.2001., str 2; *Večernji list*, god 47, br. 14588, 7.6.2004., str 41; *Informativni bilten* Predsjedništva Saveza antifašističkih boraca Republike Hrvatske, br. 22, ožujak 2001., str. 5.

79 *Večernji list*, god XLVI, br. 13828, 11.IV.2002., str 1, 4; *Večernji list*, god 47, br. 14154, 15.03.2003., str 17;

80 *Slobodna Dalmacija*, god. LXII, br. 19345, 28. prosinca 2004, str. 1—3; *Večernji list*, god 47, br. 14797, 13.1.2005., str 10—11; *Večernji list*, god 46, br. 14844, 12.4.2005., str 6.

81 Od 3.000 srušenih antifašističkih spomenika obnovljeno 400, *Glas antifašista* 84, 1. ožujka 2013., str. 24.

U Zagrebačkoj županiji prvi pomaci ostvareni su ubrzo nakon 2000. godine. Udruga antifašističkih borca i antifašista Dugo Selo između 2001. i prve polovice 2003. obnovila je četiri oštećena spomenika i postavila jednu spomen-ploču.⁸² Spomenik u Kerestincu posvećen zatočenicima koji su stradali prilikom proboja, obnovljen je 2010. godine.⁸³ Spomen ploča posvećena Dragutinu Jurkošku na njegovoj rodnoj kući u Bregani koja je devedesetih razbijena obnovljena je 2015. godine.⁸⁴ Obnovljeni su spomenici u Preseki⁸⁵, Žamarijama⁸⁶, Gornjem Sjeničaju⁸⁷ i u drugim mjestima, ali nije svaka obnova nužno značila da je spomenik bio uništen ili devastiran. Primjerice, obnova dotrajalog spomenika u Jakovlju, posvećenog poginulim borcima i žrtvama fašističkog terora, izvedena je 2008. uz uvođenje rasvjete i uređene okoliša.⁸⁸ Najznačajnije uklanjanje spomenika bilo je ono u Svetom Ivanu Zelini gdje je spomenik pod izgovorom da ide na restauraciju trajno uklonjen, a postolje do temelja srušeno.⁸⁹ Pročelnica za društvene djelatnosti, normativne, upravno-pravne i ostale poslove Branka Hođa, u odgovoru na moj upit Gradu Sveti Ivan Zelina (povodom 80. godišnjice odmazde u Sv. Ivanu Zelini (4. listopada 1944.) kad će se vratiti spomenik odgovorila je 8. listopada 2024. sljedeće:

Što se tiče Spomenika palim žrtvama fašizma u Svetom Ivanu Zelini (ispred zgrade gradske uprave), statua je pohranjena na sigurno, a svi detalji postolja sačuvani i popisani prema pravilima struke. U tijeku su konzultacije sa konzervatorima oko detalja restauracije i rekonstrukcije.

Na moje inzistiranje na pitanju kad će se vratiti spomenik odgovorila je sljedeće:

Nije definiran datum povratka spomenika. Prioritet je obnova objekata stradalih u potresu. Za sve objekte na području grada Svetog Ivana Zeline koji se nalazi pod zaštitom Ministarstva

82 Dugu Selo, *Glas antifašista* 28, svibanj 2003., str. 36.

83 Napustiti govor mržnje, *Glas antifašista* 87, 5. rujna 2013., str. 21.

84 Otkrivena obnovljena spomen-ploča Dragutinu Jurkošku, *Glas antifašista* 99, 31. kolovoza 2015., str. 13.

85 ZUAB NOR-a Zagrebačke županije i Grada Zagreba, *Informativni bilten* 24, prosinac 2001., str. 27.

86 Smjele akcije, *Glas antifašista* 34, 10. listopada 2004., str. 18.

87 Obnovljen spomenik brigadi, *Glas antifašista* 105, prosinac 2017., str. 5.

88 Šimunković, 2019, str. 125.

89 Gdje je nestao spomenik NOB-a u Svetom Ivanu Zelini?, *Antifašistički Vjesnik*, 22.10.2021., https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/vijesti/3/Gdje_je_nestao_spomenik_NOB_a_/447/, pristupljeno 13.8.2025.

kulture i medija, nadležan je Konzervatorski odjel u Zagrebu za područje Zagrebačke županije.⁹⁰

Velik broj spomenika obnovljen je na velikogoričkom području, a među prvima je ponovno postavljeno poprsje Ive Mladena, prvog komandanta brigade Franjo Ogulinac Seljo, koje su mještani pronašli bačeno u Savu još 1993. godine. Poprsje je postavljeno ponovo na mjesto kod spomenika Brigadi Franjo Ogulinac Seljo u Ruči.⁹¹

U Varaždinskoj županiji ispreplitala su se uklanjanja spomen obilježja s njihovom obnovom. U selu Globočec otuđena je bista narodnog heroja Antuna Blažića Šimuna, rad Vjekoslava Rukljača, u svibnju 2009. godine.⁹² Otrpilike u to vrijeme Općina Veliki Bukovec obnovila je ploču na spomeniku u Dubovici koja je vandalski uništena početkom 90-ih.⁹³ Partizansku bolnicu Gabrinovec obnovili su ludbreški antifašisti 2011. godine, a autor memorijalno-edukativnog postava Spomen-bolnice je Milivoj Dretar.⁹⁴ Iste godine umjesto ukradene biste Antuna Blažića Šimuna u Globočecu na mjesnom domu je postavljena spomen ploča s Blažićevim prikazom i novim tekstom, a također je postavljena i spomen-ploča na njegovo grobno mjesto u spomen-kosturnici na gradskom groblju.⁹⁵ Uoči Dana antifašističke borbe, 2014. godine nepoznati je počinitelj spomen ploču na spomeniku NOB-a u Varaždinskim Toplicama zalio motornim uljem, čime ju je toliko vandalski uništio da je njena obnova bila gotovo nemoguća. Iste godine, novu mramornu ploču doniralo je kamenokle-sarsko poduzeće Granikom, dok je Grad Varaždinske Toplice financirao trošak urezivanja imena na ploču.⁹⁶ Spomen soba u Spomen kući Jalkovečkih žrtava u Jalkovcu kod Varaždina obnovljena je 2021. godine, iste godine kad i spomenik u Jalžabetu. Spomen ploče s natpisima u Zbelavi obnovljene su godinu dana kasnije.⁹⁷ Spomenik Florijanu Bobiću srušen je 2024. godine prilikom

90 Branka Hođa, E-mail poruke autoru, 8.10.2024 i 9.10.2024.

91 Peuc, M. A. (2021). Oteto zaboravu. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, str. 55.

92 Izložba Spomenici govore, autora Milivoja Dretara, Varaždin: Zajednica udruga antifašističkih boraca i antifašista Varaždinske županije, 2021.; Milivoj Dretar, Poruka autoru, 11. kolovoza 2025.; Globočec, *Glas antifašista* 62, 15. lipanj 2009., str. 36.

93 Obnova antifašističkih spomenika, *Glas antifašista* 69, 10. rujna 2010., str. 26.

94 Izložba Spomenici govore, autora Milivoja Dretara, 2021.; Milivoj Dretar, Poruka autoru, 11. kolovoza 2025.

95 Milivoj Dretar, Poruka autoru, 11. kolovoza 2025.

96 Nova mramorna ploča na oštećeni spomenik NOB-a, *Glas antifašista* 93, 1. rujna 2014., str. 6.

97 Milivoj Dretar, Poruka autoru, 11. kolovoza 2025.; Obnovljen je spomenik posvećen palim

rušenja ostataka tvornice namještaja koja je nosila njegovo ime, a reljef s njegovim likom i najvrijedniji dijelovi spomenika su spašeni.⁹⁸ Obnova spomenika nastavljena je i 2025. godine kad je obnovljena spomen-kosturnica na gradskom groblju Varaždin, obnovljena ploča na spomeniku u Kućan Marofu i popravljena je ploča na spomeniku u Šemovcu.⁹⁹

Članovi Udruge antifašističkih boraca i antifašista Međimurske županije utvrdili su 2006. da su zvijezde petokrake kao simbol antifašizma skinute sa spomenika u Cirkovljanu, Donjoj Dubravi, Gornjem Hraščanu, Podturnu i Strahovincu, dok je u Belici spomenik obnovljen ali bez imena poginulih i petokrake. Slično se dogodilo u Novom Selu, Svetoj Mariji i Gardinovcu, dok je u Murskom Središću srušena bista narodnog heroja Karla Mrazovića.¹⁰⁰ Stanje se u narednim godinama popravilo, a zahvaljujući suradnji s čelništvima niza općina i gradova, obnovljeni su mnogi spomenici i spomen-obilježja u Međimurju¹⁰¹ poput onih u Kukulićevoj šumi u naselju Martinuševec¹⁰², Lapotincu, Strahonincu, Svetoj Mariji, Donjem Miholjcu, Železnoj Gori¹⁰³. U Donjem Koncovčaku obnovljen je 2014. spomenik posvećen palim borcima Narodnooslobodilačke borbe i žrtvama fašističkog terora.¹⁰⁴ Uoči 6. travnja 2015. – Dana oslobođenja Međimurja od mađarske fašističke okupacije obnovljeno je Partizansko spomen-groblje u Sv. Jurju u Trnju.¹⁰⁵

U Krapinsko-zagorskoj županiji vraćen je spomenik u Zlataru¹⁰⁶, a obnovljeni su mnogi spomenici poput onih u Oroslavju, Krušljevom Selu¹⁰⁷, Velikom

partizanskim borcima u Zbelavama kod Varaždina, <https://sabh.hr/obnovljen-spomenik/>, pristupljeno 13.8.2025.; Spomenik ureden, <https://sabh.hr/spomenik-ureden/>, pristupljeno 13.8.2025.

98 Varaždinski antifašisti, "Ode nam Bobić" Facebook, 7. siječnja 2024., <https://www.facebook.com/antifasist.vz/posts/pfbido2bWzhsgkUz6Mdp4XjYyfMBF3NyrlUr8Ny9xJtBkxBPfhfSNzgdhLLXSEuD1V4Ya1zTl>; Spomenička budalastina, *Novosti*, 7. ožujka 2024., <https://www.portalnovosti.com/spomenicka-budalastina/>, pristupljeno 11.8.2025.

99 Milivoj Dretar, *Poruka* autoru, 11. kolovoza 2025.

100 Čakovec, *Glas antifašista* 49, 15. travanj 2007., str. 34.

101 I u Međimurju ima pokušaja revizije povijesti, *Glas antifašista* 73, 1. svibnja 2011., str. 19.

102 Obnovljen partizanski spomenik, *Glas antifašista* 66, 1. ožujka 2010., str. 9.

103 Vlasti pomažu obnovu spomenika, *Glas antifašista* 55, 15. travnja 2008., str. 17.

104 Obnovljen spomenik žrtvama II. svjetskog rata, *Glas antifašista* 94, 30. listopada 2014., str. 21.

105 Mladi u Hrvatskoj ne znaju pravu istinu o fašizmu, *Glas antifašista* 102, 25. veljače 2016., str. 30.

106 Primjerjenija briga za spomenike NOB-e, *Glas antifašista* 49, 15. travanj 2007., str. 15.

107 Oroslavlje, *Glas antifašista* 63, 1. rujna 2009., str. 35.

Trgovišću¹⁰⁸, Cerju Jesenskom¹⁰⁹ i drugdje. U Martiša Vesi, nedaleko od Pregrade, rodna kuća narodnog heroja Josipa Jutriše Janka je teško stradala 2014. od posljedica klizišta koje se je otvorilo iznad kuće. U nekoliko dana je porušena od količine zemlje koja se otklizala na nju, te je od kuće ostao samo krov, koji je ostao čitav ležati na zemlji. Brončana bista i ploča koje su se nalazile u kući, spašene su zaslugom susjeda koji su na vrijeme uvidjeli opasnost i prenijeli ih na sigurno.¹¹⁰ Bista narodnog heroja Josipa Jutriše Janka i brončana ploča koja se nalazila na postolju, i bista Ede Leskovara, koja je devedesetih uklonjena iz škole, su restaurirane i zajedno sa spomenikom koji je s pregradskog trga prenesen na groblje su postavljeni na Trgu Gospe Kunagorske u Pregradi 14. prosinca 2024. godine.

U Gradu Zagrebu obnovljena su i vraćena mnoga spomen obilježja. Obnovljeni su i spomenici u Sesevskom Kraljevcu¹¹¹, partizansko groblje na Mirogoju, Grobnica narodnih heroja na Mirogoju, Spomen-parka Dotrščina¹¹², spomenik na Trešnjevci¹¹³ i druga. U zagrebačkom kvartu Vrapče obnovljene su 2011. spomen ploče na spomeniku mladim borcima NOR-a, kojeg je 1975. godine podigla tadašnja omladinska organizacija Susedgrada.¹¹⁴ Spomen ploča u Mošćeničkoj ulici u Trešnjevci vraćena je 2012. godine, a iste godine je postavljena nova spomen ploča (na mjesto razbijene) u Primorskoj ulici u Zagrebu.¹¹⁵ Nakon 2014. godine vraćena bista Mihovila Pavleka Miškine (unutar prostorija istoimene škole). Nova bista Ive Lole Ribara na Črnomercu s mjesta s kojeg je uklonjena postavljena je 2017. (neposredno nakon preimenovanja Trga maršala Tita). Spomen ploča posvećena Prvom zagrebačkom partizanskom odredu u šumi Divjači kod Seseva je postavljena 2019. na mjesto stare. Spomen ploča u Muzeju grada Zagreba vraćena je 2021. kao rezultat javnog pritiska na inicijativu Saše Šimprage. Na njegovu inicijativu je postavljena i nova ploča u Spomen-park Dotrščina. Nakon 2014. uklonjena je spomen ploča posvećena SBOTIČ-u koja se nalazila na uglu Preradovićeve i Berislavićeve ulice, 2015. uklonjena je bista Josipa

108 Veliko Trgovišće, *Glas antifašista* 63, 1. rujan 2009., str. 37.

109 Grč ljudske šake, *Glas antifašista* 60, 15. veljače 2009., str. 30.

110 Uređenje spomenika antifašističkim borcima, *Glas antifašista* 91, 7. svibnja 2014., str. 34.

111 Sesevski Kraljevec, *Glas antifašista* 52, 15. listopada 2007., str. 32.

112 Primjerenija briga za spomenike NOB-e, *Glas antifašista* 49, 15. travanj 2007., str. 15.

113 Sami smo obnovili spomenik, *Glas antifašista* 51, 1. rujan 2007., str. 15.

114 Nove spomen-ploče na mjestu uništenih, *Glas antifašista* 72, 1. ožujka 2011., str. 28.

115 Šimunković i Delač, 2013, str. 13

Broza Tita s Pantovčaka, 2017. uklonjena je spomen ploča iz Područne škola Vidovec, a 2017. godine u Markuševcu je uklonjen spomenik i na istom mjestu napravljena dva nova – jedan posvećen ratu devedesetih, a drugi NOB-u.¹¹⁶

U koprivničko križevačkoj županiji obnovljeni su spomenici u Đurđevcu¹¹⁷, Đelekovcu¹¹⁸, Vojakovačkom Osijeku¹¹⁹, Koprivnici¹²⁰ i drugdje.

/ Novo sjećanje na Drugi svjetski rat (i poraće) – nova obilježja

U suvremenoj Hrvatskoj razvila se intenzivna rasprava o kulturi sjećanja na stradale “pale borce” tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, odnosno o načinu komemoriranja pobjednika i poraženih. Iako se spomenici palim borcima više ne uklanjaju, a poneki se i obnavljaju, same su komemorativne prakse svedene na minimum. Nekadašnji socijalistički Dan ustanka naroda Hrvatske (27. srpnja) uklonjen je iz službenog kalendara, a njegovo je mjesto zauzeo 22. lipnja – Dan antifašističke borbe, koji je državni blagdan.¹²¹

Iako su spomen obilježja što se odnose na osobe i događaje iz Narodnooslobodilačke borbe uklanjana, povijesnim revizionistima to nije bilo dovoljno. Zbog toga je od 1990. do sada postavljen velik broj spomen obilježja u kojima su ustaše i ostali pripadnici kvislinških formacija prikazani ili kao žrtve ili kao hrabri junaci, a događaji iz NDH reinterpetirani. Pritom se u rijetkim slučajevima pisalo kome se spomen obilježje točno podiže – ustašama, domobranima, vojnicima Wermachta, ili nekom četvrtom, već su prikazani kao vojne i civilne žrtve, ili samo žrtve, a često i kao “nevine/nedužne” žrtve. Ustaše i domobrani u nekim slučajevima upisani su kao “hrvatski vojnici”.

116 Šimunković, M.: Zaboravljena spomenička baština na antifašističkoj Trešnjevci, 22.5.2025.

https://www.academia.edu/129486461/Zaboravljena_spomeni%C4%8Dka_ba%C5%A1tina_na_antifa%C5%A1isti%C4%8Dkoj_Tre%C5%A1njevci, str 5.

117 Jubilej Miškne brigade, *Glas antifašista* 35, 15. prosinca 2004., str. 17.

118 Đelekovac, *Glas antifašista* 34, 10. listopada 2004., str. 34.

119 Vitanović, Z.: Vijenci u Prigorju, *Novosti*, 23.7.2018., <https://www.portalnovosti.com/vijenci-u-prigorju/>, pristupljeno 13.8.2025.

120 Vitanović, Z.: Obnova spomenika u Koprivnici, *Novosti*, 11.10.2019., <https://www.portalnovosti.com/obnova-spomenika-u-koprivnici/>, pristupljeno 13.8.2025.

121 Dobrovšak, Lj. (2022). Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću. *Povijest u nastavi*, 33 (1), str. 103.

Od 1990. do danas obnovljena su ili uređena mnoga groblja njemačkih vojnika poput onih na splitskom Lovrincu ili zagrebačkom Mirogoju.¹²² S druge strane, do danas se zanemaruje Partizansko groblje na Mirogoju koje godina-ma čeka na obnovu. Prema vještačenju koje je 2015. godine, na zahtjev SABA RH, napravio sudski vještak Zvonimir Ban dipl. ing. građ. zaključio je već tada da postoji potreba za obnovom Partizanskog groblja na Mirogoju:

Slijedom očevida na licu mjesta, dokumentacije koja je dobivena od strane naručitelja i provedene analize stanja, vještak daje svoje mišljenje o potrebi restauracije Partizanskog groblja na Mirogoju i restauracije spomenika sa Spomen – pločama podignutog 24.06.1945. u čast boraca talijanske brigade "Brigata Italia". Sve postojeće ploče potrebno je promijeniti u nove kvalitetnije kamene – granitne ploče sa kvalitetnijim (dubljim) graviranjem slova.¹²³

Napravljene su i uređene mnoge grobnice "žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja" poput onih u Macelju¹²⁴, Laduču¹²⁵ ili najnovija u Sošicama¹²⁶ u suradnji s Ministarstvom branitelja. Isto to Ministarstvo branitelja, iako je spriječilo ekshumaciju posmrtnih ostataka boraca Kalničkog partizanskog odreda iz spomen kosturnice na groblju Sv. Duha u Žejncima u Općini Luka kod Zaprešića, nije učinilo ništa da se grobnica vrati u prvobitno stanje.¹²⁷

Na društvenom domu u Miličanima kod Sokolovca u Koprivničko-križevačkoj županiji podignuta je 1993. spomen-ploča na kojoj je ispisan tekst: "Hr-

122 Uređeno njemačko groblje u Splitu, 27.06.1998, <https://www.hina.hr/vijest/6297276> (pristupljeno 22.8.2025.); Njemačko vojno groblje na Mirogoju, 17.04.2010., <https://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/2010/04/1627412866/font-colorcc000onjemacko-vojno-groblje-na-mirogojufont.html> (pristupljeno 22.8.2025.)

123 Ban Zvonimir: Stručni nalaz i mišljenje. 09.11.2015.

124 Pokopani posmrtni ostatci 84 žrtve komunističkog režima u Macelju, 07.06.2021., <https://branitelji.gov.hr/vijesti/pokopani-posmrtni-ostatci-84-zrtve-komunistickog-rezima-u-macelju/3890> (pristupljeno 22.8.2025.)

125 U Laduču pokopane 133 žrtve poslijeratnog razdoblja Drugog svjetskog rata, 24.05.2022., <https://branitelji.gov.hr/vijesti/u-laducu-pokopane-133-zrtve-poslijeratnog-razdoblja-drogog-svjetskog-rata/4116> (pristupljeno 22.8.2025.)

126 Komemorativni program posljednjeg ispraćaja i ukopa 814 žrtava iz jame Jazovke, 22.08.2025., <https://branitelji.gov.hr/vijesti/komemorativni-program-posljednjeg-isprajaja-i-ukopa-814-zrtava-iz-jame-jazovke/5024> (pristupljeno 22.8.2025.)

127 Jovanović, N.: Prisilna ekshumacija, 11.12.2022., <https://www.portalnovosti.com/prisilna-ekshumacija/>

vati iz Miličana koji su svoje živote položili na oltar Nezavisne Države Hrvatske, jedine im domovine u vremenu od 1941. do 1945.” Zatim su upisana imena 24 osobe koje su razvrstane u dvije kategorije: “poginuli kod kuće” i “poginuli na frontu”, a tekst završava s ustaškim pozdravom “Za dom spremni”.¹²⁸

Udruga Hrvatski domobran 1997. postavila je u Koprivnici spomenik poginulim domobranima I. Koturaške bojne, pripadnicima oružanih snaga NDH koji su poginuli u borbi protiv partizana na Kalniku 25. travnja 1942. godine u zajedničkoj borbi koprivničkih ustaša i domobrana protiv Kalničkog partizanskog odreda. U spomenik je bilo uklesano i slovo ‘U’. Lokalna vlast na čelu s SDP-om 2021. planirala je ukloniti spomenik¹²⁹, ali to do danas nije učinjeno. U istom gradu, na spomeniku poginulim pripadnicima vojske NDH na gradskom groblju “Pri Svetom Duhu”, koji je 2007. podignula također udruga Hrvatski domobran upisano je uz imena ustaša i domobrana i ime narodnog Marijana Badela. U ovom slučaju radilo se vjerojatno o pokušaju tzv. Tuđmanovog pomirenja, odnosno da se kosti poginulih partizana pomiješaju s kostima poginulih ustaša i tako stvori nacionalno pomirenje.¹³⁰

U zagrebačkim Šestinama na crkvi podignuta je spomen ploča na kojoj piše: “U spomen vojnim i civilnim žrtvama ubijenima nakon završetka drugoga svjetskog rata 1945. na području Šestina, Gračana i Remeta te iz bolnice Brestovac. Podigao Hrvatski domobran udruga ratnih veterana Zagreb 2005”.¹³¹ S obzirom da nisu navedena imena na ploči, nije jasno da li je ova ploča podignuta u spomen (i) na Šiftar Vida r. 1922. i Filetin Marka r. 1894. iz Gračana koje su ubili ustaše i Nijemci 9. svibnja 1945. godine u Gračanima ili Opuhač (Josip) Petra starog 30 godina, Kecerin (Mirko) Mirka starog 23 godine i Malec (Juraj) Josipa iz Šestina i Šestinskog Kraljevca koje su ubili ustaše i Nijemci 9. svibnja 1945. godine.¹³²

Na zgradi nekadašnjeg zatvora u Novoj Vesi u Zagrebu podignuta je 2006. spomen ploča nedužnim pogubljenima (bez navođenja njihovih imena): “U

128 Vitanović, Z.: ‘NDH, jedina im domovina’, *Novosti*, 30.9.2020., <https://www.portalnovosti.com/ndh-jedina-im-domovina/>, pristupljeno 14.8.2025.

129 Vitanović, Z.: PljUvanje u oko, *Novosti*, 1.11.2018., <https://www.portalnovosti.com/pljuvanje-u-oko/>, pristupljeno 14.8.2025.; Borković, G.: Jakšić miče “U” ploču, 29.4.2021., <https://www.portalnovosti.com/jaksic-mice-u-plocu/>, pristupljeno 14.8.2025.

130 Vitanović, Z.: Narodni heroj među ustašama, *Novosti*, 28.2.2019., <https://www.portalnovosti.com/narodni-heroj-medju-ustasama/>, pristupljeno 14.8.2025.

131 <https://archive.org/details/ sestine-ploca>

132 HR-HDA-306, kutija 59, Popis žrtava lišenih života, mjesta: Gračani i Šestinski Kraljevec

ovoj se zgradi nalazio vojni zatvor. Iz njega su godine 1945. odvedeni zatočeni hrvatski vojnici i građani i nedužni pogubljeni. Udruga Hrvatski domobran godina 2006.¹³³ Jedna od nevinih žrtava koje su 1945. odvedeni iz tog zatvora je domobran Leopold Zlabnik, simpatizer Komunističke partije koji je partizanima dostavljao različite nacрте i sanitetski materijal. Uhićen je 25. kolovoza 1944. i odveden u zatvor na Novoj Vesi. Za vrijeme boravka u zatvoru sklopio je 19. studenog 1944. brak s Jelenom rođ. Fegeš. Već je 19. siječnja 1945. upućen u logor Lepoglavu. Iako neki izvori navode da je likvidiran u tom logoru u veljači 1945., ostalo je zabilježeno da se Zlabnik javljao do 22. ožujka iste godine. Pretpostavlja se da je likvidiran u travnju prilikom prebacivanja posljednjih lepoglavskih zatočenika u logor Jasenovac.¹³⁴ Vjerojatno Udruga Hrvatski domobran nije mislila na domobrana Leopolda Zlabnika kad je postavljala tu ploču, ali se njegov slučaj savršeno uklapa u tekst na ploči.

S druge strane, podizana su spomen obilježja s mnogo eksplicitnijim sadržajem. U perivoju župe i samostana Sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu postavljena je kamena ploča na 12. postaji Križnog puta kojom je obilježeno osnivanje NDH i stradavanje hrvatskog naroda u II. svjetskom ratu. Na njoj piše: "Hrvati 1941. proglasiše Hrvatsku nezavisnom. U krvavom ratu izgubiše nezavisnost i od pobjednika bijahu masovno ubijani i nemilosrdno proganjani." U noći 13. na 14. siječnja 2011. ploča je premazana crvenom bojom od strane nepoznatih počinitelja. Gvardijan franjevačkog Samostana trećoredaca na zagrebačkom Ksaveru, fra Nikola Barun, je svojedobno izjavio: "Što se ploče tiče, mi smo tako napisali i stojimo iza toga. Ako je tko protiv, postoji država, pa neka dođe i kaže nam da smo pogriješili. U svakom slučaju – ploča se skidati neće i to će ostati tako kako je napisano."¹³⁵

U zagrebačkoj županiji, kao i u drugim županijama, imamo primjere da su izrađivane nove spomen ploče na koje su osim poginulih boraca i žrtava fašističkog terora upisivani upravo i oni koji su bili pripadnici oružanih snaga NDH koje su taj teror provodile. Tako su npr. u Drenju i Ključu u zaprešićkom

133 <https://archive.org/details/nova-ves-ploca>

134 Mihovilović, Đ. i Šimunković, M. (2021). *Zaprešićki kraj i koncentracijski logor Jasenovac*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, str. 335

135 Premazana proustaška ploča, *Nepokoreni grad*, br. 1, siječanj, veljača, ožujak 2011., str. 3; Pilsel, D.: Crvenom bojom premazana proustaška crkvena ploča, T-portal, 15.1.2011., <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/crvenom-bojom-premazana-proustaska-crkvena-ploca-20110115>, pristupljeno 14.8.2025.

kraju upisana i imena domobrana i ustaša.¹³⁶ Na prijedlog Gradske organizacije Udruge hrvatskih dragovoljaca Domovinskog rata, Kuburaškog društva “Tri Kralja” i HUD-a Jakovlje, Općinsko vijeće Općine Jakovlje na čelu s Marijanom Capekom odobrilo je i financiralo 2019. postavljanje spomen ploče Adeli Sixta, učiteljici ubijenoj od strane “totalitarnog režima”. U obrazloženju upućenom Općinskom vijeću traženo je da se spomen ploča postavi na mjestu ubojstva tj. na mostu Stara cesta u Jakovlju. Nadalje, navodi se da je Adela Sixta u tim vremenima bila ugledna učiteljica u osnovnoj školi Jakovlje, te je “sudjelovala u razvoju školstva i djece u novim životnim saznanjima i okolnostima, a ubijena je na izrazito svirep način kao nevina žrtva totalitarnog režima. Općinsko vijeće Općine Jakovlje na 13. sjednici održanoj dana 28. ožujka 2019. donijelo je odluku o postavljanju spomen ploče Adeli Sixti. U obrazloženju točke piše: Zahtjevom od GO UHDDR grada Zaprešića, Kuburaškog društva “Tri kralja” i KUD-a Jakovlje da se donose Odluka o postavljanju spomen obilježja učiteljici Adeli Sixta, koja je sudjelovala u razvoju školstva na području Općine Jakovlje, a ubijena kao nevina žrtva, te se stoga predlaže donošenje predmetne Odluke u znak sjećanja na istu.”¹³⁷ Na ploči je ispod uklesanog grba bez krune natpis: “U spomen na učiteljicu Adelu Sixta žrtvu totalitarnog režima 1946.”¹³⁸

Adela Sixta r. Čermak rođena je 5. prosinca 1904. godine u Bugarskoj. Bila je učiteljica u nižoj pučkoj školi u Jakovlju, uz kraće prekide, od 22. rujna 1923. godine do umirovljenja 6. studenog 1945. godine. Udala se 1941. godine za Ivana Sixtu, vlasnika dvorca u Jakovlju.¹³⁹ Adelu Sixtu ubili 17. studenog 1946. godine I.S. (r. 1920.) i M.S. (r. 1912.) iz Jakovlja udaranjem i gušenjem u njenoj sobi. Stražu su držali G.S. (r. 1914.) koji je pridržavao vrata sobe Mare Kovač (koja je stanovala s obitelji Sixta) da ne bi pritekla u pomoć i M.S. (r. 1915.) koji je bio vani na straži, a obojica su bili također iz Jakovlja. Svi su ubrzo uhićeni i odvedeni u istražni zatvor iako tijelo Adele Sixte nije pronađeno. Prvooptuženi je, kako je naveo u svojoj obrani, htio likvidirati Adelu Sixtu jer je prema

136 Šimunković, 2019, str. 31, 35.

137 Zahtjev: https://jakovlje.hr/upload_data/site_files/20190322-36-zahhtjev-go-uhddr-gz-kd-tri-kralja-i-kud-jakovlje.pdf, pristupljeno 14.8.2025.; Dnevni red: https://jakovlje.hr/upload_data/site_files/20190322-2-obrazlozenje-13.sjednice.pdf, pristupljeno 14.8.2025.; Donošenje odluke: https://jakovlje.hr/upload_data/site_files/20190322-37-prijedlog-za-donosenje-odluke-o-postavljanju-spomen-ploce-adeli-sixta.pdf, pristupljeno 14.8.2025.

138 <https://archive.org/details/adela-sixta-spomen-ploca>, pristupljeno 17.8.2025

139 HR-HDA-890-4-16762

njegovom mišljenju bila izraziti protunarodni element i stalno je govorila protiv novih vlasti pa ju je smatrao narodnim neprijateljem i pogibeljom po društveni i politički poredak pa je došao na ideju da ju ukloni kako ne bi nastavila voditi propagandu. Plan je iznio svom bratu (trećeoptuženom) i dvojici bratića (drugooptuženi i četvrtooptuženi) kojima je lažno prikazao kako je dobio zadatak s višeg mjesta da izvrši likvidaciju Adele Sixte. Nakon ubojstva, tijelo su, prema vlastitom priznanju, odnijeli tri kilometra dalje i pokopali ga. Svi su izrazili kajanje i žaljenje, u potpunosti priznali djelo, ali su ipak dobili visoke zatvorske kazne. Okružni sud za okrug Zagreb u Zagrebu osudio ih je na dugogodišnje zatvorske kazne koje su izdržavali u kaznionici u Staroj Gradiški. Prvooptuženi I.S. (r. 1920.) je osuđen na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 20 godina, drugooptuženi M.S. (r. 1912.) na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 10 godina, a trećeoptuženi G.S. (r. 1914.) i četvrtooptuženi M.S. (r. 1915.) svaki na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 3 godine.¹⁴⁰ Dakle, ne radi se o žrtvi totalitarnog režima već o ubojstvu pojedinaca koje je taj isti “totalitarni režim” osudio na dugogodišnje zatvorske kazne. Spomen ploča postavljena je na pogrešnom mjestu, a ne na mjestu ubojstva. Naravno, te “formalnosti” nisu smetale HDZ-ovoj općinskoj vlasti u općini Jakovlje, odnosno Općinskom vijeću na čijem čelu je bio Marijan Capek da odbije dati dozvolu za postavljanje kamena Spoticanja za troje ubijenih članova židovske obitelji Spitzer rođenih u Jakovlju vrijeme Drugog svjetskog rata.¹⁴¹

/ Zaključak

Razdoblje između 1990. i 2000. obilježilo je rušenje, uklanjanje i devastacija spomen obilježja. Kod devastacije prednjačilo je uklanjanje zvijezda petokraka sa spomen obilježja i nerijetko zamjenjivanje hrvatskim grbom. Kod uklanjanja spomen obilježja nisu se birala sredstva, uklanjana su figurativno i doslovno preko noći, potihom. S druge strane uklanjana su eksplozivom i čekićima kako bi se poslala poruka. U nekim slučajevima na mjesta uklonjenih

140 HR-HDA-1560, matični broj zatvorenika 5493; HR-HDA-1560, matični broj zatvorenika 5494; HR-HDA-1560, matični broj zatvorenika 5495; HR-HDA-1560, matični broj zatvorenika 5496

141 Općina Jakovlje protiv postavljanja Stolpersteina!, Digitalni zavičaj, 30.12.2020., <https://www.jakovlje.com/opcina-jakovlje-protiv-postavljanja-stolpersteina/>, pristupljeno 14.8.2025.

spomen obilježja što se odnose na Narodnooslobodilačku borbu postavljana su spomen obilježja što se odnose na osobe i događaje iz rata devedesetih. Postotak srušenih, uklonjenih, oštećenih, oskvrnutih i devastiranih spomen obilježja na razini RH bio je oko 50%, dok je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj taj postotak manji. Istovremeno s tim procesom započela je izgradnja spomen obilježja poraženim kvislinškim snagama, ustašama i domobranima, prikazujući ih kao “nevine žrtve” i “hrvatske vojnike”. Razdoblje nakon 2000. godine obilježio je nastavak devastacije, ali i sve značajnija obnova spomen obilježja.

Reinterpretacija sjećanja na Drugi svjetski rat kroz spomen-obilježja nakon 1990. pokazuje snažnu promjenu u kulturi sjećanja na prostoru Hrvatske. Dok su u socijalističkom razdoblju spomen obilježja, kao mjesta sjećanja bila usmjerena na pobjedu, pale borce i žrtve fašizma, u razdoblju nakon 1990. godine dolazi do preispitivanja, uklanjanja i novih interpretacija tih obilježja. Time se oblikuje drugačiji narativ u kojem se naglasak pomiče s kolektivnih vrijednosti i žrtava NOV-a prema pluralizaciji sjećanja, uključujući i naglašavanje stradanja poraženih vojnih formacija u Drugom svjetskom ratu.

Ovaj proces svjedoči o snažnoj povezanosti politike i sjećanja: spomen-obilježja nisu samo materijalni znakovi prošlosti, već i instrumenti oblikovanja identiteta i legitimiranja aktualnih društveno-političkih vrijednosti. Premještanja fokusa u komemorativnim praksama i kalendaru državnih blagdana jasno pokazuju kako se kolektivno pamćenje mijenja pod utjecajem ideoloških, društvenih i političkih čimbenika.

U konačnici, analiza potvrđuje da spomenici i mjesta sjećanja nisu statični, već dinamični nositelji značenja, koji odražavaju trajnu napetost između povijesti, politike i kolektivne memorije. Reinterpretacija sjećanja na Drugi svjetski rat nakon 1990. godine otkriva, stoga, ne samo promjene u odnosu prema prošlosti, nego i mehanizme oblikovanja identiteta u suvremenom društvu.

MARIO ŠIMUNKOVIĆ
Reinterpretacija sjećanja na Drugi svjetski rat
na primjeru spomen obilježja od 1990. godine
do danas u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

The unofficial politics of memory of the Second World War in the public space since 1990 was carried out in the form of a reckoning with monuments and memorials dedicated to persons and events connected with the People's Liberation Struggle. This policy tacitly tolerated almost everything to which these memorials were exposed: demolition, destruction, desecration, damage, relocation, removal, transfer to museums, neglect, and all other forms of devastation. At times, memorials were removed by order of municipal and city authorities, while in cases of removal, destruction, or theft of memorials where the perpetrators were unknown, the police rarely sought or found them. In the region of Northwestern Croatia, where Croats form the majority, the main cause of the removal and desecration of memorials was the “reckoning” with the ideology and legacy of the People's Liberation Struggle and the socialist revolution. The period after the year 2000 was marked by the continuation of the demolition, removal, and devastation of memorials, but also, and more significantly, by the beginning of their restoration and reinstallation, particularly those connected to the People's Liberation Struggle. Simultaneously, memorials began to be erected to the defeated quisling forces: the Ustaša and the Home Guard portraying them as “innocent victims” and “Croatian soldiers” within the framework of a new memory of the Second World War. This article analyses these processes, providing figures and examples that demonstrate the character of this unofficial politics of memory.

KEY WORDS: *Politics of Memory; Second World War; Monuments to the People's Liberation Struggle; Historical Revisionism; Partisans*

Nostalgija, zazor i estrada: glazba kao polje alternativne “kulture sjećanja” na socijalističku Jugoslaviju¹

VINKO KOROTAJ DRAČA
Arhiv Srba u Hrvatskoj

U radu je prikazana kulturna historija slušanja estradnih umjetnika iz Srbije i Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj u periodu nakon ratova u Jugoslaviji. Polazeći od teza kulturologa Stuarta Halla o popularnoj kulturi kao mjestu dodira i (re)kodiranja dominantne kulture i subalternih kultura, pojma emocionalne zajednice američke povjesničarke Barbare Rosenwein, rada nekoliko znanstvenika i znanstvenica koji su se bavili pojmom nostalgije, te definicije “događaja” preuzete od filozofa Gillesa Deleuzea, autor istražuje recepciju medijski popraćenih glazbenih događaja u poslijeratnoj Hrvatskoj: koncerata Đorđa Balaševića u Puli, Osijeku i Zagrebu, 2001. i 2002. godine, te koncerta Bijelog dugmeta u Zagrebu 2005. godine

KLJUČNE RIJEČI: *nostalgija, povijest emocija, Đorđe Balašević, Bijelo dugme, popularna kultura*

/

Koncert sarajevske rock grupe Bijelo dugme u Splitu 31. augusta 2024. godine rezultirao je jednom od reakcija kakve bi do prije deset godina bile nezamislive u europskim državama, a kakve u današnje vrijeme društvene polarizacije i jačanja desnih pokreta postaju sve češće: pozivima na izgon pjevača grupe Alena Islamovića iz Hrvatske. Autor poziva bio je splitski ogranak

¹ Rad je napisan u sklopu znanstvenog projekta “Devedesete: srpsko-hrvatski odnosi u ratu i miru” u provedbi Arhiva Srba.

Domovinskog pokreta, krajnje desne stranke koja je preko antisrpske i antimigrantske retorike ušla u vladu nakon parlamentarnih izbora održanih u aprilu 2024. godine. Domovinskom pokretu je zasmetalo izvođenje pjesme “Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo”. U Facebook objavi sa službenog kanala županijske organizacije poručili su:

Izvođenje ove pjesme koja slavi jugoslavensku državu u gradu koji je bio žrtva brutalne pomorske blokade, granatiranje i torture vojske koja je služila ovoj državi smatramo nevidenom provokacijom usmjerenom prema hrvatskom narodu i državi. Izvođenje navedene pjesme pratila je i ikonografija jugoslavenskih zastava na video zidovima, opet s ciljem provokacije hrvatskog naroda i braniteljske populacije.²

Pjesma “Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo” prvi je put objavljena na istoimeanom albumu u novembru 1986. godine, pet godina prije prvih međuetničkih incidenata na području Hrvatske. Njezin tekst poziva Jugoslaviju da se naslućenim opasnostima i nesrećama suprotstavi pjesmom. Ova tema, popraćena ikonografijom zastava SFRJ na ekranima, očito je za dio hrvatske političke scene u 2024. predstavljala provokaciju, iako se nipošto ne radi o pjesmi koja implicitno ili eksplicitno podržava ratni jugoslavenski režim ili srpski nacionalizam usmjeren protiv Hrvata. Medijske snimke nastupa u Splitu pokazuju mladu publiku koja oduševljeno pjeva stihove pjesme.³

Iste godine kad se kontroverzni splitski nastup dogodio, srpska folk pjevačica Aleksandra Prijović održala je turneju naziva “Od istoka do zapada”. Ciljana odredišta turneje bili su glavni gradovi republika bivše Jugoslavije, a osim njih turnejom je bio obuhvaćen i niz manjih gradova u tim državama. Interes za koncerte je bio ogroman, o čemu govori činjenica da je u gotovo svakom gradu rasprodano nekoliko koncertnih dvorana uzastopce. Iako su neke od reakcija bile obilježene nacionalizmom,⁴ a koncert u Zadru bio zabranjen,

2 <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/domovinski-pokret-trazi-hitni-izgon-ale-na-islamovica-iz-hrvatske-1415488>, pristupljeno 23.6.2025.

3 <https://www.youtube.com/watch?v=2ZtJqEwBFxE>, pristupljeno 24. juna 2025. Komentari ispod videa također iskazuju pozitivno mišljenje o pjesmi, a neki od njih čak prozivaju kritičare za licemjerje, ističući kako je pjesma često puštana na zabavama u Hrvatskoj.

4 Vrijedi istaknuti reakciju gradonačelnice Sarajeva Benjamine Karić pred koncert u Sarajevu koja je izrazila nezadovoljstvo činjenicom da se koncert održava (<https://scena.story.hr/Estrada/a8836/Gradonacelnica-Sarajeva-izrazila-nezadovoljstvo-zbog-Aleksandre-Prijovic.html>) i pisanje desničarskog tjednika “Hrvatski tjednik” o koncertima u Hrvatskoj (*Hrvatski*

tijekom turneje razvijen je poseban diskurs o kulturnom zajedništvu postjugoslavenskog prostora. Naziv turneje je tako asociirao na most između “istoka i zapada”, pojmova koji uz geografske konotacije proizvode niz političkih i kulturnih asocijacija, te tako zapravo afirmirao imagem Balkana kao mjesta simboličkog ispreplitanja dvaju kulturalno i politički opterećenih imaginarija. Uz to, u jednom od gradova je naslikan mural koji je prikazao lice Aleksandre Prijović. Prijović, koja je na koncertima često bila dirnuta pozitivnim reakcijama publike, prikazana je s radosno uplakanim izrazom lica, a u pozadini se nalaze zagrebačka katedrala, beogradski spomenik “Pobjednik” i sarajevska Sebilj česma.⁵ Kompozicija murala je jasna: prostor razdvojen političkim procesima, na kojem postoje različite tradicijske kulture, ujedinjen je u emotivnosti koncerata Aleksandre Prijović.

Takav tip podijeljenih reakcija na glazbene nastupe izvođača različitih žanrova, afirmiranih u državama s kojima je Hrvatska bila u ratnom sukobu na početku devedesetih godina prošlog stoljeća postavlja neka ključna pitanja o ulozi glazbe u formiranju i reprodukciji kulture pamćenja u hrvatskom društvu. Prvo od njih tiče se različitih refleksija na socijalističku Jugoslaviju i njen raspad u popularnoj kulturi Hrvatske: koji su bili procesi i prijepori oko percipiranog “ujedinjavanja” postjugoslavenskog kulturnog prostora preko popularne glazbe nakon raspada Jugoslavije? Kakav je točno sadržaj imagama o zajedništvu koji se pojavljuju u popularnoj kulturi: radi li se samo o emotivnom zajedništvu i dijelu zajedničkog iskustva ili iza toga postoji implikacija kulturnog zajedništva? Je li emotivnost posredovana iskustvom zajedničkog uživanja u popularnoj glazbi dovoljno specifičan tip nostalgичne emotivnosti da ju možemo odrediti pojmom neke zasebne emotivne zajednice? Ovaj rad nastoji odgovoriti na ova istraživačka pitanja prateći kretanja u recepciji popularne glazbe bendova i izvođača s prostora bivše SFRJ u Hrvatskoj u drugoj polovici devedesetih godina dvadesetog stoljeća i prvoj polovici dvijetisućitih. Kao glavni tip izvora za istraživanje ovih pitanja poslužit će videosnimke koncerata, televizijske reportaže, dokumentarni filmovi i novinski članci o popularnoj kulturi Jugoslavije i postjugoslavenskog prostora. U narednom poglavlju bit će objašnjen metodološki i teorijski aparat samog rada: koncepti nostalgije

tjednik, br. 1014, str. 4–5. “Cajkaška okupacija Zagreba i ostatka Hrvatske za hrvatsku rulju kojoj ništa nije jasno ni sveto”, 29. 2. 2024.)

⁵ <https://showbuzz.dnevnik.hr/zanimljivosti/aleksandra-prijovic-dobila-mural-na-kojem-je-i-zagrebacka-katedrala---812411.html>, pristupljeno 24. juna 2025.

i “afektivne vječnosti” (engl. *affective afterlife*), emotivne zajednice, kulturne povijesti te povijesti popularne kulture. Drugi dio rada bavi se refleksijama na osamdesete godine dvadesetog stoljeća u poslijeratnoj popularnoj kulturi. Nakon ratova devedesetih i raspada Jugoslavije dolazi do primjetnog porasta interesa za muzikom “Novog vala”, i periodom intenzivnog prodora punk i post-rock kulture u Jugoslaviju u kasnim 1970-im i ranim 1980-ima. Poglavlje će istražiti glavne trendove “novovalne nostalgije” te prikazati kakvo mjesto u njima ima sama Jugoslavija. Razvoj afekata vezanih uz “čežnju” za jugoslaven-skim zajedništvo pratit ćemo kroz koncertne izvedbe dvaju izvodača s prostora bivše Jugoslavije u Hrvatskoj, koje ćemo konceptualizirati kao “događaje”. Treće poglavlje bavi se koncertima novosadskog kantautora Đorđa Balaševića u Puli (2001), Osijeku (2002) i Zagrebu (2002) te reakcijama koje su u javnosti izazvali ti koncerti. Vidjet ćemo da su upravo koncerti Đorđa Balaševića, pjevača i pjesnika koji se za vrijeme ratova u Jugoslaviji istakao antiratnim angažmanom. Posljednje poglavlje bavi se povratničkim koncertima grupe Bijelo dugme 2005. godine u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. Koncerti su predstavljali kulminaciju interesa za kulturu osamdesetih u poslijeratnoj Hrvatskoj, turneju je sponzorirala Coca-Cola, a interes za koncert je dodatno poticala emisija “Retromanija” koja se prikazivala na komercijalnoj RTL televiziji. Rad se osvrće na recepciju navedenih koncerata u medijima, internetskim forumima i blogovima, te nastoji opisati konstrukciju narativa o Jugoslaviji koji su gotovo dva desetljeća kasnije rezultirali političkom kontroverzom.

/ Popularna muzika, nostalgija i kulturna historija

Teorijski fokus ovog rada sastoji se u proučavanju fenomena *nostalgije* u popularnoj kulturi kroz prizmu kulturne historije. Povijest proučavanja nostalgije i popularne kulture kao društvenih fenomena i historijskih koncepata je bogata i opsežna, a u ovom radu nastojimo obratiti posebnu pažnju na interakciju ovih fenomena u društvu poslijeratne Hrvatske. Da bismo analizirali ulogu nostalgije u određenom emotivnom režimu, te ocrnali obrise povijesti izražavanja nostalgije, prvo moramo zaroniti u niz teorijskih razrada pojma. Za potrebe ovog rada, poslužiti će nam teorijski doprinos kulturalne teoretičarke Svetlane Boym, refleksije o nostalgiji Dubravke Ugrešić te pojam “afektivna vječnost” etnologinje i lingvistkinje Tanje Petrović. Za Boym, nostalgija je

“historijska emocija”, odnosno čežnja za prostorom partikularnog iskustva, koji se prolaskom vremena sve više smanjuje te koji je nekompatibilan s novim horizontom očekivanja (Boym, 2018: 169). Ona je posljedica teleologije progressa u modernim društvima. Budući da progres ne podrazumijeva samo komponentu neumitnog linearnog napredovanja, već i prostornu ekspanziju “iz centra u svijet”, on nužno rezultira univerzalizacijom partikularnih kulturnih i emotivnih iskustava. Nostalgija internalizira ovu dihotomiju no umjesto prigrljivanja univerzalnog iskustva, čežne za individualiziranom, intimnom i često emotivnom slikom prošlosti (Ibid). U svojoj knjizi *The Future of Nostalgia* Boym kaže kako “nostalglična osoba želi uništiti povijest, pretvorivši je u privatnu ili kolektivnu mitologiju, ponovno posjećivati točke u vremenu kao što bi se posjećivale točke u prostoru, te se odbija predati nepovratnom prolasku vremena koji unosi patnju u ljudsko stanje” (Boym, 2001: XIV). Nostalgija tim izmještanjem uništava modernistički pogled na povijest kao na linearni napredak prema progresivnijem i savršenijem svijetu. No, bilo bi pogrešno pretpostaviti da nostalgija stoji u suprotnosti s modernitetom: ona je zapravo njegovo naličje te neizbježna posljedica novog shvaćanja prostora i vremena koje je podjelu na “univerzalno” i “lokalno” učinilo mogućom (Ibid). Za razliku od melankolije koja predstavlja individualnu čežnju, nostalgija u središte dovodi odnos između osobnog iskustva i povijesti grupa ili nacija, odnosno između individualne i kolektivne povijesti (Ibid, xv). U trenutku kad pojedinac počne čežnuti za povijesnim periodom koji stoji u diskontinuitetu sa sadašnjim stanjem (bilo da se radi o promjeni režima, nestaloj državnoj zajednici ili jednostavnom načinu života izmijenjenom uslijed tehnoloških inovacija) on zapravo nužno ulazi u (re)interpretaciju kolektivnih prikaza prošlosti, stvarajući tako jaz između “historijske emocije” i institucionalnih interpretacija historije. Dok institucionalne interpretacije historije teže sveobuhvatnosti i “velikom narativu” historije, nostalgija funkcionira preko “fragemnata, mirisa, dodira, zvuka, melodije, boje, njen teritorij je odsustvo” (Ugrešić, 1996: 36.). Velike, teleološke i sveobuhvatne slike bivaju zamijenjene sentimentom koji ne teži nužno uspostavi historijske cjeline iz sjećanja, već upravo fragmentu kao događaju, prodoru afektivnog u kolektivno nametnutu istinu.

Za Boymino poimanje nostalgije nužno je razlikovanje između dvije vrste nostalgije koje određuju odnos pojedinca ili skupine prema prošlosti. Prvu od njih Boym naziva “restorativnom nostalgijom”. Restorativna nostalgija žudi za obnovom izgubljene prošlosti i popunjavanjem rupa u kolektivnom i indi-

vidualnom sjećanju. Restorativni nostalgičar ne smatra sebe nostalgičnim, već jednostavno osobom koja je “na strani istine”. Takva vrsta nostalgije karakterizira pokrete nacionalne obnove koji se predaju predmodernoj mitologizaciji povijesti uz pomoć povratka nacionalnim simbolima i mitovima (Boym, 2001: 41). Druga vrsta nostalgije – “refleksivna nostalgija” – ne počiva na vraćanju u prošlost koju se uzima za apsolutnu istinu, već je njen smisao upravo u podsjećanju na nepovratnost prohujalog vremena i na ljudsku smrtnost. Dakle, njen fokus je sentimentalna meditacija i promišljanje nad poviješću i prolaznosti vremena (Boym, 2001: 49). Taj tip nostalgije karakteriziran je fragmentarnošću i ironijom, a umjesto nacionalne prošlosti i budućnosti naglašava diskontinuitete i jazove između privatnog i kulturnog sjećanja (Ibid). Dok restorativna nostalgija pretvara sjećanja na prošlost u svjedočanstvo o izgubljenoj istini, okamenjujući ga u institucionalizirane nacionalne mitove, refleksivna nostalgija ga otvara daljnjim proživljavanjima i reinterpetacijama, svjesna njegove polivalentnosti. Taj tip nostalgije služi kao posrednik između individualnog i kolektivnog sjećanja (Ibid, 53). Refleksivna nostalgija olakšava shvaćanje kako je svako kolektivno sjećanje zapravo prostor individualnih sjećanja koja su uvijek nesavršena i koje je nemoguće uvijek pouzdano rekonstruirati jer nisu samo obilježena intimnim doživljajem proteklog trenutka, već svako njihovo ponovno proživljavanje donosi novu emotivnu interpretaciju tog trenutka. Ako restorativna nostalgija teži dovršavanju teleološkog nacionalnog narativa, refleksivna je svjesna kako ništa trajno ne može nastati i biti dovršeno – moguće je samo opetovano pridavati značenja svakom minulom trenutku, nastavljajući isprepletenu međuigru (engl. *interplay*) između prošlosti i budućnosti te između individualnog i kolektivnog sjećanja. Ovaj rad postavit će pitanje je li nostalgični sentiment u Hrvatskoj krajem 20. i početkom 21. stoljeća bio refleksivan ili restorativan.

Dodatnu problematizaciju nostalgije kao povijesnog osjećaja dala je Tanja Petrović u studiji *Utopia of the uniform: affective afterlives of the Yugoslav People's Army* u kojoj se bavila uspomenu muškaraca iz SFRJ na službenje vojnog roka u JNA. Petrović smatra da termin “nostalgija” asocira na “pasivnost, okrenutost prošlosti, paralizirajući i neproduktivan sentiment” (Petrović, 2024: 5) koji zapravo petrificira odnos pojedinca prema prošlosti, pa ga odlučuje zamijeniti pojmom “afektivna vječnost” (Ibid). Za razliku od nostalgije “afektivna vječnost” priziva temporalnosti koje nisu okončane i pretpostavlja mogućnost unošenja nemira u mirnoću sadašnjosti. Ta mogućnost se otkri-

va kao “mogućnost prenošenja afekta kroz prostor i vrijeme i poziva nas da prepoznamo naznake alternativa i budućih razvoja izvan mjesta gdje ih inače očekujemo (Ibid). Mirnoća sadašnjosti o kojoj Petrović govori stanje je nastalo nakon raspada Jugoslavije u kojem su se određena iskustva premjestila u nepovratnu prošlost, stvorivši uniformnu predodžbu o jugoslavenskim i postjugoslavenskim iskustvima i gledajući ih isključivo kroz prizmu nasilja, traume i interetničke mržnje. Afektivna vječnost predstavlja otpor takvom jednoobraznom tumačenju zajedničke povijesti i suprotstavlja mu pojam “afektivne zajednice”. Prednost pojma afektivne vječnosti u odnosu na nostalgiju jest ta što isti ne mora biti vezan uz individualno iskustvo, već je njegovo porijeklo u osjećaju nedovršenosti historijskog koji proizlazi iz nemogućnosti da se više-dimenzionalno povijesno (o)sjećanje svede na jednoznačnost institucionalnih historijskih narativa.

Počeci nostalgije kao historijske emocije neodvojivi su od početaka masovne kulture. Prijelaz nostalgije od individualnog oblika čežnje za udaljenom domovinom do kolektivnog stila građanske kulture i neizbježnog elementa romantičarskih nacionalnih pokreta formirao se u devetnaestom stoljeću i razvijao paralelno s nastankom kulture salona obrazovanih urbanih elita i zemljoposjednika. Nostalgija se od ritualne i artistske komemoracije “izgubljene mladosti” transformirala u “melankolični osjećaj gubitka pretvoren u stil” (Boym, 2001: xvii). Postojala je vidljiva razlika između interpretacija nostalgije u popularnoj kulturi u Zapadnoj Europi i SAD-u i u zemljama bivšeg Istočnog bloka. Dok su u postkomunističkim državama objekti prošlosti bili temeljito odstranjeni iz javnosti, na Zapadu je postojalo obilje “nostalgčnih suvenira na prodaju” (Ibid: 37), komodifikacija mitologizirane prošlosti koja čak nije bila dio osobnog iskustva za većinu ljudi.

Ako nostalgija potkopava ideju povijesti shvaćene kao linearni napredak davanjem glasa stvarnim ili imaginarnim partikularnim iskustvima prošlosti, ona na postjugoslavenskom prostoru dobiva i dodatne slojeve kompleksnosti. Kako je istaknuo Dejan Jović, razdoblje socijalističke Jugoslavije bilo je razdoblje mira između dva rata – Drugoga svjetskog rata i jugoslavenskih ratova 1990-ih. U tom sjećanju na SFRJ kao na državu tijekom koje je trajao intermezzo između dviju ratova obilježenih interetničkim nasiljem valja tražiti i dio čežnje za Jugoslavijom (Jović, 2017: 104). U javnom političkom diskursu postjugoslavenskih država, ta je čežnja smatrana opasnom: socijalističku Jugoslaviju se u pravilu percipiralo negativno, negdje joj se čak i izbjegavalo

spominjati ime, pa je ista nazivana “bivšom državom”, a opisivala se kao “totalitarna država”, “diktatura” ili “tamnica naroda”. Postojao je strah od privatnih uspomena na period SFRJ-a kao razdoblja više ili manje skladnog suživota različitih etničkih skupina, tim više jer su takve uspomene dovodile u pitanje dominantni identitetski narativ institucionalne povijesti ukorijenjen u paradigmi nacionalističke ideologije (Ibid, 91—92).

Legitimiranje “sretne prošlosti” i davanje prednosti individualnim sjećanjima nad institucionaliziranom historijom prisutnoj u javnoj sferi, ovdje je dovodilo u pitanje glavne legitimacijske mitove dominantnih političkih opcija, te je time “jugonostalgija” uvijek nužno dobivala notu subverzivnosti, čak i kad se kroz nju nije pokušavalo opravdati socijalistički režim ili ideju “jugosla-venstva”. S druge strane, u okviru institucionaliziranog nacionalnog diskursa, jugonostalgična osoba postajala je “sumnjivom”, neprijateljem nacije i demokracije (Ugrešić, 1996: 36.). Možemo reći da iako Svetlana Boym upozorava kako nostalgija u sebi nosi opasnost stvaranja slike “fantomske domovine” za koju ljudi postaju spremni ubiti ili biti ubijeni (Boym, 2001: XVI), u zemljama bivše Jugoslavije situacija se može činiti obrnutom. “Fantomske domovine” percipirane i projicirane u povijest kao zajednice koje odgovaraju nacionalističkom idealtipu nacije-države (etnički, konfesionalno i politički homogene, čije su društvene i političke institucije historijski konzistentne, a ne historijski kontingentne) tu postoje u političkim i ideološkim programima nacionalističkih i “državotvornih” političkih stranaka i pokreta, dok nostalgija potiče sumnju u taj narativ i potiče ga upornim prizivanjem drugačijih sjećanja na prošlost. Dubravka Ugrešić u svom eseju “Confiscated memory” ističe sličnu ambivalentnost odnosa prema prošlosti kad naziva građane postsocijalističkih društava “homo duplex“-ima, mentalno istreniranim za odvajanje privatnog života od zajednice, umornim od ideološkog pritiska da žive s pogledom u budućnost, opterećenim suviškom “povijesti” u svom životu i u konstantom strahu od sjećanja koja odnekud nadiru (Ugrešić, 1996: 29.). Nostalgija je, za društva koja su prošla tranziciju iz socijalizma u neki oblik neoliberalnog kapitalizma, gotovo proskribirana a ipak sveprisutna, zaboravljena povijest koja odbija ostati zaboravljena. Takvo mjesto nostalgije posljedica je konfiskacije sjećanja. Konfiskacija sjećanja je proces nasilnog potiskivanja čitavog niza individualnih sjećanja u korist kolektivnog nacionalnog sjećanja (Ibid: 34). No konfiscirano sjećanje je i dalje stvarno kao nostalgični afekt nedostajanja, usporediv s prisutnošću fantomske boli u amputiranom udu (Ibid, 36).

Historiografska metoda koju ću koristiti u ovom radu je kulturna historija popularne kulture. Kulturni teoretičar Raymond Williams dao je trostruku definiciju pojma kultura: prvo značenje pokriva opći proces intelektualnog, estetskog i duhovnog razvoja nekog društva, drugo pokriva općeniti način života neke grupe ljudi, a treći se odnosi na prakse i proizvode intelektualne i/ili umjetničke djelatnosti (Williams, 1983: 90). No ono što čini distinktivni karakter popularne kulture već je teže definirati. Jedan od najutjecajnijih kulturnih povjesničara, Peter Burke, smješta razdoblje “otkrivanja” popularne kulture u 18. stoljeće, kada su ideolozi nacionalnog pokreta pokušali predstaviti kulturu ruralne populacije kao “autentičnu” nasuprot kulturi aristokratskih slojeva i urbanog stanovništva (Burke, 2016: 217).

Burkeova ranonovovjekovna i predmoderna pučka kultura se u svojim manifestacijama razlikuje od današnje “masovne” popularne kulture. Suvremena popularna kultura je posredovana masovnim medijima komunikacije poput televizije i interneta i usprkos postojanju lokaliziranih varijanti, u dvadesetom stoljeću sve je više zadobivala globalni karakter. Osim toga, poprilično je teško danas definirati “autentičnu” popularnu kulturu: kako Burke pokazuje, čak su i ranije definicije bile prožete percepcijom ruralnih slojeva kao “Drugog” (Burke, 2016: 218) te se može reći da je i tadašnja definicija pučke kulture bila u velikoj mjeri produkt granica koje su obrazovani slojevi društva povlačili između vlastite kulture i kulture slabije obrazovanih i manje imućnih slojeva. Uz to postaje sve teže definirati popularnu kulturu kroz njezinu opoziciju s visokom kulturom. Marksistički kulturni teoretičar Stuart Hall se u definiranju popularne kulture pozvao na rad talijanskog filozofa Antonia Gramscija o hegemoniji. Pojam hegemonije kod Gramscija označava način na koji dominantna društvena skupina nastoji kroz proces “moralnog i intelektualnog predvodništva” pridobiti subalterne društvene grupe na svoju stranu (Gramsci, 2019: 69). Vođen Gramscijem, Hall je odbacio tradicionalne definicije popularne kulture (koje ju gledaju kao “autentičnu kulturu nižih slojeva” (i deskriptivne definicije, koje obuhvaćaju “sve što narod radi”) te se odlučio da popularnu kulturu definira kroz prizmu odnosa trajne napetosti s dominantnom kulturom, pri čemu je sama definicija “popularnog” određena materijalnim uvjetima određene klase (Hall, 2016: 171). Budući da se dominantna i popularna kultura neprestano isprepliću, svi kulturni oblici bit će kontradiktorni i načinjeni od međusobno suprotstavljenih elemenata: pjevač koji u određenom trenutku predstavlja bunt, može sutradan biti apropriran od dominantne kulture, dok elementi

dominantne kulture mogu biti aproprirani i reartikulirani kao subverzivni. Kompleksan odnos “dominantnog” i “popularnog” prikladan je za suvremena društva konzumerističkog kapitalizma u kojem je ključan odnos između dominantne i popularne kulture definiran ciljanom publikom. Dominantna kultura je posredovana službenim kulturnim institucijama i prenosi institucionalizirane vrijednosti i estetiku društva. Njezina očekivana recepcija je upravo ona koja potencira uzvišen karakter kulture apstrahiran od realnosti potrošačkog društva i proizvodnih odnosa. Ona univerzalizira kulturu, postulirajući opća estetska načela koja bi trebala nadilaziti historijski kontekst, ali je u isto vrijeme i partikularizira, semiotički je vezujući uz životni habitus obrazovanih slojeva i često joj pridajući nacionalni karakter. S druge strane, popularna je kultura eksplicitno konzumeristička, posredovana medijima masovne komunikacije i egzistira u obilju partikularnih žanrova i estetskih trendova koji se brzo smjenjuju.

Kompleksan i sveprožimajući odnos dominantne i popularne kulture u fokus upravo dovodi samu recepciju i reinterpretaciju određenog kulturnog sadržaja. Prema Hallu, popularna kultura uistinu jest proizvod odnosa moći, no publika nije samo pasivni konzument proizvoda te kulture već aktivno sudjeluje u procesu artikulacije značenja određenog kulturnog proizvoda. Ovdje se proces artikulacije shvaća kao parcijalno fiksiranje značenja. Značenje nije inherentna i nepromjenjiva karakteristika kulturalnog proizvoda, već društvena praksa proizvodnje značenja (Hall, 2019: 104). Uz to, za analizu će biti važan pojam emocionalna zajednice (engl. *emotional community*) kojeg je postulirala američka povjesničarka Barbara Rosenwein. Emocionalna zajednica označava grupu čiji se članovi pridržavaju istih normi izražavanja emocija i vrednuju iste emocije na sličan način (Rosenwein, 2006: 2.). U ovom članku pokušat ću odgovoriti na pitanje je li iskustvo ponovnog uspostavljanja zajedničkog kulturnog prostora u postjugoslavenskim zemljama rezultiralo nastankom emotivne zajednice koja je artikulirala otpor nacionalizmu na temelju zajedničkog vrednovanja sentimentalnosti.

U današnjim studijama popularne kulture, dominantni estetski trend prijelaza stoljeća naziva se Y2K estetika. Nazvana po odrednici “milenijskog buga”, panike koja je najavljivala kolaps informatičkih sustava s početkom novog milenija, Y2K estetika se često povezuje sa svijetlim bojama, futurističkim motivima inspiriranim znanstvenom fantastikom, ali i s učestalošću nostalgичnih motiva u vizualnoj kulturi i glazbi. Britanska autorica Leah

Caroll je Y2K estetiku povezala i s pojmom “nowstalgije”. Po Caroll, “nowstalgia” predstavlja sve veću sklonost čežnji za nekim prošlim trenucima, makar se isti dogodili relativno nedavno. Za nostalgiju više nije potrebno podsjećanje na “minulu mladost” već se može javiti i za trendom koji je vladao prije tek nekoliko godina ili mjeseci. Time ta “historijska emocija” zapravo postaje slična fenomenu koji je Tanja Petrović nazvala afektivnom vječnošću. Neke od izvora nowstalgije Caroll je našla u ubrzanom ritmu života, lakšoj dostupnosti informacija uslijed sve lakšeg pristupa internetu i brze smjene trendova (Caroll, 2023). Međutim, samim objašnjavanjem prisutnosti nostalgije emocije u nekom periodu popularne kulture ne objašnjava se sam karakter te nostalgije, niti se opisuje način njezinog posredovanja između individualnih i kolektivnih sjećanja. To je naročito točno u kontekstu “konfisciranog sjećanja” postjugoslavenske Hrvatske, te u kontekstima “estrade” kao kulturnog prostora koji je kroz 1990-te bio neodvojiv od politike. No, ako je estradu bilo teško odvojiti od politike, jednako ju je teško bilo odvojiti od tržišnih principa i širih popularno kulturnih tokova. Karakterizirali mi taj sklop emocija kao nostalgiju ili afektivnu vječnost on je već bio tu, samo ga je trebalo iskoristiti i brojni izvođači su to činili u vrijeme kad od krvavog raspada Jugoslavije još nije prošlo ni desetljeće.

/ “Jer osamdesete su bile godine” – glazba i nostalgija u 90-ima

Kao što pojam nostalgije na prostoru poslijeratne Hrvatske dobiva specifična značenja tako je i pojam popularne muzike u Hrvatskoj podložan specifičnostima karakterističnima za povijest jugoslavenskog i postjugoslavenskog prostora. Povjesničarka i antropologinja popularne glazbe Catherine Baker predlaže upotrebu pojma “estrada” umjesto pojma “popularne glazbe” koja u angloameričkom svijetu ima šire žanrovsko određenje (Baker, 2016: 16). Njezin argument da se svi izvođači ne identificiraju kao dio estrade (Ibid) podrazumijeva da postoji uvriježenost razumijevanja estrade kao “mainstreama” popularne kulture, odnosno njenog vidljivog, komercijalno orijentiranog i, u kontekstu devedesetih godina prošlog stoljeća, politički “prihvatljivog” dijela glazbene scene. Baker je identificirala estradu upravo kao ekvivalent engleskom “showbusinessu” (Ibid). “Showbusiness” predstavlja profesionalan dio

scene posvećene industrijama zabave (film, popularna muzika, komercijalno kazalište) i obuhvaća umjetnike, producente, vlasnike diskografskih kuća i ostatak socijalnog miljea profesionalno vezanog uz te industrije. U kontekstu hrvatske glazbene scene, Baker će pobliže opisati estradu kao tržišno orijentirani dio popularno glazbene scene, prvenstveno posvećen zabavnim sadržajima. Iako se nigdje ne nudi konceptualna definicija estrade, medijski tekstovi koji govore o estradi najčešće pod tim pojmom obuhvaćaju razumijevanje izvođača popularne glazbe kao suvremenih medijskih *celebrityja*, osoba čiji je privatni život podjednako (ili čak više) u očistu javnosti kao i njihov profesionalni život, te kao svojevrsan “klub najuspješnijih”. Moglo bi se reći da pripadnost estradi određuje koje se izvođače smatra dovoljno “vrijednima vijesti” čak i ako te vijesti nemaju konkretne veze s glazbom. Odnosno, estrada u najširem smislu znači skup glazbenika ili drugih umjetnika u zabavnoj industriji koje se smatra popularnima. U užem smislu, estradu možemo definirati kao osobe iz svijeta industrije zabave čiji su profesionalni i privatni život pojačano praćeni u mainstream medijima i čiji je rad i prezentacija istog usmjeren prema plasmanu na tržište. U suprotnoću s estradom stoji “underground” kao glazbeni milje za čiji je rad i prezentaciju važniji specifičan stil umjetničkog izričaja (kojeg se često, nasuprot estradi smatra “autentičnim”) i pripadnost određenom supkulturalnom habitusu.

Catherine Baker je u svojoj studiji *Sound of the Borderlands* (prevedeno na srpski kao “Zvuci granice”) povijest poslijeratne hrvatske estrade podijelila na dva perioda razdvojena smrću predsjednika Franje Tuđmana i promjenom vlasti u Hrvatskoj. Prvi period karakteriziran je korištenjem popularne glazbe kao sredstva konstrukcije nacionalnog identiteta, a drugi transformacijom tendencija iz prvog perioda pod utjecajem nove, tržišne orijentacije glazbene scene (Baker, 2016: 15). U ovom poglavlju, pokušat ću vidjeti kako se nostalgija kao emocija obrađivala u glazbi 1990-ih i u diskursu o glazbi.

S dolaskom na vlast HDZ-a, proglašavanjem nezavisnosti Hrvatske i početkom ratnih zbivanja iz etera radijskih i televizijskih emisija 1991. nestala je sva glazba koju se smatralo “nepodobnom”. To je obuhvaćalo kako glazbu izvođača s prostora Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, tako i dobar dio izvođača koji su popularnost ostvarili na jugoslavenskom tržištu, kao i svu glazbu koja se povezivala s “istočnim melosom”, to jest, imala teme i glazbene obrasce koji su podsjećali na srbijansku i bosansku narodnu glazbu. Proskribiranje jugoslavenske glazbe nije bila samo stvar domoljubnih osjećaja, već

je često za sobom povlačila i institucionalne sankcije. Tijekom predstavljanja glazbenog časopisa *Heroina Nova* 1994. godine zagrebački sastav Veliki bijeli slon odsvirao je nekoliko pjesama beogradske grupe EKV, zbog čega je došao na metu Hrvatske glazbene unije te ga je dio koncertnih klubova bojkotirao. Hrvatska glazbena unija kritizirala je i punk-rock sastav KUD Idijoti koji je zbog zajedničkih nastupa sa srpskim bendovima bio proskribiran zbog čega je svoje albume morao izdavati u Sloveniji. Predsjednik Hrvatske glazbene unije dao je niz intervjua u kojima je iznosio kako glazbenici koji su “možda pucali po Vukovaru” ne mogu gostovati u Hrvatskoj (Đilas, 1995. u Baker, 2016: 183). Sfecijeve reakcije potakle su novinara *Arkzina* Borisa Popovića da 1996. poistovjeti djelovanje HGU s “inkvizicijom” (Popović, 1996: 35). Glazbeni kritičar i urednik Dražen Vrdoljak, izgubio je 1992. posao na Hrvatskom radiju zbog puštanja pjesama Đorda Balaševića i Momčila Bajagića Bajage. Nakon gubitka posla objavio je 13. februara 1992. u *Nedjeljnoj Dalmaciji* svoju ispriku u kojoj je istakao da “ekavica u načelu izaziva provalu gnjeva bez obzira na kontekst” jer je “srpski jezik agresora” (Vrdoljak, 1992: 22—23.) te da se “pitanje što je s desecima, pa možda i stotinama tisuća Balaševićevih i Bajaginih poklonika koji su samo u zagrebačkim dvoranama, tijekom posljednjeg desetljeća, oduševljeno, čak i histerično na rasprodanim koncertima pozdravljali svoje junake, danas se također može predstavljati nepriličnim” (Vrdoljak, 1992: 23). Ipak, Vrdoljak, usprkos izraženom kajanju, nastavlja pismo kao recenziju najnovijih albuma Balaševića, Bajage i EKV-a, očito misleći na postojeće fanove tih izvođača u Hrvatskoj (Ibid). Čak i unutar isprike i opravdavanja zabrane, postoji podvojenost oko slušanja i emitiranja glazbe srpskih izvođača, te se čini da Vrdoljak, jedva nekoliko godina nakon raspada Jugoslavije, evocira osjećaj nostalgije za minulim vremenom kad je kulturni prostor bio jedinstven, a glazba iz ostatka Jugoslavije široko dostupna.

Osim ekavice koju se moglo shvaćati kao provokaciju, prepreka konzumaciji glazbe iz Srbije bila je i njena percipirana niža vrijednost, često karakterizirana orijentalističkim stereotipima. Irena Šentevska je prepoznala kako takve percepcije, koje odgovaraju pojmu “ugniježdenih orijentalizama” Milice Bakić-Hayden, nisu bile karakteristične samo za Hrvatsku – javnost u Srbiji je također pokazivala zazor prema folk glazbi kao identifikatoru “unutrašnjeg Orijenta” (Šentevska, 2023: 88). Milan Jajčinović u *Vjesniku* 1998. tako reagira na susrete izdavača zemalja bivše Jugoslavije evokacijom orijentalističke predodžbe koja se odnosi na glazbu: “Trebalo li nam ‘umetnost’ tipa ‘Sitnije,

Cile, sitnije' i estetika zurli i derta, kulta Balkana?" (Jajčinović, 1998: 44), a otvaranje publicističkog tržišta naziva "zagađenjem" kulturnog prostora. Reakcije na "istočnjačku glazbu" ponegdje su rezultirale i fizičkim napadima na glazbenike. Članovi sarajevskog benda Zabranjeno pušenje su 1996. pretučeni u zagrebačkoj diskoteci Best nakon što su na brucešijadi Prirodoslovno-matematičkog fakulteta izveli makedonsku narodnu pjesmu "Fato mori dušmanke". O poistovjećivanju "istočnjačkog melosa" sa Srbijom svjedoči činjenica da su napadači, inače redari zaposleni u klubu (Prizmić, 1996: 37), premlaćivanje članova benda popratili psovanjem "majke četničke" te izlika za napad koju je ponudio vlasnik kluba rekavši da su članovi benda "srbovali i provocirali" (Ćumez, 1996: 31). Reakcija predsjednika HGU-a Paola Sfecija na fizički napad bila je ponavljanje mantre o tome kako slučaj dokazuje da "istočnjačkom melosu" nema mjesta u Hrvatskoj (Jagatić, 1994: 26).

Navedeni primjeri pokazuju kako se od dijela institucija, medija i pojedinaца stvarala neprijateljska atmosfera prema glazbi s područja SR Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. No, paralelno sa zaziranjem pojedinaca i institucija od te glazbe, javljao se i osjećaj žaljenja za raspadom zajedničkog kulturnog prostora. Taj osjećaj dokumentiran je u tekstovima novinara koji su pratili glazbenu scenu, naročito njezin alternativni dio. Dubravko Jagatić tako 1994. piše da se beogradska scena "redovno preslušava po tulumima, u vikendicama, a ponekad u vrijeme sitnih noćnih sati u disco klubovima." (Ibid) Autor u članku prikazuje opcije "za" i "protiv" za vraćanje srpskih glazbenika u radio program: kao ključni argument *protiv* iznosi sigurnosni rizik i obzir prema ljudima koji su u ratu izgubili nekog; kao ključne argumente *za* navodi antiratni angažman mnogih beogradskih glazbenika i tržišni princip, te činjenicu da "su mnogi odrasli uz tekstove tih grupa" (Ibid).

Nakon tog članka provedena je ad hoc anketa među zagrebačkim i beogradskim glazbenicima o "glazbenoj razmjeni" između Zagreba i Beograda. Dok su se beogradski glazbenici izjasnili pozitivno o inicijativi, zagrebački su bili daleko oprezniji (Đilas, Jagatić i Janković, 1994: 24—25). Poneki kulturni kritičari također pozitivno komentiraju i nešto što je vjerojatno većini "alternativne publike" bilo nezamislivo – slušanje srpskog turbofolka u hrvatskim klubovima. Boris Buden je na stranicama *Arkzina* apelirao da turbofolk valja shvatiti kao specifično kulturu zajedništva, demokratsku, vitalnu kulturu oslobođene seksualnosti i "kulturu života" nasuprot nacionalnim elitnim "sterilnim" "kulturama smrti" te rekao kako bi "hrvatski kulturni posao sto-

ljeća bio mijenjati deset lasičevskih mumija za jednu živu Mícu Trofitaljku.” (Budén, 1997: 50) Budénova teza je zanimljiva jer na neki način istovremeno afirmira i komplicira recepciju turbofolka koju u svojoj studiji opisuje Uroš Čvoro. Čvoro ističe kako je turbo-folk izraz novog, osnažujućeg balkanskog identiteta koji suprotstavlja neposrednost, emotivnost i “vječni karneval” Balkana hegemoniji europskog identiteta percipiranog kao “hladnog i racionalnog” (Čvoro, 200: 22). Pored tih odrednica Budén, koristeći teorijski aparat psihoanalize, u estetici turbofolka vidi i otpor kulturi koja povlači granice, otpor “kulturi smrti” otjelovljenoj u razdvajanju, separaciji, povlačenju granica i cjepkanju balkanskog kulturnog prostora.

Datiranje ovih intervjua i članaka u kojima se tematiziraju prijepori oko slušanja bendova i izvođača iz Srbije odaje kako se “nostalgija” u Hrvatskoj javila relativno brzo, bez velikog vremenskog odmaka – čežnja za zajedničkim kulturnim prostorom se, kao socijalna emocija, razvila jedva nekoliko godina od prestanka postojanja tog kulturnog prostora i čak ni neposredno iskustvo rata i neprijateljski stav kulturnih institucija nisu umanjili intenzitet razvitka te emocije. U većini navedenih primjera jugonostalgija se veže upravo uz popularnu kulturu osamdesetih godina, perioda koji 90-ih zapravo predstavljaju neposrednu prošlost. Odsutnost proizvoda “visoke kulture” iz nostalgičnih narativa upućuje na to da je upravo popularna kultura mogla biti reinterpretirana u kodovima zajedništva koje nadilazi nacionalni jezik ili čak glazbenu tradiciju, dok se u visokoj kulturi njegovala različitost (Šakić, 2017: 275). Upravo je spomenuta pretpostavka da se popularna kultura može interpretirati i reinterpretirati u skladu s osobnim doživljajem, dok je visoka kultura često institucionalno posredovana i njena je interpretacija zatvorena njenim mjestom u nacionalnom kanonu, odgovorna za njeno mjesto u gradnji narativa o zajedništvu koje karakterizira nostalgiju.

Krajem devedesetih ista emocija nostalgije za vremenom osamdesetih sve se više kreće probijati i u mainstream popularnoj glazbi. Prijelomna je bila 1998. godina, kad su objavljene dvije pjesme koje su brzo došle na hrvatske top ljestvice popularne muzike.⁶ Prva je pjesma Daleke obale “Osamdesete”, a druga obrada pjesme Prljavog kazališta iz 1979. “Sretno dijete” koju je Davorin Bogović objavio na istoimenom albumu. “Osamdesete” su pjesma veselog

6 <https://web.archive.org/web/20030101100914/http://www.posluch.hr/ezine/nagrade/izdanjao226.htm>, pristupljeno 18. 7. 2025.

tona, ali nostalgičnog teksta koja govori o periodu osamdesetih godina dvadesetog stoljeća kao periodu “kad smo stalno skupa bili mi, cijele noći smo pili, cijele noći pjevali”.⁷ “Mi” se u tekstu pjesme odnosi na skupinu prijatelja koji su nakon “osamdesetih” karijerno i životno otišli na različite strane. Iako se u tekstu eksplicitno ne spominje Jugoslavija, vrijeme osamdesetih se promatra kao vrijeme zajedništva, kreativnosti (“snimke smo pravili, nosili Škarici, praznih se ruku vraćali”) i hedonizma (“pivo se točilo, grlo se moćilo, da se ne bi osušilo”).

Imaginarij pjesme “Sretno dijete” je daleko kompleksniji – u originalnoj verziji iz 1979. Prljavo kazalište ironizira stereotipne aspekte socijalističkog odrastanja: ratni filmovi, narodne pjesme “pune boli”, vojne parade i “studentske demonstracije”.⁸ No, obrada te pjesme objavljena 1998. na albumu punom ironičnih obrada i originala dodaje pjesmi još jedan sloj značenja: originalna ironizacija “Sretnog djetinjstva” sad je zaogrnutu u dodatni sloj emotivnosti unutar kojeg vrijeme kad je pjesma izvorno objavljena postaje vrijeme neironično sretnog djetinjstva. Uz to, moguće je i uspostavljanje značenjske i emotivne analogije između “vojnih parada i ratnih filmova” iz djetinjstva subjekta pjesme i “vojnih parada i ratnih filmova” (ili televizijskih reportaža) kojima su bila izložena djeca 1990-ih, proširivši interpretacijski okvir pjesme na dva ironijska i jedno subjektivno, neironijsko nostalgično čitanje.

U istoj godini u kojoj su se navedeni hitovi probili na hrvatske top ljestvice, dogodilo se prvo gostovanje estradnih umjetnika iz SR Jugoslavije na tlu Hrvatske. Radilo se o nastupu Ramba Amadeusa i bivše članice EKV-a Margite Stefanović u Puli tijekom proslave obljetnice Deklaracije UN-a o ljudskim pravima. Upravo je ovaj nastup bio artikuliran u kodu poigravanja jugonostalgичnom simbolikom: Ramba Amadeusa su u prostoru gdje se koncert trebao održati čekale izvješene slike sedam sekretara SKOJ-a, što ga je začudilo.⁹ No, tek će nastupi novosadskog kantautora Đorđa Balaševića tri godine poslije pokrenuti istinske debate o navodno jugonostalgичnom karakteru glazbenih događaja.

7 <https://tekstovi.net/2,727,13310.html>, pristupljeno 18. 7. 2025.

8 <https://genius.com/Prljavo-kazaliste-sretno-dijete-lyrics>, pristupljeno 18. 7. 2025.

9 <https://www.regionalexpress.hr/site/more/pula-nije-zheljela-ni-ramba-amadeusa-ali-je-nastupio>, pristupljeno, 18. 7. 2025.

/ “Srce se svugdje kaže srce” – koncerti Đorđa Balaševića u Hrvatskoj 2001. i 2002. godine

I dok je artikuliranje otpora nacionalizmu oko punk-rock bendova poput KUD Idijota bilo očekivano, povezanost novosadskog kantautora Đorđa Balaševića s buntom protiv nacionalističkog establišmenta se mogla svima učiniti pomalo neobičnom. Đorđe Balašević nikad nije pripadao ni supkulturnim ni kontrakulturalnim krugovima – na početku karijere ispjevao je “Računajte na nas”, zakletvu odanosti Titu koja je postala hit radnih akcija i režimskih komemoracija. Nakon te pjesme, proslavio se pjevanjem sentimentalnih balada ili neuvredljivo duhovitih pjesama, kombinirajući u izričaju vojvođanski folk, pop-rock i *country* utjecaje. No kraj osamdesetih donio je njegov pojačani politički angažman: najprije je u pjesmi “Ne lomite mi bagrenje” progovorio o međuetničkim sukobima na Kosovu, da bi zatim kritizirao brojne negativne pojave na jugoslavenskoj političkoj sceni; na albumima “Panta Rei” i “Tri posleratna druga” te u pjesmi “Samo da rata ne bude” najavio je skori raspad Jugoslavije. Simbolički prekid kulturnog zajedništva dogodio se upravo naprasnim okončanjem Balaševićeve turneje po hrvatskoj obali na proljeće 1990. kad je u Splitu doživio napad nacionalistički orijentiranih pojedinaca. Prvo mu je otkazan kasniji koncert u Šibeniku jer su “oni grupa odande”, a nakon koncerta ih je verbalno napala grupa mladića na splitskoj rivi, psujući im “mater srpsku” iako je Balašević bio u društvu dvojice članova benda iz Hrvatske (Jović, 1996: 39).

Početak devedesetih Balaševića se počinje gledati kao najautentičniji i najglasniji antiratni glas: iako je velik dio beogradske rock scene otvoreno zagovarao kraj rata i protivio se režimu Slobodana Miloševića, Balaševićev je otpor – možda upravo zato jer je pripadao “estradnom” dijelu scene, a ne rockerskom undergroundu EKV-a i Partibrejkersa – bio komentiran u hrvatskim medijima od samog početka devedesetih. Već 1992. u *Slobodnoj Dalmaciji* izlazi tekst Zvonimira Krstulovića koji prepričava Balaševićev nedavni intervju u *Borbi*. Krstulović govori o Balaševićevom izbjegavanju mobilizacije i izjavi kako je “ovaj rat jedna velika svinjarija” te predstavlja njegove izjave kao dokaz protiv, u hrvatskim medijima, uvriježene tvrdnje kako su Srbi “pokvarenjaci, divljaci i ljudožderi” (Krstulović, 1992: 13). Dok tekst još ne evocira nostalgiju kao faktor slušanja Balaševića, niti se referira na njegovu glazbu

ili na njegovu popularnost, upravo je Balašević ovdje evociran kao “matematički dokaz” (Ibid) koji opovrgava nacionalističke predrasude. Tijekom ratnih godina, Balašević se postavlja kao svojevrsni “underground”, proskribirani umjetnik u čijoj se muzici uživa i koja zapravo postaje simbol negacije rata i raspada kulturnog zajedništva: njegove se kazete i CD-i piratizirani preprodaju po Zagrebu, zaobilazeći tako “čistku” srpskih i bošnjačkih umjetnika koju je proveo Croatia Records. Balašević održava koncerte u Ljubljani i Mariboru na koje dolazi velik broj fanova iz Hrvatske, a krajem 1995. i početkom 1996. nakon mira u Daytonu počinje se govoriti o njegovom mogućem nastupu u Hrvatskoj (Cvitić, 1996: 38). Izvještaji s mariborskih i ljubljanskih koncerata govore o iznimno emotivnoj energiji koja se na njima javlja: priča se o suzama, te padanju u nesvjest (Grgić, 1998: 2001), a Boris Buden govori o publici Balaševićevih koncerata kao “ponesenoj histerijom” (Buden, 1998: 37). I kulturne institucije u Hrvatskoj su na Balaševića gledale daleko blagonaklonije nego na neke druge pojedince iz Srbije. Predsjednik Croatia Recordsa Miroslav Lilić je već 1995. godine ostao otvoren za mogućnost Balaševićeva koncerta u Hrvatskoj, te je pravdao činjenicu da Croatia Records u svojim trgovinama prodaje ulaznice za Balaševićeve koncerte u Sloveniji izjavom da mu je “majka Hrvatica” i činjenicom da se “protivio Miloševiću” te zbog toga bio pretučen i “izbijeni su mu zubi” (Ščepanović, 1995: 31).

Nameće se pitanje u kojoj su mjeri koncerti Đorđa Balaševića tijekom ratnih godina bili izraz “jugonostalgije” a koliko se zapravo radilo o prkosnom pokazivanju svijesti da kulturalno zajedništvo i dalje živi kao “underground” službene politike i “domoljubno” orijentiranih kulturnih politika. Sven Jansen u svojoj etnografskoj studiji antiratnog pokreta u Jugoslaviji navodi upravo slušanje Balaševićevih pjesama kao izraz jugonostalgije koja zapravo predstavlja nostalgiju za osjećajem “normalnosti” i vremenom kad su “teme razgovora bile glazba i umjetnost” i kad su ljudi bili slobodni putovati i nacionalno se ne izjašnjavati. Balašević je, za Jansena, postao simbol takve nostalgije upravo zbog svog “nepolitičkog imidža” i izraza popularne kulture koja služi kao “metafora za normalnost tog doba” (Jansen, 2005: 254). No, Jansen ignorira implicitnu (a često i eksplicitnu) političnost emocija na Balaševićevim nastupima. Iako se na činjenicu da je na Balaševićevim koncertima česta bila mlada publika može gledati kao na moment integriranja “imaginarnog jugoslaven-skog porijekla u emocionalni kontinuitet s prošlošću koja nije bila njihova” (Jansen, 2005: 253), moguća je i drugačija perspektiva: mlađa populacija je

stvarno živjela zajednički kulturni prostor i nije pristajala na nacionalističko proskribiranje konzumacije popularne kulture. U tom čitanju, “emocionalni kontinuitet s prošlošću” zapravo predstavlja konzistentnost emocionalnog režima koji je zajednički na čitavom kulturnom prostoru bivše Jugoslavije, a koji se formira u suprotnosti s percepcijom “nove” nacionalne kulture kao nametnute. Prema tome, ne može se samoj sentimentalnosti “jugonostalgicnih” interpretacija Balaševića odreći upravo (re)interpretacija te sentimentalnosti kao eksplicitno političke. Miljenko Jergović je prvi poslijeratni koncert Balaševića u Sarajevu odlučio predstaviti ne kao kombinaciju emotivnog i političkog, već kao emotivno koje postaje političko i obrnuto. Jergović ističe kako nije pripadao (i dalje ne pripada) onom dijelu mladih koji su uživali u Balaševiću, već onom koji je ismijavao ljude koji su pjevali “Računajte na nas” kao poslušnike sistema (Jergović, 2021). No, Jergović primjećuje hrabrost u Balaševićevom činu da dvije godine nakon završetka opsade Sarajeva staje pred sarajevsku publiku, iako će taj čin značiti da će se Balašević “kući vratiti kao izdajnik” (Ibid). Balaševićev nastup transformirao je i Balaševića i njegovu publiku pridavši njegovim, redom ljubavnim pjesmama dodatno značenje: one su poslužile kao simbol katarzičnog okončanja ratne traume:

Ljudi su dočekali nekog kome su mogli da oprostite nešto za što on nije kriv. I pred kime su se moglo pokazati kao dobri, ispravni i neosvetoljubivi. Mogli su se pokazati kao normalni i dobri ljudi. To je bio prvi refleks izlaska iz rata. Osveta na riječima, pizma i zaljubljenost u vlastitu žrtvu stizat će godinama kasnije... (Ibid).

No, nije za sve komentatore Balaševićev antiratni angažman imao pozitivnu notu oprosta i “vraćanja normalnosti”. Odgovarajući na Budenovu kolumnu u *Arkzinu* Nebojša Jovanović će kao ključni sentiment Balaševićeve estetike izabrati “konzerviranost”, odnosno percepciju nemogućnosti promjene ili individualnog impulsa koji rezultira “sentimentalizmom, viktimizacijom i fatalizmom” te nebrigom za individualne sudbine (Jovanović, 1998: 32). Za Jovanovića Balašević pripada istom “palanačkom” krugu kao i ljudi koji slijede ideologiju nacionalizma: on je konformist nesposoban da ide protiv struje, a dokaz za to su upravo njegove pjesme koje sentimentalno zarobljavaju trenutke vlastite viktimizacije u vremenu, nikad se ne pitajući što je zapravo izvor tragedije koja se dogodila (Ibid). Pored opozicijskih intelektualaca, Balašević je na meti kritika brojnih novinarskih komentatora, kako onih u Srbiji, tako

i onih u Hrvatskoj. Danica Juričić, komentirajući Balaševiću knjigu *Klimav alibi za međuvreme razuma* naziva Balaševića "... zajedljivim sanjarom, tragikomničnim junakom koji ne prepoznaje vlastiti jugoslavenski nacionalizam" zamjerajući mu što je uz rat, mržnju i nacionalističko ludilo, koje bi osudio svaki zdrav razum, osudio i pravo na naciju, pravo na državni suverenitet i pravo na povijesni grb. (Juričić, 1996: 12)

Godinu dana prije dobrotvornog koncerta u Puli, u atmosferi sve učestalijih najava i pregovora između koncertnih promotora i gradova u Hrvatskoj i Balaševića, Ante Gugo je na stranicama *Slobodne Dalmacije* komentirao prijašnje Balaševićeva intervju optužujući ga da se obračunava s "Hrvatima i našom željom za čišćenjem vlastitog kulturnog prostora" i da svoju pjesmu "Samo da rata ne bude" nije dovoljno uvjerljivo i glasno pjevao tamo (misli se na Novi Sad op.a.) od kuda je dolazio na koncerte u Zagreb." (Gugo, 2000: 57) Prije koncerta u Zagrebu 2002. godina, skupina građana u kojoj su bili novinarka Dijana Rexhepi, glumac Željko Vukmirica, glazbeni kritičar Ilko Čulić, glazbenik Drago Mlinarec i političar i biznismen Ante Prkačin organizirala je pred Domom sportova prosvjed protiv gostovanja Balaševića kao личности koja je "osamdesetih bila najjače propagandno oružje očuvanja Jugoslavije pod svaku cijenu" (Pepić, 2002: 61).

Koncerti u Puli, Osijeku, kao i dva koncerta u Zagrebu dočekani su s osobitim iščekivanjem i strepnjom, a njihov "framing" u medijskim natpisima odražavao je njihovu percepciju kao svojevrsni prelazak Rubikona – održe li se koncerti i budu li uspješni, otpor nacionalizmu i ratnoj i poslijeratnoj kulturnoj politici, baziranoj na "čišćenju kulturnog prostora" država nastalih raspadom Jugoslavije, bio je uspješan. Koncerti su održani nakon izbora u Hrvatskoj 2000. na kojima je pobjeda lijevo-liberalne koalicije prekinula desetljeće vlasti HDZ-a i nakon prevrata u Srbiji 5. oktobra 2000. nakon kojeg je s vlasti srušen Slobodan Milošević. Balaševićeve prve koncerte u Hrvatskoj može se opisati kao "događaj" u smislu u kojem *event* definira Gilles Deleuze. Za Deleuzea, "eventi" nastaju iz afektivnog i temporalnog, ali se događaju u prostoru kojeg nužno mijenjaju: kroz vlastitu prostornost eventi imaju moć rekonfigurirati materijalno tkivo povezanosti, odnosa, smjerova djelovanja i institucija (Beck i Gleyzon, 2017: 329). Koristeći jezik prirodnih nauka, Deleuze postulira da značaj eventa opstoji u njihovoj singularnosti koncipiranoj kroz afekte i prostornost; event je "točka fuzije, kondenzacije ili vrenja, točka suza i užitka, bolesti i zdravlja, nade i strepnje, eventi su osjetljive točke..." (Deleuze, 1990:

52). Iako su koncerti bili prvenstveno događaj popularne kulture i iako su pjesme izvođene na njima bile uglavnom ljubavne i sentimentalne balade, bez eksplicitnih političkih poruka postojali su jaki elementi uokviravanja koncerta kao događaja koji bi na neki način trebao redefinirati kulturni prostor, a u tom uokviravanju sudjelovali su publika, mediji (bili oni kritični ili afirmativni prema koncertima) i sam Balašević.

Rečenicu iz naslova ovog poglavlja Balašević je ponovio na svakom koncertu, prilikom izvođenja pjesme “Slabo divanim mađarski”, zapravo duhovite čardaš poskočice o ljubavi lirskog subjekta koji govori srpski prema Mađarici. Balašević je na koncertima tekst izvodio kao “Slabo govorim hrvatski” i prije posljednjeg refrena nabrajao razne gradove bivše Jugoslavije kojima je izvodio pjesmu: “Pevali mi ovu pesmu u Ljubljani, ili u Portorožu u Sarajevu, Tuzli, u Skopju, Subotici ili u Puli srce se svuda kaže srce... i tu Boga nema”.¹⁰

Snimke dokumentiraju kako je publika oduševljeno reagirala na ovaj govor. Izjava kako se “srce svugdje kaže srce” zapravo implicira postojanje jugoslavenske zajednice kao jedinstvene afektivne zajednice, a ljubavno melankolični sentiment pjesama priziva melankoličnost i romantičnu ljubav kao visoko valoriziranu emociju unutar emotivnog režima te zajednice. Na sličan će način Balašević, govoreći o svom nedavnom albumu “Devedesete” kojeg su karakterizirali tekstovi u kojima se pozivalo na otpor nacionalizmu i režimu Slobodana Miloševića u SR Jugoslaviji, govoriti kako neće izvoditi angažirane pjesme s tog albuma jer su “na sreću sve zaboravljene i da će album biti zapamćen po pesmi koja se zove “Nedostaje mi naša ljubav”.¹¹

Ova najava implicira da Balašević želi reći kako mu nedostaje ljubav između njega i njegove publike u Hrvatskoj, nedostaje mu trenutak zajedništva s tih koncerata, a to dodano značenje Balašević svjesno podcrtava na kraju pjesme dobacivši publici kako mu “večeras ne nedostaje baš toliko”.¹² Isticanju ljubavi kao sentimenta Balaševićevih koncerata pridružili su se i pojedini novinari: članak objavljen na portalu *Večernjeg lista* kojeg potpisuje Antonija Tomasović naslovljen je “Osijek i Balašević opet se vole javno” (Tomasović,

10 https://www.youtube.com/watch?v=-auEiayzB7o&list=RD-auEiayzB7o&start_radio=1&t=3812s, pristupljeno 23. 8. 2025.

11 “Đorđe Balašević – Koncert dobre volje, Osijek, SD “Zrinjevac”, 17.6. 2002., snimak u arhivi autora.

12 Ibid.

2002)¹³ i simbolično je označio prestanak “tajne” ljubavi hrvatske publike prema Balaševićevim pjesmama. Željku za rekonfiguracijom imaginarnog geografskog prostora Balašević je podcrtao i izjavom kako su u “vasionskim razmerima još uvek zemljaci i kako se njihove zvezde vide iz njegovog dvorišta”¹⁴ time zapravo opet zamjenjujući diskurzivni registar svakodnevne politike registrom naivno romantičnog univerzalnog iskustva, aktualiziranog u napuštanju dnevnopolitičke situacije i nekoj vrsti humanističkog univerzalizma.

Govoreći o nedavnom ratu, Balašević se nije prepuštao suvišnom sentimentalizmu. Na koncertu u Osijeku je najizravnije komentirao rat, iako je zaobišao direktno ga imenovati već se poslužio eliptičnom konstrukcijom “ono što se desilo” te je rekao da se “ne može izvinjavati za nešto što je uradio netko drugi”, a i “da mogu da se izvinim ove stvari koje sam video uz put ne izgledaju kao da se mogu rešiti samo izvinjavanjem, tako da će to morati da odradi netko drugi”.¹⁵ Balašević odbija bilo kakvu ideju kolektivne krivnje te također odbija sagledati ratove kroz prizmu pripadnosti određenom narodu, za njega je krivica za ratna razaranja individualna, a i čini se da se užasi rata ne mogu ispraviti deklarativnim verbalnim činovima poput isprika. Na kraju, Balašević će koncerte u Osijeku, Zagrebu i Puli okončati prepričavanjem zamišljene drame u kojoj ga granični policajci pitaju gdje je bio i “tko se skuplja tamo kad vi gostujete” na što on prkosno uzvraća da je bio “kod svojih”¹⁶ time zapravo redefinišući prostorno-političke granice: umjesto etničkih podjela, priziva se afektivno jedinstvo.

Hrvatski dio publike je također povremeno nastojao iskoristiti koncerte za davanje platforme porukama koje su išle nasuprot uvriježenim narativima o “jugonostalgiji”. Na drugom od njegova dva zagrebačka koncerta fanovi su slali Balaševiću poruke naručujući pjesme od njega. U jednom trenutku jedan od fanova zatražio je od kantautora da otpjeva “Računajte na nas”, pjesmu generacijske izjave lojalnosti Josipu Brozu Titu potaknuvši Balaševića da kaže

13 <https://www.vecernji.hr/vijesti/osijek-i-balasevic-opet-se-vole-javno-718264> pristupljeno 20. augusta 2025.

14 “Đorđe Balašević – Koncert dobre volje, Osijek, sD ‘Zrinjevac’, 17.6. 2002.” snimak u arhivi autora.

15 Ibid.

16 https://www.youtube.com/watch?v=ldqcze1szdo&list=RDldqcze1szdo&start_radio=1&t=465s, pristupljeno 23. 8. 2025.

kako bi takav čin bio opasan: "Pile, ne znaš šta bi nam radili..."¹⁷ Ponegdje je koncert iskorišten kao "statement" suprotstavljanja određenim nacionalističkim tokovima u društvu. Na koncertu u Puli publika je odlučila parodirati slogan "Svi smo mi Mirko Norac" geslo tada aktualnih prosvjeda protiv optužnice protiv Mirka Norca za zločine nad civilima u Medačkom džepu u organizaciji desnih političkih stranaka i braniteljskih udruga došavši na koncert u majicama na kojima je pisalo "Svi smo mi Đorđe Balašević" (Jelača, Klarić i Šarac, 2001: 36)

Ono što je često sam Balašević isticao jest upravo činjenica da njegove pjesme vole mlade generacije, koje nemaju direktno iskustvo života u Jugoslaviji. Na drugom koncertu u Zagrebu, nakon što je otvorio nastup pjesmom "Noć kad sam preplivao Dunav", simboličkom pjesmom o odmetniku koji radi ljubavi pliva preko rijeke koja predstavlja državnu granicu, Balašević se osvrnuo na optužbe za "jugonostalgiju" u svom stilu, komentirajući činjenicu da je na koncerte došla mlada publika: "Padaju u vodu one priče 'jugonostalgija', čuj, jugonostalgija, gde ste vi bili kad je bilo jugo... Ovo su neki novi klinici, bolji od nas."¹⁸

Balaševićevi koncerti bit će oslobođeni referenci na "ljepšu izgublenu prošlost". Usprkos onima koji su njegovu popularnost tumačili kroz prizmu nostalgije, čini se da su ti koncerti rezultirali artikulacijom afektivne vječnosti da bi svjesno narušili sliku "čistih" i "nezagađenih" kulturnih prostora koje se pokušalo formirati devedesetih. Pritom se argument svodio na poimanje romantike kao univerzalnog sentimenta suprotstavljenog politiziranju estetskog ili emotivnog doživljaja. Nasuprot Boyminom poimanju nostalgije kao pretpostavljanja individualnog iskustva univerzalizirajućem, Balašević je svoje koncerte predstavljao kao pronalazak zajedničkih emocija i vrijednosti: i kad je govorio o zvijezdama koje se vide iz njegovog dvorišta, i kad je pjesmu "Ne lomite mi bagrenje" oslobodio političkog trenutka u kojem je nastala tvrdeći da "nije bio na Kosovu i ne zna ima li tamo bagrenja" i da se radi o "pesmi o dobrim i lošim momcima".¹⁹ Traumatično razdvojen kulturni prostor trebao se rekonstruirati na temelju romantičnog sentimenta i pojednostavljene slike dobra i zla, kojima se pridaje univerzalna dimenzija, nasuprot partikularnos-

17 Ibid.

18 https://www.youtube.com/watch?v=ldqce1szdo&list=RDLdqce1szdo&start_radio=1&t=465s, pristupljeno 23. 8. 2025.

19 Ibid.

tima političkog. Pritom se ta estetika ne smješta u prošlost, tako da se “nostalgičan” karakter tih događaja čak i eksplicitno negirao. Drugi event, ponovno okupljanje Bijelog dugmeta 2005. i koncert održan 22. juna 2005. u Zagrebu dogodit će se u drugom kontekstu – kontekstu revivala “Retromanije” odnosno komercijalne pomame za nostalgičnim proizvodima.

/ “Nakon svih ovih godina” – Bijelo dugme i tržišna “Retromanija”

U trenutku kad je Bijelo dugme, početkom 2005. najavilo svoju povratničku turneju, zajednički estradni prostor je već bio djelomice rekonstruiran. No, kako je pokazala Catherine Baker, poklapanje postjugoslavenskih kulturnih transfera sa zajedničkim kulturnim prostorom socijalističke Jugoslavije nije bilo odraz čistog kontinuiteta. Iako možemo reći da je fascinacija popularnom kulturom Jugoslavije proizvod “nasljeđa, mreža, socijalnih identiteta i ukusa formiranih tijekom postojanja te države”, ti kontinuiteti su zapravo rekonstruirani i podložni stalnom osporavanju i ponovnoj artikulaciji (Baker, 2020: 59). To znači kako je tržišno posredovano “djelomično zašivanje” (engl. *restitching*) (Ibid. 64) transnacionalnog kulturnog prostora otvaralo dvije vrste rasprava. Prva od njih je do koje je mjere nova rekonstrukcija postjugoslavenskog prostora kao zajedničkog tržišta implicirala određeni identitetski suvišak na temelju kojeg je zajedništvo građeno, dok je druga bila vezana upravo za mjesto kontinuiteta u tom zajedništvu: pretpostavlja li ono “novo jugoslavenstvo” ili se jednostavno radi o komercijalnom iskorištavanju kulturnih proizvoda koji su, kao regionalni *brand* utrživi na većem prostoru. Kao što je teoretičarka medija Zala Volčić prikazala, komercijalna kultura 1990-ih i početka 2000-ih karakterizirana je nizom medijskih proizvoda vezanih uz bivšu Jugoslaviju. Nacionalističke ratove je tako slijedila komercijalna apropijacija simbola bivše Jugoslavije i jugoslavenskog socijalizma (Volčić, 2007: 25). Sama turneja Bijelog dugmeta koju je sponzoriralo regionalno predstavništvo Coca-Cole razlikovala se od dobrotvornog karaktera Balaševićevih koncerata koje su sponzorirale nevladine udruge posvećene promicanju ljudskih prava.

Jedan od navedenih fenomena bila je i emisija “Retromanija” koju je od aprila do juna 2005. prikazivala komercijalna televizija RTL. Sam koncept emisije, koju je vodio istarski pjevač Dražen Turina Šajeta, preuzet je od njemačke

emisije “80's show” koju je vodio Oliver Geissen²⁰. Kao i u njemačkom predlošku, emisiju je pratila serija od 6 CD-a najvećih hitova s područja bivše Jugoslavije iz 70-ih i 80-ih godina. Centralna epizoda prikazana je 15. maja 2005., a u njoj su gostovali članovi Bijelog dugmeta kako bi najavili koncert u Zagrebu. U emisiji su pjesme “Bijelog dugmeta” izvodili Natali Dizdar, Dino Dvornik i bend Dejana Nikolića, a karijeru Bijelog dugmeta komentirali su, između ostalih, Alka Vuica, Mario Kovač, Saša Zalepugin i Milan Bandić. Emisija je bila pretežno zabavno-mozaičkog karaktera, bez komentara o povijesnom kontekstu zbivanja (spomenuto je tek da je godina prvog eksponiranijeg nastupa Bijelog dugmeta također i godina kad je donesen novi ustav SFRJ)²¹ ili dubljeg ulaska u umjetničku komponentu stvaralaštva Bijelog dugmeta. Umjesto toga, u njenom centru je bila recepcija imidža trojice pjevača (Željka Bebek, Mladena Vojičića Tife i Alena Islamovića) i predvodnika benda, gitarista i tekstopisca, Gorana Bregovića. Svjedoci vremena su prepričavali osobne anegdote vezane uz Bijelo dugme, a politički prijevori vezani uz grupu, poput ambigviteta oko pjesme “Đurđevdan” ili albuma “Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo” nisu spominjani. Šajeta je znakovito u programu propustio spomenuti Jugoslaviju, nazvavši ju često korištenim eufemizmom “bivša država”,²² a isto je učinio i bend Dejana Nikolića prilikom obrade pjesme “Lipe cvatu” promijenivši stih “ravna ti je Jugoslavija” u “ravna ti je Australija”.²³ Čini se da je koncepcija nostalgije koju su prodavali RTL i Bijelo dugme zapravo oslobođeni eksplicitnih označitelja 1970-ih i 1980-ih kao jugoslavenskog perioda. Nije ni spomenut ni politički angažman Gorana Bregovića ranih 1990-ih, kad je javno podržavao Antu Markovića i nastupao s projugoslavenskih i antinacionalističkih pozicija²⁴ niti kontroverze oko pjesme “Đurđevdan” koju su pojedinci tijekom rata povezivali sa srpskim nacionalizmom. Umjesto toga, emisija je ostala fokusirana na lagane i zabavne teme: glazbu, modu, razmjere popularnosti izvođača i slično. Radilo se o komercijalizaciji nostalgije kakva odgovara već spomenutom, “američkom” poimanju nostalgije kod Svetlane Boym, nostalgiji kao “u

20 https://www.imdb.com/name/nm0312129/bio/?ref_=nm_ov_bio_sm, pristupljeno 21. 8. 2025.

21 https://www.youtube.com/watch?v=47rfDm5iU1s&list=RD47rfDm5iU1s&start_radio=1&t=3276s pristupljeno 21. 8. 2025.

22 Ibid.

23 Ibid.

24 <http://www.yugopapir.com/2019/06/bregovic-podrzava-antu-markovica-manje.html>, pristupljeno 23. 9. 2025.

šareni papir upakiranom sjećanju.” No, to ne znači da takva nostalgija nije izazvala prijem u dijelu javnosti. Novinar Darko Hudelist je u *Globusu* objavio opširnu reportažu o Bijelom dugmetu pod naslovom “Bregović obnavlja Jugoslaviju” (Hudelist, 2005: 8). Svaka od tih riječi bila je obojena u posebnu boju jugoslavenske zastave čime je vidljivo evocirana simbolika “povratka Jugoslavije”. Tekst gleda na Bregovića kao na “integralnog Jugoslavena” (što Hudelist zapravo tumači kao masku za “integralno srpstvo”) (Ibid) čija su zadnja tri albuma služila unitarističkoj mobilizaciji u osvit raspada Jugoslavije. Hudelist puno pažnje pridaje činjenici da se zadnji koncert turneje, onaj na beogradskom hipodromu, trebao održati 28. juna na Vidovdan, a zagrebački koncert na dan antifašističke borbe 22. juna. Hudelist sve objašnjava zavjerom između Coca-Cole koja okuplja Bijelo dugme kao “brend” za širenje na tržište cijele bivše Jugoslavije i Bregovićeve želje da koncert pretvori u neku vrst ponovnog ujedinjenja Jugoslavije:

Te tri zemlje, glavne sastavnice nekadašnje Jugoslavije, nisu našle moduse svog povezivanja u proteklih 15 godina, ni u čemu, a sada će se to dogoditi – upravo zahvaljujući Bregi i Bijelom dugmetu! Glazbenom staru kao što je Goran Bregović, koji nikada nije skrivao svoje jugoslavenske osjećaje, to neizmjereno godi. Turneja još nije ni počela, glazbenici nisu zasvirali ni prvi takt, a sve su karte, u sva tri grada, rasprodane – samo za nekoliko sati. BiH, Hrvatska i Srbija poručile su Bregi i Bijelom dugmetu – “Da!”

Sličan zavjerenički sentiment izrazili u neki komentatori na temi “Retromanija” na tada popularnom “Forum.hr”. Jedan od njih je rekao kako je odabir Šajete, koji se oduševljava nostalgičnim izvođačima, umjesto da ih kao Geissen, ismijavaju, jasan pokazatelj namjere da se “bez imalo otklona promiču zajedničke kulturne tekovine”.²⁵ No većina komentatora na forumima i u tiskovnim medijima je zapravo kritizirala očito komercijaliziran pristup glazbi i odabir voditelja, koji po njima, nije bio na razini zadatka.²⁶ Filmski kritičar Josip Grozdanić vidio je u “Retromaniji” i kasnijim koncertima Bijelog dugmeta potvrdu toga da je “nostalgija izgubila prefiks ‘jugo’ i stekla pravo građanstva” (Grozđanić, 2005). Usprkos tome, kritiziran je površan i komerci-

25 <https://www.forum.hr/showthread.php?t=93605&page=8> pristupljeno 21. 8. 2025.

26 Ibid.

jaliziran pristup nostalgičnoj glazbi, predviđajući kako se zapravo radi o kratkotrajnom trendu i kako će se “čitav projekt skončati kao još jedan sezonski proizvod RTL-a” (Ibid).

Akteri i organizatori turneje ustručavali su se spomenuti očito: da je nužni faktor popularnosti ponovno okupljenog Bijelog dugmeta upravo potenciranje zajedničkog kulturnog prostora, dobrim dijelom utemeljenog u nizu balkanističkih autopredodžbi jugoslavenskih naroda kao “buntovnih”, “divljih”, “strastvenih” i “hedonističkih” kao i da se svaki impuls “nostalgije” na prostoru bivše Jugoslavije sastoji upravo u artikuliranju novih identitetskih odrednica kroz reaproprijaciju dijeljenog kulturnog nasljeđa (Volčić, 2007: 33—34). Kritičari su često odlazili u drugi ekstrem: svaki povratak jugoslavenskog označitelja u popularnu kulturu za njih je značio zavjeru s ciljem ponovnog objedinjavanja razdvojenog i “očišćenog” političkog prostora, nesvjesni da je takav vid čistoće nemoguć, te da je prostor tijekom devedesetih bio razdvojen prvenstveno političkim barijerama. Koncert je otvorio Alen Islamović izvedbom pjesme “Nakon svih ovih godina” čiji je naslov imao evocirati “povratnički” karakter koncerta. Uvod u izvedbu pjesme “Selma” na Maksimirskom stadionu u Zagrebu pratile su video projekcije s prizorima iz svakodnevnog života bivše Jugoslavije, uključujući i nošenje štafete, omladinske sletove, slike Josipa Broza Tita i prizore s Zimske olimpijade u Sarajevu.²⁷ Završni dio koncerata pak sastojao se od akustičnih izvedbi poznatih balada Bijelog dugmeta i trebao je ugođajem evocirati intimnu atmosferu kućnih zabava u osamdesetima.²⁸ I dok su brojni hvalili koncert na kojem je, prema procjenama, bilo 70.000 ljudi, što ga je činilo najvećim stadionskim koncertom u Hrvatskoj dotad, zamjerke su se uglavnom odnosile na tehničku izvedbu i neuvježbanost samih glazbenika na nekim pjesmama,²⁹ drugi su pak izražavali anksioznost zbog percipiranog “nostalgičarskog” karaktera koncerta. Velimir Cindrić će tako napisati da je “programatska” pjesma “Ako se sutra zarati” “prezentirana s perverznom cross-overom dalmatinske klape i dragačevskih trubača” a koncert je podrugljivo nazvao “nostalgičnim narodnim veseljem (Cindrić, 2005). Čini se da je kod fanova koncerta izostajao čak i pokušaj subverzije nacionalizma kakav je karakterizirao ljude na koncertima Đorđa Balaševića. Sentimenti koje su

27 https://www.youtube.com/watch?v=fNeeUA_I8G8&list=RdfNeeUA_I8G8&start_radio=1&t=4724s pristupljeno na 20.8. 2025.

28 Ibid.

29 <https://www.forum.hr/showthread.php?t=102220&page=51>, pristupljeno 22.8. 2025.

Ljudi koji su posjetili koncert dijelili na internetskim forumima uglavnom su bili izuzetno individualnog karaktera. Tako je forumašica jednom sudioniku rasprave koji se dvoumio oko odlaska na koncert u Beograd rekla da svakako ode jer je “slušati dugme u Beogradu i plaćati kartu dinarima” osjećaj “kao da si se vratio 20 godina u prošlost”.³⁰ Emocionalne asocijacije su, čini se, više imale veze s konkretnim “povratkom u prošlost”, kratkotrajnim vraćanjem minolog iskustva, nego artikulacijom određene pripadnosti zasebnoj emocionalnoj zajednici. Riječima jedne druge komentatorice:

Zanimljivo je da o Jugoslaviji i inoj nostalgiji pričaju samo oni koji nisu bili na koncertu. Čovječe, pa ljudi su uz te pjesme mislili s kim su se prvi put poljubili, vodili ljubav, o feštama na kojima su te pjesme pjevali napušeni i pijani, o zadnjem danu Gimnazije i o tisuću drugih stvari.³¹

Nije bilo posebnih osvrta na projekcije za vrijeme “Selme”, iste su spomenute u tekstu “Pljuni i zapjevaj, moja nostalgijo” Zlatka Galla, no i on je u svojoj interpretaciji inzistirao da su one “podsjetnici na zajedničku mladost i vrijeme ‘nevinosti’ generacije iz pedeset (ili šezdeset) i neke negoli politička platforma” (Gall, 2005: 93).

Jedini prijepor vezan uz koncert ticao se stiha pjesme “Lipe cvatu” koji spominje Jugoslaviju. RTL televizija je za prilog s koncerta odabrala upravo dio gdje deseci tisuća ljudi uglas pjevaju stih o Jugoslaviji. Neki na forumu su istakli kako je dio publike naročito glasno pjevao upravo taj stih, a jedna forumašica koja je bila na koncertu je navela kako uopće nije pjevala tu pjesmu, ali je otpjevala “Ravna ti je Jugoslavija” dio, upravo zato jer se taj stih često mijenjalo ili izostavljalo pri ranijim izvedbama pjesme. Na kraju, dio forumaša protumačio je pjevanje tog stiha kao “revolt nekim glasnijim i nasilnijim pripadnicima ovog društva.”³²

30 <https://www.forum.hr/showthread.php?p=3615455>, pristupljeno 22.8. 2025.

31 Ibid.

32 <https://www.forum.hr/showthread.php?t=102220&page=56>, pristupljeno 22.8. 2025.

/ Zaključak

Raspadom SFRJ i ratom prividno je nestao zajednički kulturni prostor jugoslavenske popularne kulture, a uspostavljane su nacionalno definirane popularne kulture. U Hrvatskoj, kulturni “gatekeeperi” su radili na formiranju specifično hrvatske popularne kulture u njezinim raznim manifestacijama, pročišćene od utjecaja popularne kulture drugih jugoslavenskih naroda, osobito onih koje se etiketiralo kao “balkanske” i “agresorske”. U Srbiji, estradna scena se okrenula “turbofolku” kao novom obliku popularne glazbe već prisutne u Jugoslaviji krajem osamdesetih, glazbe koju se često povezivalo s retradicionalizacijom i repatrijarhalizacijom društva, ali koja je također čitana kao lokalni vid aproprijacije i otpora hegemoniji angloameričkih glazbenih i emotivnih obrazaca. No, dok su se u Srbiji hrvatski izvođači mogli čuti u eteru, u Hrvatskoj su isti bili slušani potajno, izbačeni s radiokanala i s televizijskog programa, te iz repertoara većine klubova i kafića. U tom kontekstu, od početka rata u Hrvatskoj možemo pratiti pojavu i artikulaciju sentimenta kojim se izražavala želja za održavanjem i očuvanjem izgubljenog kulturnog prostora. Isti sentiment se manifestirao u aktivnom slušanju glazbe snimljene u Srbiji i šire, u bivšoj Jugoslaviji. Taj fenomen popularnosti srpskih izvođača je, često i pejorativno, bio opisan kao “jugonostalgija”, no praćenje izvora govori o pridavanju kompleksnijeg niza značenja slušanju takve glazbe. Od početka se mogu razlučiti dva trenda nostalgичnog interpretiranja popularne muzike. Slijedeći spoznaje Stuarta Halla o popularnoj glazbi kao prostoru artikulacije značenja odozdo, prvi trend možemo čitati i kao svojevrsnu borbu za ponovnu artikulaciju zajedničke (post)jugoslavenske kulture u ratnim i poratnim godinama. Nova zajednička popularna kultura, reinterpreterana je na dva načina. U prvom slučaju korištenjem transgresije nacionalnih granica kao svjesnog bunta protiv nacionalističkog *statusa quo* ili postuliranjem određenog sentimentalnog zajedništva kao iskrenog i životnog nasuprot krutoj, propisanoj sterilnosti nacionalno definiranih kultura. Takav tip reinterpretacije popularne kulture u ključu zajedništva se pokazuje u svjesnom poigravanju jugoslavenskim imaginarijem kod grupe KUD Idijoti, kao i svjesnim učitavanjem političkih poruka u Balaševićeve koncerte u Puli, Osijeku i Zagrebu. Politički suvišak značenja konstruiran je u komunikaciji Balaševića i publike, s tim da je sam Balašević često bio oprezniji oko otvorenog spominjanja zajedništva, postavljajući ga ponekad na isključivoj razini emotiv-

ne zajednice, izbjegavajući se eksplicitnije pozitivno odrediti prema jugoslavenstvu vlastitog opusa. Usprkos tom oprezu, sentimentalnost se na neki način artikulirala kao univerzalna kategorija suprotstavljena nacionalizmu. Za razliku od individualizirane sentimentalnosti restorativne nostalgije o kakvoj govori Svetlana Boym, taj tip zajedništva nije otvoreno priželjkivao povratak u prošla vremena, niti se reflektivno odnosio prema samom protoku vremena. Umjesto toga, recepcija Balaševićeve glazbe artikulirala se kao oblik sentimentalnog zajedništava koji je trebao iskazati otpor nacionalističkoj atmosferi u društvu, suprotstavljajući mu naivnu neiskvarenost sentimentalne romantike i pojednostavljene manihejske slike svijeta. Politizacija navedenih glazbenih događaja je iz te pozicije postala gotovo pejorativna kategorija, nešto što upravo čine oni koji žele podijeliti i očistiti prostor kulturnog zajedništva. Naravno, takav vatromet emotivnosti mogao je biti isključivo kratkotrajan, no samo održavanje koncerata shvaćeno je kao njegova pobjeda nad onim političkim trendovima koji su artikulirali protivljenje tom koncertu.

Tržišnom reteritorijalizacijom zajedničkog prostora popularne kulture u ranim godinama 21. stoljeća, javlja se drugi trend, primjetniji na koncertu Bijelog dugmeta 2005. i raspravama oko tog koncerta. To je marketinško iskorištavanje nostalgije kao komercijalne estetike, na tragu “nowstalgije” Y2K stila, odraženo u šarenoj i zabavnoj emisiji “Retromanija” i načinu na koji je koncert Bijelog dugmeta oglašen, kao i asocijacijama uz isti. Cijelo iskustvo koncerta zamišljeno je i oglašavano kao bezbrižna reminiscencija na zabavnije i nevinije osamdesete godine dvadesetog stoljeća, a izravnih političkih konotacija su oslobođeni i neki od simbola socijalističkog režima, iskorišteni kao vizuali na video zidu između pjesama. Dok su kritičari koji su koncert promatrali iz antijugoslavenske i antikomunističke perspektive isticali raniju političku angažiranost benda (na sličan način na koji su kritičari Balaševićevih nastupa naglašavali kantautorovo jugoslavenstvo i njegovu navodnu pasivnost pred jačanjem nacionalizma), za mnoge su koncerti predstavljali upravo kratkotrajan prozor u neviniju prošlost, oslobođenu političkih konotacija. Naglašavanje stiha koji spominje Jugoslaviju dio je publike tumačio također u kontekstu svojevrzne pobune protiv “glasnih pojedinaca” čija je nacionalistička vizura htjela politizirati taj tip iskustva. Ono što razlikuju tu individualnu pobunu od one koja je činila opstojnost zajedničkog kulturnog prostora vidljivom upravo je činjenica da taj oblik pobune nacionalistički antijugoslavenski orijentiranim pojedincima nije suprotstavio nikakav jasno artikuliran osjećaj

zajedništva: samo želju da rekonstruirani trenutak povratka nevinosti bude što autentičniji zamišljenom izvornom trenutku.

Emotivnost stvorena zajedničkim uživanjem u popularnoj glazbi izvodača iz drugih republika/država u pojedinim kontekstima jest imala kategoriju uspostavljanja publike kao specifične emotivne zajednice. Možemo primjetiti da je tijekom devedesetih i na samom početku dvijetisućitih u vrijeme isticanja potrebe za čišćenjem hrvatskog kulturnog prostora od srpskih, jugoslaven-skih ili jednostavno “balkanskih” utjecaja slušanje takve glazbe bilo poimano kao oblik protesta, čak i kad se radilo o glazbenicima koji su pripadali “estradi” i nisu imali osobito buntovnički imidž. Radilo se o artikulaciji “afektivne vječnosti” kulturnog zajedništva koji je na institucionalnu paradigmu kulture i javno promicanu sliku popularne kulture djelovao subverzivno, te je povremeno i spontano mobiliziran u svrhu korištenja glazbenih događaja kao mikro-otpora nacionalističkoj paradigmi. S druge strane, artikulacija nostalgije popularne kulture kao komercijalnog proizvoda već se uklapala u hegemonu sliku popularne kulture kao kulture masovne potrošnje. Ona nije stvarala pogodno tlo za formiranje zasebnih emotivnih zajednica – radilo se isključivo o kapitaliziranju na osobnom osjećaju čežnje koji je ponegdje bio generacijski, a ponegdje jednostavno pomodan.

/ Bibliografija

Izvori:

- Buden, Boris. 1997. Kad budem ustaša i Jugosloven, *Arkzin*, god. 7, br. 3, str. 50—51
- Buden Boris. 1998. Politički efekt plačipičke, *Arkzin*, god. 7. br. 6, str. 37—38
- Cindrić, Velimir. 2005. “Prohujalo s parama” na <https://www.matica.hr/vijenac/296/prohujalo-s-parama-8715/> pristupljeno 26. 8. 2025.
- Cvitić, Plamenko. 1996. “Šuška se, šuška”, *Arkzin*, god. V, br. 55, str. 38
- Černivec, Andrea. 2024. “Cajkaška okupacija Zagreba i ostatka Hrvatske za hrvatsku rulju kojoj ništa nije jasno ni sveto”, *Hrvatski tjednik*, br. 1014, str. 4—5
- Ćumez, Stribor. 1996. “Mater Četničku...”, *Arkzin*. god. VI, br. 63, str. 31
- Đilas, Milivoj, Jagatić Dubravko i Janković Aleksandar. 1996. “Kako diše rock'n'roll: rokeri Hrvatske i Srbije o glazbi.”, *Arkzin*, god. IV, br. 17, str. 24—25
- Gall, Zlatko, 2005. “Pljuni i zapjevaj moja nostalgijo”, *Slobodna Dalmacija*, 24. i 25. 6 2005, str. 92—93

- Grgić, Velimir, 1998, "Dal je sve bilo samo fol", *Arkzin*, god. VII br. 4, str. 2000—2001.
- Grozđanić, Josip, 2005. "Egzaltirani Šajeta" objavljeno na
- <https://www.matica.hr/vijenac/294/egzaltirani-sajeta-8817/> pristupljeno 26. 8. 2025.
- Gugo, Ante. 2000. "Đoka ne računaj na nas", *Slobodna Dalmacija*, 30. 7. 2000., str. 57
- Hudelist, Darko. "Bregović obnavlja Jugoslaviju.", *Globus*, 17. 6. 2005, str. 8—9
- Ivančić, Ivana. 1996: "Razjarena publika koja je pretukla članove grupe "Zabranjeno pušenje" samo je pokazala da istočnjačkom melosu u Hrvatskoj nema mjesta" u *Globus*. 16. 4. 1996, str. 6—7
- Jagatić, Dubravko. 1994. "Puno se toga ima za reći", *Arkzin*, god. IV, br. 16, str. 26
- Jajčinović, Milan, 1998. "Hrvatska nanovo u carstvu Lepe Brene", *Vjesnik*, prenosi *Slobodna Dalmacija*, 13. 10. 1998, str. 44
- Jelača, Merien, Klarić. Feđa i Šarac Damir. 2001. "Povratak Gladijatora", *Slobodna Dalmacija*, 18. lipnja, 2001, str. 32
- Jergović, Miljenko, 2021. "Da nije bilo Balaševića, manje bi oko nas bilo dobrih prostodušnih ljudi." objavljeno na <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/da-nije-bilo-balasevica-manje-bi-oko-nas-bilo-dobrih-prostodusnih-ljudi/> pristupljeno 20. 8. 2025.
- Jovanović, Nebojša, 1998. "Sin palanke i prvaci pasivnosti". *Arkzin*, god. 7, br. 7, str. 31—32
- Jović, Mihaela, 1996. "Čovek sa mesecom, a publika sa suzama u očima", *Arkzin*, god. VI, br. 80—81, str. 38—39
- Juričić, Danica, 1996. "Dokina elegija o Jugoslaviji", *Slobodna Dalmacija*. 17. 2. 1996, str. 12
- Krstulović, Zvonimir, 1992. "Stameni Đoka", *Slobodna Dalmacija*, 15.12. 1992, str. 13
- Pepić, Predrag. 2002. "Balašević u prepunoj Dvorani sportova, na Trgu sportova protestni happening.", *Slobodna Dalmacija*, 13. 12. 2002, str. 61
- Popović, Boris, 1996. "Zgaga rock festival-najava.", *Arkzin*, vol. IV, br. 67, str. 35
- Prizmić, Mario, 1996 "O tučnjavi u The Bestu u PU Zagrebačkoj- šute", *Slobodna Dalmacija*, 23. 4. 1996, str. 37
- Šćepanović, Ivo, 1995. "Tajni kontakt s Balaševićem nije urodio kompilacijom.", *Slobodna Dalmacija*, 21. 12. 1995., str. 31—32
- Tomasović, Antonija. 2002. "Osijek i Balašević opet se vole javno". objavljeno na <https://www.vecernji.hr/vijesti/osijek-i-balasevic-opet-se-vole-javno-718264> pristupljeno 20. 8. 2025.
- Vrdoljak, Dražen, 1992. "Bez rata i pljuvanja Hrvata" *Neđeljna dalmacija*, vol. 21., br. 1085, str. 22-23
- Literatura:
- Baker, Catherine. 2016. *Sound of the Borderland: popular music, war and nationalism in Croatia since 1991*. Routledge, London.

- Baker, Catherine. 2020. "Music, Media and Culture One Generation after Yugoslavia: Do we Still Need 'Nostalgia'?" u *The Legacy of Yugoslavia: Politics, Economics and Society in the Modern Balkans*, ur. Othon Anastasakis, Adam Bennett, David Madden i Adis Merdzanović. Bloomsbury publishing, London.
- Beck, Christian i Gleyzon, Francis-Xavier. 2017. "Deleuze and the event(s)" u *Journal for cultural research* vol. 20, br. 4, str. 329—333.
- Boym, Svetlana, 2001. *The Future of Nostalgia*. Basic books, New York.
- Boym, Svetlana, 2018. "The Future of Nostalgia" u *The Svetlana Boym reader* ur. Cristina Vatulescu, Tamar Abramov, Nicole G. Burgoyne, Julia Chadaga, Jacob Emery and Julia Vaingurt, Bloomsbury, New York.
- Burke, Peter, 2016. "The Discovery of popular culture" u *People's history and socialist theory*, ur. Raphael Samuel, Routledge revivals, New York.
- Caroll, Leah, 2023. "Nostalgia marketing is powerful. 'Nowstalgia' might be even more compelling." objavljeno na <https://www.bbc.com/worklife/article/20231215-nostalgia-marketing-is-powerful-nowstalgia-might-be-even-more-compelling>, pristupljeno 25. juna 2025.
- Čvoro, Uroš, 2014. *Turbo-folk Music and cultural representations of national identity in former Yugoslavia*. Ashgate publishing, Farnham.
- Deleuze, Gilles, 1990. *The logic of sense*. Athlone, London.
- Gramsci, Antonio. 2019. "Hegemony, intellectuals, and the state", in *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*, ur. John Storey. Routledge. London.
- Hall, Stuart. 2016. *Cultural Studies 1983: A theoretical history*. Duke University Press, London.
- Hall, Stuart. 2019. "Notes on deconstructing "the popular", in *Cultural*
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Biblioteka XX. vek, Beograd.
- Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Fraktura, Zaprešić.
- Petrović, Tanja. 2024. *Utopia of the uniform: affective afterlives of the Yugoslav People's Army*. Duke University Press, London.
- Rosenwein, Barbara H.. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. United Kingdom: Cornell University Press, 2006.
- Šakić, Sanja. 2017. "Ljubav i poneka psovka: Leksikon YU mitologija kao metafora sjećanja." u *Tranzicija i kulturno pamćenje: zbornik radova s istoimenog međunarodnog znanstvenog simpozija održanog 26. i 27. studenog 2015. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*, ur. Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković, Srednja Europa, Zagreb.
- Šentevska, Irena. 2024. "Ceca ante portas: turbo-folk u srpsko-hrvatskim odnosima" u *Tragovi*, vol. 7 no. 1, str. 74—106.
- Theory and Popular Culture: A Reader*. ur. John Storey, Routledge, London.

Ugrešić, Dubravka. 1996. "The confiscation of memory" u *New Left Review*. Vol.1 br. 218, str. 26—39.

Volčić, Zala. 2007. "Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugo-

slavia". *Critical Studies in Media Communication*, vol. 24 br. 1, str. 21—38.

Williams, Raymond, 1983. *Keywords*. Fontana, London.

VINKO KOROTAJ DRAČA

Nostalgia and aversion: music as a field of alternative culture of memory on socialist Yugoslavia

This paper presents a cultural history of reception of popular music artists from Serbia and Bosnia and Herzegovina in Croatia in the period after the Yugoslav wars. Drawing on cultural theorist Stuart Hall's theses on popular culture as a site of contact and (re)coding between dominant and subaltern cultures, the concept of emotional communities by American historian Barbara Rosenwein, the work of several scholars who have engaged with the notion of nostalgia, and the definition of the "event" by French theorist Gilles Deleuze, the author examines the reception of two media-covered musical events in postwar Croatia: Đorđe Balašević's concerts in Pula, Osijek, and Zagreb in 2001 and 2002, and the Bijelo dugme concert in Zagreb in 2005.

KEYWORDS: *nostalgia, history of emotions, Đorđe Balašević, Bijelo dugme, contemporary history, popular culture*

/ PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZ KNJIGE

Mitovi i re/konstrukcije: tragom Nodilove “stare vjere” Srba i Hrvata

SUZANA MARJANIĆ

Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2022., 559 str.

O bimna studija Suzane Marjanić, *Mitovi i re/konstrukcije: tragom Nodilove “stare vjere” Srba i Hrvata*, koju je Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu objavio 2022. godine, započela je svoj put mnogo ranije. Prvo svedočanstvo autorkinog zanimanja za Natka Nodila (1834 — 1912) predstavlja njen diplomski rad iz 1992. godine, koji govori o simultanimizmu (narativnih i kozmičkih) vremenskih modusa u romanu *Burleska gospodina, Peruna boga Groma* (1921) Rastka Petrovića. Nastavilo se analizom Krležine kritike etno-nacionalnih mitova u autorkinom magistarskom radu, dok je prvi članak na ovu temu, pod nazivom “Tragom (i razlikom) Nodilove eufemizacije (zmijske i zmajске)”, objavljen u časopisu *Otium* (1997/1998). Doktorska disertacija Suzane Marjanić: *Mitsko u usmenoknjiževnom — tragom Nodilove re/konstrukcije “stare vjere” Srba i Hrvata* (2002), ujedno je i prva verzija studije koju ovde predstavljamo, prerasta u višegodišnji multimedijalni projekat budući da se nastavlja “umjetnošću performansa, te kulturnom i kritičkom animalistikom” (21). Uključuje dve izložbe: *Perunika – hrvatski nacionalni cvijet: znanost i umjetnost prirode* iz 2005. i *Mit i art – sakralni, ideološki i/ili anarhični link* (2013), dok je projekat *Mit kao sudbina* (2006 — 2009) iznedrio i kasnije ekranizovani performans *Licem prema dolje/zmaju*.

Studija Natka Nodila, *Stara vjera Srba i Hrvata* (prvi naslov je bio *Religija Srbâ i Hrvatâ, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog*, a štampana je u periodu od 1885. do 1890. u deset knjiga *Rada JAZU*), daje re/konstrukciju južnoslovenske mitologije (stare vjere, religije), bazirajući je na “folklorom/usmenoknjiževnom gradivu” i na “kronikama kršćanskih misionara, posebice Helmoldovom *Chronica Slavorum* (oko 1170. godine)” (13). U svom naučnom istraživanju Nodilo je ostvario “međusobnu nadopunu historiografije

i mitoloških istraživanja”, čemu svedoči i njegova rečenica: “Gdje historik ne može da govori, ima riječ bogoslov i mitolog” (23). Stavljajući se u ulogu mitologa, izjašnjavao se kao “rekonstruktor religije hrvatske i srpske”, ističući da su predmet njegove studije bogovi Srba i Hrvata “po uputi još živog pučkog vjerovanja” (23). S obzirom na jugoslovensku i južnoslovensku ideosferu kojoj je pripadao, navedena matrica se sagledava u kontekstu političke ideologeme jedinstva Južnih Slovena, s akcentom na Srbe i Hrvate, te se Nodilova re/konstrukcija hrvatske i srpske religije/mitologije/vere upisuje u one ideološke (13).

Suzana Marjanić je pred sebe postavila težak zadatak da ponudi “kritičko propitivanje” Nodilove re/konstrukcije mitske matrice stare vjere Srba i Hrvata, koje je moguće “rastvoriti detekcijom *povjesničara historije*” (24). Možemo se uveriti da stavovi drugih proučavalaca zaista jesu raznoliki, od onih zbunjenih, pa i impresioniranih Nodilovim izlaganjima, koji su se “izvlačili konstatacijama da je to djelo znanstvena fantazija”, do onih koji dozvoljavaju da se “Nodilova studija ipak i dalje koristi kao priručnik [...] za daljnju re/konstrukciju staroslavenske/južnoslavenske mitologije” (24).

Studija Suzane Marjanić podjeljena je u dvanaest poglavlja. Broj poglavlja ima osobenu simboliku, budući da je u katalogu pomenute izložbe, *Perunika – hrvatski nacionalni cvijet: znanost i umjetnost prirode*, naglašeno da u “Hrvatskoj postoji dvanaest vrsta samoniklih perunika” (19). Na početku studije stoji “Mitski uvodnik: Nodilova re/konstrukcija ‘stare vjere’ Srba i Hrvata” (13–22), a na kraju, osim odeljka “Literatura”, tu su još: “Kazalo slavenskih i baltičkih teonima, zoomorfnih epikleza i fitonima”, “Imensko kazalo” i apstrakt na engleskom jeziku – “Myths and Re/constructions: Following Nodilo’s ‘Old Faith’ of Serbs and Croats (Summary)”.

U “Mitskom uvodniku” podnaslova “Nodilova re/konstrukcija ‘stare vjere’ Srba i Hrvata”, autorka prvo obrazlaže Nodilovu negaciju mitofobske škole koja zastupa tezu o nevidljivoj slovenskoj mitologiji. Istomišljenika pronalazi u Vatroslavu Jagiću, koji je smatrao da “ima razloga vjerovati, da je već kod starih Hrvata i Srba cvao mitologijski epos” i u *Historiji književnosti* uputio na “narodne basne, priče i pripoviedke” kao građu komparativne mitologije i et(n)ologije, iako je prihvatio Benfajevu migracijsku teoriju i oprezno se distancirao od mitološke interpretacije postanka i preuzimanja pripovedaka (28). Nodilo je eksplicirao i to “da je moguće krenuti tragom ruskih mitologa koji koriste folklorne tvorbe za re/konstrukciju staroslavenskoga mita”, premda nije naveo nijednu rusku mitološku studiju (28).

U poglavlju “Mitsko u epskom ili božansko u ljudskom i svetačkom” Marjanićeva objašnjava da je izraz stara vjera Nodilu poslužio kao kompromisno rešenje umesto onog prvobitnog – “religija” (*Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga*). Naime, sintagma stara vjera se “situira između mitologije (kao svojevrsnoga modusa fikcije) i religije” (29). Osim toga, određujući pagansku i folklornu matricu Srba i Hrvata, Nodilo “postavlja apsolutnu jednakost između dvaju etnosa”, tačnije, zastupa tezu o dva etnosa u paganskom dobu, ali s “istovjetnom *starom vjerom*, zajedničkom poganskom matricom koja je ostala duboko ucijepljena u različitim kršćanskim matricama, hrvatskoga katolicizma i srpskoga pravoslavlja” (30). Valja primetiti da Nodilo, odobravajući tvrdnje Jakoba Grima, pod pojam etnicitet, osim “jezičnoga i vjerskoga zajedništva” podvodi i *duševno zajedništvo*, pa “etnopsihoanaliza čini bitan dio njegove komparativne mitologije” (32). Stablnost mentalnih struktura kod Srba i Hrvata “sa slavenskom pramaticom”, on razotkriva u “razdoblju njihova dolaska na balkanske prostore”, a etnoarhetipovi, “tragovi *arijske* (indoeuropske) i slavenske zajednice u srpskoj i hrvatskoj kulturi Nodilu služe kao koherentna struktura spomenutih dvaju etnosa” (456). Pitanje postavljanja srpskog etnosa na prvo mesto (*Stara vjera Srba i Hrvata*) on opravdava primarnim izvorima koji “ponajviše od Srbâ potekoše”, ističući da su (valjda) “Srbi, megju Slavenima, najpouzdaniji čuvari pučkih ostataka stare vjere” (30). Marjanićeva takav pristup objašnjava Nodilovom pogrešnom metodologijom “s obzirom na to da nije uzimao u obzir građu koja nije planirano sakupljana, u onom opsegu kao što je to činio Vuk Stefanović Karadžić” (31).

A upravo se na Karadžićeve zbirke i na njegove klasifikacije Nodilo oslanjao pri proučavanju folklornog gradiva. Potvrde mitskog sloja pronašao je i u toponomastici, ali je primat ipak dao usmenoj književnosti, i to *čistim* epskim pesmama, koje je smatrao prvim verskim blagom naroda i primarnim izvorištem mita. U istraživanjima mitske matrice u epskim pesmama, Nodilo je diferencirao dva (politička) razdoblja “s obzirom na politosferu južnoslavenskih naroda” (45). Prvo razdoblje traje do 15. veka i odlikuje ga nezavisni politički život u istočnim južnoslovenskim krajevima. Prave/čiste epske pesme iz ovog vremena, koje sadrže matricu starodrevne religije i od kojih treba krenuti u rekonstrukciji stare vere Srba i Hrvata, Nodilo prevashodno pronalazi u drugoj Karadžićevoj zbirci (*Srpske narodne pjesme II*). Drugo političko razdoblje epskih pesama nastaje dolaskom Turaka, kada su hajduci zamenili

narodne poglavare, pa su to “hajdučke pjesme” u kojima preovladava istorijska matrica i bogovi su “sasvim na zalazu” (47).

Iako je insistirao na tome da se mora “proučavati cjelokupan sadržaj folklornih tvorbi”, tj. i “epске pjesme i *mitske priče/bajke*” (38), usmene priče je smatrao slabijim izvorom *poznavanja* mitova, pa je tako i postavljao svoje proučavanje. I dok je u pesmama tragao za hrišćanskim svecima “koji su zadržali poganske atribute”, u pričama bi pronalazio imena “(poganskoga) boga/boginje”. Takav pristup predstavlja prvi stepen Nodilove trijadne metode, kojom je nastojao da dokaže postojanje slovenske mitologije. Polazeći od pretpostavke da su bogovi, po svoj prilici, transformisani u “*nehistorične* junake pesama”, dolazi do drugog stepena svoje mitološke trijade, sadržanog u zaključku da bogovi isto tako mogu biti i junaci “o kojima najčešće i najradije govore priče”. Tako, na primer, u atributima Miloša Obilića otkriva tragove lunarizma, dok Kraljević Marko odgovara *majskom bogu*, tj. vegetacijskom božanstvu (38–39). Uočavajući antropomorfizaciju bogova/boginja u folklornim žanrovima, Nodilo stvara “obrnuti euhemerizam (alegorizam) koji u ljudima / epskim junacima traži bogove” i u takvoj remitologizaciji pronalazi sredstvo za borbu protiv onih koji su proklamovali da slovenski narodi ne poseduju mitologiju (41). Marjanićeva ističe da je, nasuprot pogrešnim interpretacijama Nodilovih stavova, on ukazivao na “kršćansku *koprenu* (alegoriju) iza koje se krije poganska, pretkršćanska stvarnost”, a upućivao je i na “kršćansku matricu koja je ulijepljena u svjetove poganske matrice i kao takva ostala estetski i etički dio folklornih tvorbi” (44).

Nodilova metodologija polazi od mitološkog modela začetnika kritičke škole u srpskoj historiografiji, Ilariona Ruvarca, koji je u raspravi *Prilog k ispitivanju srpskih junačkih pesama* (1884), “razotkrio prisutnost bogova u velikom dijelu južnoslavenskih epskih pjesama” (39). Iz toga sledi treći stepen Nodilove trijadne metode, kojim određuje da je “potrebno spomenute bogove uspoređivati s istim ili sličnim hipostazama u mitologijama (ostalih) *arijskih* naroda (indoeuropska komparativna mitologija)”. Štaviše, značajan deo svog proučavanja Nodilo je posvetio komparativnom pristupu slovenskom folkloru. Pritom se poslužio komparativnom mitologijom koja se razvila iz komparativne filologije, tj. od ideje zajedničkog indoevropskog jezika i zajedničkih verovanja. U okviru “indoevropskoga poredbenog bajoslovlja ostvario je usporedbu *naših* vjerovanja” s mitskim blagom starih Inda, Eranaca, Helena, Latina i Germana” (51). Tako je, recimo, tematiku *historičnih* epskih

(hajdučkih) pesama postavio naporedo s *Mahābhāratom* i *Rāmāyanom*, dok za one ranije, prave/čiste epske pjesme, nalazi da su bliske sižeima *Rgvede* (47). Objašnjavajući zašto poređenja ne vrši isključivo u okvirima slovenskih mitologija, istakao je period od barem dvanaest vekova od kad su se Hrvati i Srbi odvojili od Rusa, kao i “nesačuvanost slavenskoga mitskog materijala” (52). S druge strane, insistira na tezi “da se mitično naziranje Srbâ i Hrvatâ više približava italo-helenskome, nego li onome ostalih arijskih Europljana” (52). A kad govorimo o njegovoj indoevropskoj komparativnoj mitologiji, primetno je kako Nodilo “slavensko-germanske teofanijske poredbe zamjenjuje slavensko-skandinavskim usporednicama” (kod njega su one *sjeverno-germanske*), postavljajući smer posuđivanja božanstava od “slavenskih indukcija prema skandinavskom primatelju” (54).

Nodilov alegorizam se može smestiti u okvire mitologije prirode, tj. naturizma. On sledi mitološke teorije, i to *solarne* Maksa Milera i *meteorološke* Adalberta Kuna i Vilhelma Švarca. U poglavlju “Religija nebesnoga vidila”, Marjanićeva ukazuje na to da je u “Nodilovoj imaginologiji o antropologiji religije prirodna religija (*naturizam*) inducirana geografijom”, što u slučaju *arijske* prirodne religije znači da je “kontekstualizirana hladnim podnebljem” i “trima (prirodnim) epifenomenima”: kućnim/domaćim ognjištem “od kojega je inducirana religija predaka”, nebeskim vidilom i atmosferskim pojavama koje su njegovi pomoćnici. Prema Nodilu, upravo su u tom *celestijalnom vidilu* drevni Arijevci prepoznali svog vrhovnog boga, a on “inducira Svantevida/Vida kao vrhovnoga slavenskog Olimpljanina kojim nastoji obnoviti izgubljenoga slavenskog boga nebeskoga svetla” (59).

Inače, u re/konstrukciji južnoslovenskog panteona Nodilo najviše koristi “panteon Zapadnih Slavena, određenije Polapsko-baltičkih Slavena ili Baltičko-pomorjanskih Slavena” što proističe iz činjenice da polazi od Helmoldove *Slavenske kronike*, mada su primetna određena odstupanja od ovog Nodilovog prvog “svjedoka o staroslavenskoj staroj vjeri” (78). Takođe, Nodilo ne insistira obavezno na baltičko-slovenskoj komparativnoj mitologiji, što pokazuje primer njegovog odustajanja od zajedničkog indoevropskog porekla *jednog boga*. Naime, prema Nodilovim rekonstrukcijama, Sloveni kao svog vrhovnog boga vide Svantevida/Vida, koji stoji na granici između “Ahura Mazde (duh mudri, Mudri Gospodin) i Zeusa/ Jupitera” i njegovo ime nastaje od *videti/znati*, a ne od “leksema *div* (*svijetliti, vedriti se*)” (67). Nodilo ukazuje i na Svantevidovu dihotomiju, tj. temeljnu opoziciju unutar kosmološkog delanja,

budući da je on istovremeno vegetacijsko božanstvo – bog “godišnjega obilja čiji se blagdan (god) nalazio iza žetve” (80) i ratničko božanstvo (83), a pridaje mu još jedan aspekt – “faličnoga, plodotvornoga boga” (88). U određivanju vrhovnog božanstva slovenskog panteona, Nodilo se, osim na Helmolda, poziva i na izveštaje vizantijskog historičara Prokopija, kao i na *Kijevske hronike/letopis monaha Nestora (Povijest o minulim vremenima, oko 1113. godine)*, a zatim i na svedočenja danskog historičara Sakso Gramatikusa. Tragajući za Svantevideovim imenima u južnoslovenskim epskim pesmama, Nodilo ih otkriva u “trojnoj *polionimiji* koja je označena ‘ubojitim’ imenima – Jakša, Voin, ‘Strahin’/Banović Strahinja”, pre svega zato što je *boga vidila* bilo teže antopomorfizirati nego *boga rata* (99). Pominjući epske pesme o Banović Strahinji, “koje su označene temom o nevjernoj ženi i vjernom psu”, zanimljivo je to što je Nodilo potpuno zanemario temu *neverne Strahinjine ljube* (105), a u njegovom žutom hrtu Karamanu, prepoznaje (kao i Ruvarac) “pučku preobrazbu sanskrtškoga Saramâ – one koja trči, kučku božju” (110). Uz to, razmatranje o Vidu u epskim pesmama Nodilo “otvara interpretacijom njegova konja, nastojeći mitemom o božanskim konjanicima uspostaviti paralelizam između Svantevida i epskih imena teofanijskih junaka” (101).

U poglavlju “(Dijadna) boginja i duoteizam” Suzana Marjanić analizira Nodilov multiplikovani koncept vrhovne južnoslovenske boginje i njegovu re/konstrukciju dijadne Vide/Žive, čiji “teonim izgleda još uvijek boravi u *sfumato polionimiji*”, kao i “Mokoš koja figurira kao božanska Mati Zemlja” (137). Marjanićeva tome dodaje mitološka istraživanja Radoslava Katičića, koji “ostvaruje mitološku protezu ruske Mokoši u hrvatski panteon” i ideje Vitomira Belaja, koji je rekonstruiše kao Sunce, “aktantom iz astralne mitologije” i kao *vilu*, “aktantom iz usmenoknjiževnih svjetova”, te tako “slavenske predaje uklapa u indoeuropski okvir” (138).

Vrhovnom, svetlom bogu, Svantevidu, Nodilo je pronašao polionimijskog protivnika, tamnog i zlog Crnoboga, o kom čitamo u poglavlju “Temeljni mitski agon”. On Crnoboga “postavlja u paralelizam s *Vřtrom*, čime otvara temeljnu indoeuropsku opreku između principa kreacije i destrukcije”, što čini osnovu kozmičkog, vegetacijskog “*hoda kroz godinu, religije dvaju načela* (religije dualističke organizacije) prema kojoj se fizička/kozmička borba razumijevala kao borba dvaju načela” (145). Međutim, kako u prethrišćanskoj slici sveta nema striktno podele na (etički) dobre i zle bogove, ekstremni etički dualizam (Svantevid – Crnobog) Nodilo “uokviruje umjerenim dua-

lizmom (dualizam kao indoeurovska svojina)”, uvodeći mogućnost da su se i “svijetla božanstva ukazivala kao protivnici u trenucima kada su se zaodijevala *vučinom* (zimski teriomorfoza, likantropija *svijetlih bogova*)” (146). Pritom, za dualističkom matricom *stare vjere* traga u Helmoldovoj *Slavenskoj kronici*, koju je koristio kao izvor za konstataciju dualizma kod starih (Baltičkih) Slavena (148), a čemu pridružuje sopstvena tumačenja (npr. “crn bog baltičkih Slavena, moguće, da se prozivao i Vrag”, 154), kao i u “vjerskim kategorijama bogomilstva [tj. maniheizma]/patarenstva s kojima su Hrvati i Srbi ostvarili kontakt ‘malo poslije seobe iza Karpatâ” (146). Oponenta Svantevidu, osim u Troglavovom ikonogramu, iščitava, na primer, u Ali ili Mori, koje mogu biti i muškog roda, a predstavljaju Nodilovu interpretaciju zmiije/zmaja sukobljenog s (kosmičkim) Zmajebicom – Gromovnikom (178). U pogledu dihotomijske religije, Nodilova studija prati stavove Maksa Milera, koji je “detektirao da se vedski svjetovi *bave jedino* Suncem, Nebom, Danom, Zorom, Jutrom, Proljećem, kojima pripada apelativ *deva*, a oponiraju tamnim silama, čime izlazak i zalaz Sunca, izmjena dana i noći, borba između svjetlosti i tmine, postaje glavni siže mitologije” (186).

U poglavlju “Blizanačka (embriološka) mitologija: dijada i trijada astralne mitologije” otkrivamo da se Nodilova interpretacija mitema o blizancima “koji predočuju izmjenu dana i noći, ‘praskozorje i suton””, može “*akronološki* nadovezati na završni okvir inicijalne studije Radoslava Katičića, kojom otvara rekonstrukciju mita *hoda kroz godinu* praslavenskoga božanstva vegetacije” (189). Analizirajući paralelizme nebeske braće (Ašvini/Baldr; Hermodr/Kastor; Polideuk/Pojezda; Prijezda – Jakšići, Voinovići), Nodilo utvrđuje strukturnu razliku u njihovom kozmičkom delanju, jer je u drevnoj Indiji reč o bogovima, kod Helena i kod Germana/ Skandinavaca o “polubogovima na nižem stupnju, a kod nas su antropomorfizirani”, s tim da je njihova “antropomorfizacija pretkršćanska” (206). Dokazuje da su blizancima u *srpskom i hrvatskom epu* pridodani “antroponimi Jakšići ili Voinovići – dvojica Vidovih sinova, jer s obzirom na atribut *jačine* dobivaju ime Jakša, a prema ratničkoj vokaciji – Voin”, dok su im imena mnogobrojna i u njima “postoji kršćanska ili turska *navlaka*” (208). Nadasve je inspirativna analiza blizanačke mitologije, koja s jedne strane izaziva strah (*mysterium tremendum*) i neprijateljstvo, dok na drugoj strani postoji “velika fascinacija biološkom strukturom koja predočuje dvojnost u jedinstvu ili jedinstvo u dvojnosti” (224), što je rezultiralo time da su “embrio bogovi bili uobičajena tema drevnih mitova” (225).

Re/konstrukcijom genealogije južnoslavenskih božanstava Nodilo je utvrdio da godišnji ciklus običaja čini jednu od najvećih tema “antropologije religije i *antropologije iskustva*” i postavio je “zimski i ljetni solsticij, proljetni i jesenski ekvinocij, vrijeme Mjesečevih mijena, kao i vrijeme pojavljivanja i nestanka pojedinih *necirkumpolarnih zvijezda*” (229). Upravo o tim temama je reč u poglavlju “O Suncu, ali bez prvenstva solarne mitološke teorije: noćna trilogija Sunca”. Antropomorfna i teomorfna nebeska tela tematizovana su u brojnim usmenim pesmama, na osnovu kojih će Nodilo sastavljati genealogije slovenskih božanstava. Tome treba pridodati i (obredne) pesme za određene svetkovine budući da je za “pjesme dodola i prporuša” Nodilo utvrdio da se “odnose na vrhovno božanstvo *religije vida* (Svantevid/Vid)” (229). Početak religije (a pokretači “vjere arijske valjda su, zajedno, i sunce, i munja, i vidilo, i oganj, i djedovi upokojeni”) Nodilo rešava politeističkom rekonstrukcijom izvorišta religije. Time potvrđuje da njegova mitološka teorija “nije (samo) solarna, kako su je neki znanstvenici atribuirali i na tragu toga (isključivog) solarizma negirali njegove re/konstrukcije staroslavenske religije / stare vjere” (230). Pritom spaja “Müllerov kult prirode i Tylorov animizam koji je izvore prvobitne religije upisao u ljudsku dušu, što je u daljnjoj etapi rezultiralo kultom duhova i prirode” (230). U razmatranje solarnog božanstva Nodilo uvodi i dendrolatrijski mit o stablu sveta (*arbor/axis mundi*), nastojeći da dokaže da je “slavensko Stablo svijeta (*arbor mundi*) figuriralo kao skandinavski jasen (*Yggdrasil*)” (235). To Stablo je određeno kategorijom Svantevidove svetlosti i pridaje mu se uloga “rodajnoga stabla (antropodendromorfni mit)”, a upisuje se i u “antropogeni mit, postanak ljudi od stabala” (236). Nodilo, baš kao i savremeni etnolozi, s kultom Sunca povezuje krsnu slavu (257), a tri Sunčeve hipostaze (trolično Sunce) vidi u mitemi “*tri brata u jednome liku*, od kojih su dva nesretna, a najmlađi, koji liječi ostarjele roditelje (*dešo i baba*), određen je ontemom sreće.” (243). Takođe, Nodilo u Trojanu i Triglavu prepoznaje “figuraciju trojnoga niktomornog Sunca koje prolazi tri mračne prostorije” (246), dok Triglavov crni konj (i ne samo on) predstavlja manifestaciju Sunčevog konja, što Marjanićeva tumači njegovom tripexcefalijom (252).

Nodilovu interpretaciju solarne dodekalogije i heptalogije Suzana Marjanić preispituje u istoimenom poglavlju. Pod heptalogijom godišnjeg Sunca Nodilo “podrazumijeva mitsku predodžbu sedmorice ‘izboritih bogova’” i utvrđuje da Vid poseduje *dvanaest* ili *sedam* sinova (269). U južnoslovenskoj mitskoj tradiciji godišnje Sunce/Dažbog “posjeduje dvanaest hipostaza prema

dvanaest godišnjih mjeseci koji se prikazuju u kolu od dvanaest (dodekalogija) ili sedam (heptalogija) bogova pri *trku godine*, a potonji mitem Nodilo pronalazi u *Rgvedi*” (294). Ocenjuje da je u verovanjima Južnih Slovena heptalogija izraženija nego u skandinavskoj mitologiji, gde je “*sedam* označen kao talismanski broj – posebice u germanskom vjerovanju” (270). U ovom poglavlju Marjanićeva pruža i Nodilove interpretacije značenja lekseme *koleda*, zatim Božić, *veliki* i *mali*, i Nodilove zaključke, poput onog da se na početku svakoga mjeseca slavio solarni Bog, u čiju se čast *palio krijes* (274), a iako je “godina određena s onoliko *Božića* koliko ima *mjesečnih* Sunaca (solarna dodekalogija), glavni je samo jedan Božić” (273). Nodilo iznalazi i to da je (cerov) badnjak, koji se spaljuje na kućnom ognjištu, najčešće na Badnje večer, po svojoj prilici “*đavna postanja arijskog*” (280) i tumači ga kao solarni ikonogram Sunca. Njegova solarna mitološka teorija bliska je i animističkoj teoriji, po kojoj u badnjem panju boravi “demon stabla (demon vegetacije) kojega treba spaliti kako bi, *podmlađen*, poput Sunca ponovno oživio u prirodi” (276), a pojedina “tumačenja dovode ga u vezu i s kultom pokojnika/predaka” (277).

Nodilova solarna dodekalogija tema je i narednog poglavlja studije Suzane Marjanić: “Hod Sunca kroz godinu: ep o dodekalogiji”, koje sadrži i tabelu “Prikaz (pregled) staroslavenske solarne dodekalogije u Nodilovoj re/konstrukciji na predlošku epske pjesme *Smrt vojvode Kaice*”. Upravo je ova epska pesma Nodilu poslužila kao potvrda staroslovenske solarne dodekalogije (iako je u “Ispravcima i dopunama” od toga odustao, 306), budući da on posljednjeg od dvanaest vojvoda despota Đurđa Brankovića, Kaicu Radonju, “interpretativno upisuje u mitsku iskaznicu novorođenoga Božića” (305). Takođe, interpretacijom dvanaest Vidovih sinova “(mjesečnih mladih *Sunaca*) kao dvanaest mjesečnih hipostaza godišnjega Sunca” Nodilo otvara “astro-mitologiju, rekonstruirajući staroslavenski *Zodijački* (u ovom slučaju grabancijaški) Kotač na koji su ulijepljeni junaci iz junačke (srpske) epike”, čime se približava i “ezoterijskoj astrologiji, postavljajući vatru (Oganj/Janj) u središte (izvoriste) Kotača” (306). Marjanićeva opominje da je ovim Nodilovim re/konstrukcijama neophodno još dublje kritičko propitivanje budući da on paganska značenja iznalazi u stihovima, često istrgnutim iz konteksta, čija je svrha bila da potvrde njegove pretpostavke (306). Analizirajući pomenutu epsku pesmu, Nodilo (elčibašu) Vuka Dojčetića (Dojčevića, Dojčina) određuje kao “*nejako – januarsko Sunce*”, kom je “pridano likantropsko ime budući da još uvek boravi u ljutoj zimi”, a tog *Božijega vuka* “interpretira u kontekstu

rimskih luperkalija” (309). “Drugoga *porednika* Boška Rajčevića/Rajka” Nodilo sagledava kao “*februarsko* Sunce s čijim je sanktoremom povezana ritualna povorka lazarica” (311). Trećeg, vojvodu Stojana Vojvodića, Nodilo “mitski upisuje u hipostazu *martanoga* Sunca”, a kao “fenomene koji ga približavaju epifaniji kozmičkoga proljeća određuje attribute *zlata* i *ljubu* zlatnoga imena Zlatu, kojoj nalikuje Vesna, *boginja proljeća sjevernih Slavena*” (313). Pošto je to vreme prelaska iz zime u leto, reč je o “hipostazi *prevrtljivoga* Sunca”, pa u tom kontekstu Nodilo njegov “dremež interpretira kozmičko-mitski” i tome pridodaje “mitem o (etičkoj) *prevrtljivosti*, femininoj nestalnosti njegove supruge” (313). Četvrti vojvoda, Jovan/Jovica Resavac, “figurira kao lik *aprilskoga* Sunca” (315). Nodilo u drugim epskim pesmama traga za dubljim mitskim značenjima ovog junaka, a povezuje ga i sa svetim Jovanom. Peto božansko Sunce je Golemi/Golemović Đuro, koji se pojavljuje u pratnji Lade, u čiju uspomenu je u “Hrvatskoj zadržan običaj ladarica/*ladavica*” (317). Nodilo Ladi pridodaje maj – mesec posvećen njenom ljubavniku, majskom bogu Jurju, a u razdoblje Ivanja postavlja incestnu hijerogamiju (317) i uspostavlja “paralelizam između paljenja panja badnjaka i podizanja jurjevskoga krijesa” (319). Šesti “*porednik* u kolu dvanaestorice”, Orlović Pavle (Nodilo ga povezuje s apostolom Pavlom), “u Nodilovoj re/konstrukciji staroslavenske solarne kozmogonije povezan je sa Spasovom (četrdeseti dan nakon Uskrsa), Trojicom/Duhovima/Pentecostima (pedeseti poslijeuskrsni dan) i Ivanjem” (325). Tu on nudi “reviziju kršćanskoga imperativa, upisujući u spasovske običaje *pogansku* matricu i ističe kako kršćansko Spasovo sadrži tragove *junijskoga* Sunca, a ne Krista” (327). Sedmi vojvoda, Rade-beg-Mijajlo postavljen je u Nodilovom solarnom zodijačkom kotaču “u paralelizam s Radigostom/Radogostom, božanstvom sjeverozapadnih Slavena”, čiji teonim u Nodilovom “određenju znači *onaj koji voli imati vesela gosta*” (330). Usput ga poistovećuje sa Svarožićem: “Sunčani Radogost julijske žetve za to, što je sin višnjega boga, zove se Svarožić, *kao što su Svarožići i svi ostali likovi godišnjega Sunca*” (331). Osmog vojvodu, Grčić Manojla, u hajdučkim pesmama srećemo kao “orijaša u zlatu na crvenom konju, kojega je uspjela pobijediti vila kada ga je opila vilinskim biljem” (333). Nodilo ga poredi s Lokijem, koji se javlja s teriomorfnim simbolom, gujom. Detektuje kako su se epske pesme zaustavile na ovom junaku i kao posljednjeg su opisale Kaicu Radonju “u društvu s njegovim imenjacom Oblakom Radom, što objašnjava time da su u jesenskom razdoblju ljudi *malo obraćali pažnju* na solarne bogove” (335).

Deveto poglavlje: “Nodilova munjeva teorija: (feminina) *aždaja* i (maskulini) *zmaj*”, Suzana Marjanić počinje potragom za južnoslovenskim Gromovnikom (Kočijašem). Podvlači da uprkos tome što većina određuje Peruna kao vrhovno božanstvo slovenskog panteona, Natko Nodilo, koji istina priznaje da su Hrvati i Srbi poštovali i “*svijetloga ratobornog Vida* i gromovnoga Peruna”, pod uticajem Helmoldove *Slavenske kronike*, “usprkos svemu vjeruje u Svantevidovo teoforno prvenstvo” (349). Osim razmatranja boga Gromovnika u indoevropskom kontekstu, ovde su date i Nodilove interpretacije “*ognjene svetice kojoj pripadaju munja i oganj*” – Ognjene Marije (359). Ona “figurira kao Ilijina sestra”, te “kao i njezin *brat* Gromovnik, drži ključeve nebesa/*rajeva* te zatvara i otvara godišnja doba”, a Nodilo je, u kontekstu indoevropske komparativne mitologije “postavlja u paralelizam s *vedskim Agnijem*”, pratiteljem Gromovnika Indre (359—360). Tragajući za “južnoslavenskim maskulnim Agnijem, Nodilo “nastavlja na primjeru niza alopersonaža Anj/Janj/Anko/Janko/Jovo Budimlija”, o kom su spevane brojne pesme (365), a većina tih pesama je od 15. veka strukturisana (polu)istorijskom matricom (366). Nodilo piše: “U svemu, što se sad pjeva o Sekuli [slavonski ban Ivan Sekelj/Szekely] i o Sibinjaninu [Sibinjanin Janko/Ivan Hunyadi], ima najmanje historije, a najviše očitog mita” (366).

Propitujući “*ucjepljivanje* historije u postojeći mit, problematiku *mito-historije*”, Nodilo iščitava da “(povijesni psihemi) Sibinjanin Janko i Banović Sekula transponirani kao epske narativne figure (usmenom) epskom narativnom strategijom zadržavaju matricu *mitomorfizma* atributa *Zmaja/Ognja*” (367). “Prve naznake o *Ognju/zmaju*, o bliskosti između Ognja i *zmije/zmaja*”, Nodilo otkriva u “*ṛgvedskim predodžbama vatre obrisima vijuganja zmijskoga tijela. Agni je ‘izrazita slika zmaja’, a zmija/zmaj ‘oličuje’ Ognja*” (373), što čini završni “okvir Nodilove ‘meteorološke’ studije” (374). *Aždaja*, za koju Nodilo “navodi da pripada *najizvornijem* mitu, figurira kao oponentica solarnih božanstava i određena je demonskom policefalijom” (374—375). *Zmaj* se bori protiv “*ale* (grč. *grad, tuča*; tur. *Hala*), demona nepogode koji/a donosi gradonosne i olujne oblake, posebice u prvoj polovici ljeta kada dozrijeva žito, i koja je često identificirana sa *zmijom/gujom*”, a može i “*izjesti Sunce*” (375). Nodilo iznosi hipotezu da su “*Slaveni kontaktnim posuđivanjem primili iranski leksem aždaja*, tragom čega “*Feriduna* (Traëtaona) postavlja u paralelizam s *vedskim Tritom/Traitanom, trećim Suncem*”, a priču “*Aždaja i carev sin* (Karadžić *prip.* br. 8) uzima kao primjer Sunčeve borbe

s niktomorfnom aždajom” (376). Marjanovićeve dalje analizira različite (simboličke) predstave (uglavnom zoomorfni) zmajeva, navodeći da Nodilo izdvaja i antropomorfno zmaja, tačnije zmaja koji se “antropomorfizira u niktomorfno junaka” u mitemi *Zmija mladoženja* (380), povezujući dalje niktomorfni simbolizam zmaja (noćnog Ognja) s vukom/vukodlakom na primeru Zmaja Ognjenog Vuka.

U poglavlju “Vatra kao domovina smrti u Nodilovoj religiji groba”, svedočimo Nodilovom sučeljavanju, ali i određenom teorijskom pomirenju, “animističke teorije (Edward Burnett Tylor), koja pretpostavlja da je prvi kult čovječanstva bio kult mrtvih (duša predaka)”, i naturističke teorije (kult prirode), prema kojoj se “elementarna religija obraćala fenomenima prirode” i izvoriste religije pronalazila u strahu od prirodnih fenomena. Upravo od ove druge polazi Nodilo, i to prevashodno od “solarne mitološke teorije, odnosno teorije proljeća i zore (Maxa Müllera), kao i meteorološke mitološke teorije (Adalberta Kuhna i Wilhelma Schwartz)” (392). U nastojanju da ostvari “etnički *coniunctio oppositorum* hrvatske i srpske kulture i civilizacije pret/kršćanskoga razdoblja”, Nodilo “kroji granice jezika groba/smrti”, a religija groba otvara plodno tle za svakovrsne *krojačke* metode “mitologiziranih ideologija (ideologiziranih mitologija), jer usprkos razlikama pogrebni postupci [...] upadljivo su slični u susretu (ili možda) strahu od smrti” (391).

Nodilova lunarna mitologija tema je istoimenog poglavlja u studiji Marjanovićeve, koja ga otvara zaključkom da Nodilo “*vidovnu* mitologiju (Svantevid – Vid) i solarizam/solarnu mitologiju [...] povezuje s godišnjim običajima”, dok “Mjesec/lunarizam određuje kao koncept kalendarskoga mjerenja”, a kalendarsku koncepciju vremena nastoji re/konstruisati na primeru folklornog gradiva, postavljajući Mesec dalje “u poveznici s *kultom predaka*” (415). Nodilo ističe kako je Mesec isprva “*Arijcima* mjerio vrijeme, upućujući na to da leksem Mjesec proizlazi iz korijena *mē [...] u značenju *mjeritelj*” (417, 426). I tek tu, u okviru razmatranja Meseca u domenu merenja vremena, Nodilo počinje detaljnije ispitivati staroslovenski kalendar (418). On razmatranje lunarne mitologije “započinje apodiktikom tvrdnjom kako su Srbi i Hrvati Mjesec smatrali/personificirali (lunarni antropomorfizam) božanskim bićem” (418). Ali, za razliku od uobičajenih interpretacija prema kojima Mesec “figurira kao feminino božanstvo koje je povezano s Mjesečevim mijenama /ženskim ciklusima”, u Nodilovom sistemu “Mjesec figurira kao maskulino božanstvo” (417). Takav stav ne isključuje činjenicu da se Mesec “očituje kao manifestacija

mnogih boginja (primjerice, Isis, Ištar, Artemida, Dijana, Hekata)”, te ga Nodilo postavlja i u “kontekst kulta Velike majke (*Mater magna*)” (421). Međutim, iako se Mesec u pojedinim jezicima “feminizirao (ili Nodilovim određenjem – podjevojičio)”, ta se “transgresija u ženski gramatički rod (spol) nije ostvarila i u našem jeziku”, pa su naši preci “nebeskoga meritelja promatrali u maskulinoj antropomorfizaciji, kao niktomorfog putnika i junaka, starog vojnika ili nebeskog niktomorfog ratnika, što “Nodilo potvrđuje na primjeru epskoga materijala o Milošu Obiliću i Novaku Debeljaku” (422). Marjanićeva razmatra Nodilove paralelizme Meseca u okviru indoevropske komparativne mitologije, da bi se onda posvetila njegovom niktomorfnom simbolizmu, simbolizaciji njegovog “astralnoga kolorizma”, antropomorfizmu ovog nebeskog tela ili projekciji Mesečevih mena u likove epskih pesama, zaokružujući Nodilovu astralnu interpretaciju i astromitologiju, ne opredeljujući se za zaključak “pansolarizma kao pojedini povjesničari religije koji su *noćno Sunce* proglasili ktonskim” (438—439).

U završnom poglavlju svoje studije, koje nosi naslov “Autotematizacijsko traganje za zaključnom sintezom o Nodilovoj re/konstrukciji srpsko-hrvatske/hrvatsko-srpske mitologije”, Suzana Marjanić sumira Nodilov rad na re/konstrukciji staroslovenske mitologije, koju on označava terminom *stara vjera* (Srba i Hrvata). Njegovo delo nastaje kao kombinacija dva smera mitoloških istraživanja, onog istorijski orijentisanog, koji “teži rekonstrukciji pretkršćanske religije i mitskih predodžbi Slavena putem historiografskih, filoloških i arheoloških metoda”, i drugog, folklorističkog, koji “polazi od istraživanja vjerovanja i mitskih predaja” (475). Studija Suzane Marjanić je pokazala da Nodilo, premda svestan situacije u kojoj “staroslavenski vjerski sustav figurira politeistično”, nastoji u “slavenski panteon upisati ‘etički monoteizam’ kao jedini istinit (pravovjeran) oblik religije / *stare vjere*” postavljajući, u duhu Helmodove Slavenske kronike, Vida/Svantevida kao najvećeg boga (*deus deorum*) (445). I mada Nodilo ne naglašava ulogu Prirode u paganskoj slici sveta (u odnosu na kršćansku negaciju Prirode), ipak je vidljiva “poganska *upućenost na Prirodu*”, a u objekat njegovih istraživanja je sve ono što poseduje “posebnu strukturu sakralnosti prirode”, poput: *vidovnog*, solarnog i lunarnog simbolizma i kultova, religioznog značenja kamena, mitskog animalizma, vegetacijskih simbolizama i dr. (456). Kao istoričar, Nodilo ulazi u mitološke rasprave i piše prvu studiju o hrvatskoj i srpskoj (južnoslavenskoj) mitologiji, a “objavlivanje dubrovačkih ljetopisa poslužilo mu je kao poveznica između historije

i mitologije, s obzirom na to da je historija u dubrovačkim *analima* oblikovana kao mitohistorija, ucjepljivanjem mitske matrice u povijesne *dogadajnice*” (448). Nodilo deluje u vremenu “prijelaza kulturnoga nacionalizma na politički romantizam (nacionalizam)” kada epska i pripovedačka narodna tradicija “postaje pravim rudnikom na kojem rade najprije filolozi, a potom demagozi i političari” (447). Međutim, on nije filolog i njegova su “lingvistička (posebice etimološka istraživanja) [...] vrlo rijetka i uglavnom su preuzeta od ondašnjih autoriteta filologije”, te samim tim nije mogao dosledno primeniti “koncept *jezik-mitologija*” osnivača škole (komparativne) mitologije prirode, Maksa Milera (445), već je “inducirao vlastitu *hibridnu* mitološku teoriju – *vidovni* mitologizam” (448). Na samom kraju svoje studije, Suzana Marjanić daje pregled (kritičkih) radova o Nodilovoj studiji, koje je, prethodno, detaljno obrazlagala u tekstu, naglašavajući da su neki od njih dokazali “kako nisu sve Nodilove rekonstrukcije za interpretativno odbacivanje”, te da je sam Nodilo “najoštrij kritičar (autokritička oštrica) *Stare vjere Srba i Hrvata*” (473). On je, “slijedom odbacivanja dogmatskih teorija”, više puta osporio sopstvenu “re/konstrukciju modusom skepse”, tako da u više navrata na stranicama svoje knjige upućuje na to “kako je riječ tek o hipotezama, u čemu počiva njegova (znanstvena) iskrenost za razliku od pojedinih znanstvenih djela koja ne žele dovesti u pitanje vlastite teze” (469).

Možemo na kraju zaključiti da Suzana Marjanić svojim sveobuhvatnim “ekspozitornim” radom daje re/konstrukciju južnoslavenske mitologije, koju Nodilo naziva *starom vjerom*, suprotstavljajući se, pritom, onima koji su u Nodilovoj studiji videli tek “komična mitološka tumačenja” (R. Medenica) ili su je odbacivali jer “ne pruža nikakvu osnovu za daljnji ozbiljan rad” (V. Belaj). Čvrsto zastupajući svoje stanovište i minuciozno obrazlažući svaki domen Nodilovog rada, autorka je nesumnjivo dokazala da njegova studija zaslužuje da se uvrsti, doduše “s poželjnim kritičkim odmakom” (19), u *priručnike* koji se mogu koristiti u daljnjoj re/konstrukciji staroslovenske, tj. južnoslovenske mitologije. I sam Natko Nodilo predgovor svojoj studiji “završava iskrenom znanstvenom skepsom budući da u okrilju mitologije *jedino skepsa* preostaje kao varljiva i maglovita utjeha nade”:

Sumnjam i u ispravnost mnogoga etima: u tome znanje je moje posve površno, jer mi dolazi iz drugih ruka, te, valjda, koješta nehoteći iskrivljujem. Ipak, turam u svijet radnju, evo ovaku, kakva je; a tješi me uzdanje, da bi

ovo moglo biti drugome putniku barem pobuda obzirni-
jemu i sretnijemu pohagjanju svijetlih nebesa pregja
naših. (55)

Danijela Vasić

Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

PRIKAZ KNJIGE

Partizani

JOŽE PIRJEVEC

Zagreb: Srednja Europa, 2023., 944 str.

U razgovoru s novinarom Damirom Pilićem¹, u povodu hrvatskog izdanja knjige *Tito i drugovi*² 8. 9. 2016., na pitanje zašto toliko cijeni partizanski pokret, Jože Pirjevec³ je odgovorio:

Ne zbog revolucionarnog naboja, ni zbog boljševičke interpretacije, već zato što se pojavila jedna generacija ljudi koja je ustala na otpor protiv fašizma. Hitler je imao najmoćniju vojsku na svijetu i pobjeda nad njim je izvanredan uspjeh. Sad pišem knjigu o jugoslavenskim partizanima i zaključak istraživanja je da bez karizmatične ličnosti Tita to ne bi bilo moguće. On je dao poticaj, galvanizirao ljude i dao im ponos pobjedom nad najvećom silom tog doba. Za slovenski narod to je bio fenomen u povijesti, jer mi nemamo nikakvu vojničku tradiciju. A i za Hrvate. Zamislite da ste 1945. iz rata izašli isključivo kao ustaše, da niste imali i partizane. Pa što bi bilo s vama?

U ovim riječima izrečena je suština knjige *Partizani*, opsežne sinteze partizanskog pokreta u Jugoslaviji 1941. — 1945. Na 944 strane, u pet dijelova i s epilogom i 125 poglavlja, uz 3247 bilješki, prikazao je širinu, snagu i značenje pokreta koji je stvorio novu, drugu Jugoslaviju i dao ogroman doprinos pobjedi nad fašizmom. U prvom planu je odlučnost “jedne generacije” da se odupre najvećem zlu u povijesti i da se žrtvuje u nadi da će stvoriti bolji svijet. Mladi ljudi, antifašisti, komunisti, muškarci i žene ustali su i borili se. I žrtvovali se... Prema Pirjevcu, komunisti su jedini shvatili da otpor i antifašistička borba moraju biti jugoslavenski jer je alternativa nacionalni i vjerski sukobi do istre-

1 https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/prenosimo/6/Joze_Pirjevec_O_Jugoslaviji_ce_se_pricati_jos_dugo_/308/

2 Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

3 Jože Pirjevec (Trst, 1940), slovenski povjesničar, član Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, živi i radi u Trstu.

bljenja, trajne podjele, gubljenje nacionalnih teritorija i identiteta. Pokreta ne bi bilo bez čvrstog i odlučnog vodstva, a u tome je bila glavna Titova uloga. Njegova sposobnost organizacije i vođenja, spremnost za donošenje teških odluka i osobna karizma imali su presudno značenje.

/

Knjiga sadrži prikaz najvažnijih vojnih i političkih događanja, pregled glavnih političkih ciljeva i strategija zaraćenih strana, bitna ideološka i politička pitanja i poglede te međunarodni kontekst. Uz glavni tok događanja vezan uz Tita i centralno komunističko i partizansko vodstvo i najsnažnija partizanska uporišta i područja u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, donosi i bitne informacije i činjenice o partizanskom pokretu u Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini i na Kosovu.

Prvi dio (1—133) započinje 1939. godinom, kratkim pregledom stanja u Kraljevini Jugoslaviji, nastojanju kneza Pavla da osnivanjem Banovine Hrvatske uredi odnose između Srba i Hrvata te prikazom složene međunarodne situacije u kojoj se zemlja našla između njemačkog kapitala, talijanskih teritorijalnih pretenzija i britanskih interesa. Hitler je zadovoljno pratio pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, ali je nakon puča “srpskih nacionalističkih i vojnih krugova” (str. 6) potaknutog od Britanaca, donio odluku o napadu na Jugoslaviju i njezinoj okupaciji i podjeli. Autor uočava da se okupaciju mase u nekim krajevima dočekale oduševljeno: u Zagrebu jer ga je “beogradska vlada u posljednja dva desetljeća nesmiljeno cijedila i zanemarivala” (11); u Sloveniji “mase su Nijemce primile oduševljeno ni ne znajući što ih čeka” (15). Okupatori zajedno s kolaboracionistima razbijaju zemlje na deset dijelova i uvode različite upravne sustave i okupacijske režime.

KPJ ima svoje planove za otpor okupatorima, donosi odluke o podizanju ustanka nakon napada Njemačke na SSSR, ali otpor počinje spontano u krajevima u kojima dolazi do terora i odmazde nad stanovništvom. U NDH u dijelovima gdje su živjeli Srbi došlo je do pojedinačnih i masovnih zločina, “prave orgije nasilja nad kojim su se zgražali i Talijani i Nijemci” (21). Komunisti se stavljaju na čelo otpora i ubrzo postaju, iako malobrojni, organizatori i predvodnici narodnooslobodilačkog pokreta. Prati situaciju u Crnoj Gori, masovni ustanak protiv Talijana, i u okupiranoj Srbiji gdje se ustanak rasplamsao

jer ga je podržala “jezgra visokomotiviranih, uglavnom mladih, organiziranih u odrede i uvjerenih, ... da je pobjeda Sovjetskog Saveza samo pitanje dana.” (53—54) Na ratnoj sceni se pojavljuju i četnički pokret Draže Mihailovića, koji zagovara “čekanje” a ne aktivni otpor okupatoru. Znatnu pažnju pridaje Sloveniji, ističući specifičnosti u stvaranju Osvobodilne fronte. U zajedničkoj akciji našli su ljudi različitih ideoloških uvjerenja, spremni na borbu protiv “nacizma i fašizma”, potiskujući svoje sumnje u nedemokratsku prirodu komunizma i diktatorski Staljinov režim.

Detaljno opisuje borbe i žrtve u Srbiji, nastanak i pad Užičke republike, povlačenje partizana u Bosnu, ozbiljnu krizu pokreta zima-rano proljeće 1941/42. Analizira tzv. lijeva skretanja, politiku radikalnog terora nad stvarnim i ideološkim protivnicama. Pripisuje ih ideološkoj zaslijepljenosti komunisti, ali i pogrešnom uvjerenju da će rat brzo završiti nakon vijesti o prvim pobjedama Crvene armije. Ključnom odlukom smatra osnivanje proleterskih brigada te stabilizaciju u Foči početkom 1942.

Drugi dio (137—261) prikazuje razdoblje od proljeća 1942., kada Nijemci poduzimaju dvije ofenzive u istočnoj Bosni s ciljem uništenja jezgra NOP-a, preko snažne afirmacije pokreta u pohodu partizanskih brigada u ljeto 1942., učvršćenja pokreta i vlasti na slobodnom teritoriju u Bosni, osnivanja AVNOJ-a i njegova bihaćkog zasjedanja, do pripreme ključnih neprijateljskih ofenziva za uništenje partizana krajem 1942. i početkom 1943. Pirjevec smatra da je Tito donio ključnu odluku odustajanjem da krene prema Srbiji i uputi svoje brigade u zapadnu Bosnu u tzv. “dugom maršu”. Iskoristio je povlačenje Talijana iz II. zone i vakuum koji je nastao u središnjoj Bosni te se oslonio na ojačale snage krajiških, bosanskih i dalmatinskih partizana. Bihaćka republika, “Titova država”, i AVNOJ veliki je politički uspjeh. Opisao je detaljno tragediju Kozare, nastojanje Talijana i kolaboracionista da unište pokret u Sloveniji, te sve veću uvjerenost Britanaca da se snage Draže Mihailovića ne sudjeluju u borbi protiv Nijemaca. Osnaženi partizanski pokret postaje zanimljiv Britancima prije svega zbog vojničkih razloga. Hitler je ocijenio da je jugoistok Europe južno krilo ruskog bojišta i odlučio je da svim silama uništi ustanički pokret. To je pretpostavljalo drastične mjere protiv “bandita” i stavljanje NDH pod njemačku kontrolu jer nije bila u stanju izaći na kraj s partizanima. Nijemci prisiljavaju Pavelića da odstrani oca i sina Kvaternika iz ustaške vlasti, kriveći najviše Eugena Didu za nasilje i zločine prema Srbima, što su smatrali glavnim razlogom ustanka i pokreta otpora.

Četnici su planirali stvoriti koridor Srbija — Slovenija i NDH presjeći na dva dijela. Talijani surađuju s njima, uključuju 10 — 15.000 četnika u svoju dobrovoljačku antikomunističku miliciju (MVAC), računajući na njih u namjeri uništenju komunističkih ustanika. U uvjetima poraza u sjevernoj Africi i na ruskom bojištu, Hitler odlučuje da se riješi “bandita” na Balkanu. Isplanirana je operacija Weis I, II i III, prve dvije protiv partizana a treća protiv četnika, koje je smatrao jednakim neprijateljem kao i partizane zbog moguće potpore saveznicima pri iskrcavanju na jadranskoj obali.

Treći dio (265—431) obrađuje operacije Weis I i II te operaciju Schwarz, partizanske bitke za preživljavanje na Neretvi i Sutjesci, pad Italije, prilike u Sloveniji i Hrvatskoj (Kočevski sabor i ZAVNOH), II. zasjedanje AVNOJ-a i put prema međunarodnom priznanju partizanske vojske. Operacija Weis I, koju partizani tretiraju kao IV. neprijateljsku ofenzivu, trajala je od 20. siječnja do 17. veljače 1943. Nijemci su namjeravali očistiti prostor između Save i Une i slomiti partizane u zapadnoj Bosni te u dolini Neretve. Smatrali da je najvažnije uništiti partizansko jezgro od Grmeču prema jugu, s tim da Talijani zaktivore prostor od Crne Gore i Hercegovine. Međutim glavnina partizana je na jugu u dolini Rame i Neretve razbila Talijane i stvorila novi slobodni teritorij. Operacija Weis II započela je 25. 2. do 19. 3. kada su Nijemci, osvjedočivši se u nesposobnost Talijana i njihovih saveznika četnika da se suprotstave partizanima, ušli u njihovu zonu djelovanja i napali glavninu partizanskih snaga. Angažirane su bile i talijanske i ustaške jedinice te četnici koji su sklapanjem sporazuma s Nijemcima u Mostaru vidjeli priliku da unište partizane. Partizani su se našli u klopki prije svega zbog otežanog manevriranja jer su sa sobom nosili brojne ranjenike. Čuveno rušenja mosta na Neretvi izveli su, prema mišljenju Pirjevca, zbog straha da im četnici ne udare sleđa, a ne da zavaraju Nijemce! Manevrom preko mosta partizani su napali četnike i nanijeli im strahovit poraz. U izuzetno teškoj situaciji, Tito se odlučio čak i za pregovore s Nijemcima. To su tajni tzv. martovski pregovori koji, osim nekih razmjena, nisu donijeli partizanima željeni predah. Titu su više pomogla njemačko-talijanska neslaganja o četnicima.

Propala je operacija Weis III usmjerena protiv četnika, ali je definirana nova operacija Schwarz (“peta neprijateljska ofenziva”), koja je bila usmjerena na uništenje partizana u Crnoj Gori, gdje im je bio otvoren put prema Sandžaku. U opisu bitke na Sutjesci Pirjevec naglašava da su partizani kasnili s manevrom zbog čekanja britanske misije (engleski major Deakin slijeće baš u

noći 27/28. svibnja kada započinje njemačka operacija) i krive procjene o mogućnosti odlaska u Srbiju pa su se izložili opkoljavanja. U neravnopravnoj bitci, presudnu važnost imala je odluka o odustajanju od kretanja u pravcu Sandžaka i Srbije i povlačenje prema Foči i istočnoj Bosni. Posebno ističe vješto manevriranje u izlasku iz obruča Prve proleterske divizije na čelu s Kočom Popovićem, izuzetnu hrabrost proleterskih i dalmatinskih brigada te goleme gubitke i stradanja Dalmatinaca i Sedme banijske divizije, za koju kaže da je “bila gotovo potpuno uništena”. Konstatira: “Unatoč borbama i patnjama, unatoč gubicima boraca i čak trojice glasovitih zapovjednika te sedam članova AVNOJ-a, treba reći da je glavnina vojske preživjela, sačuvala se i razvila”. (341)

Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu 29. studenog 1943. kruna je partizanskog nastojanja da stvori novu Jugoslaviju, na federativnim temeljima, da potvrdi novu organizaciju vlasti i otvori proces međunarodnog priznanja. Saveznici na Teheranskoj konferenciji 28. 11. — 2. 12. 1943. priznaju NOVJ kao savezničku vojsku.

Događanja u Hrvatskoj i Sloveniji u jesen 1943. ocjenjuje vrlo važnim, bilježi uspjehe pokreta i nastojanje da se izgrade, na tragu načela AVNOJ-a, federalne institucije. Kaže da su u NOP-u Hrvatske odlučili “imitirati slovensko iskustvo te su zaszvirali u domoljubne strune nastojeći formirati pokret nalik na Osvobodilnu frontu”. Riječ je o osnivanju ZAVNOH-a, uz isticanje ključne uloge Andrije Hebranga. Kapitulacija Italije dočekana je oduševljeno u Hrvatskoj, posebno u Dalmaciji, što je doprinijelo odlasku brojnih Dalmatinaca u partizane. Tito nastoji iskoristiti pad Italije, domoći se oružja i zauzeti nova područja. Nastaju teške borbe jer to žele i Nijemci.

U praćenju slovenske situacije, Pirjevec uočava procese u kojem komunisti postupno preuzimaju vlast u Slovenskoj oslobodilačkoj fronti. S druge strane, uočava i proces ograničavanja slovenske samostalnosti radi usklađivanja na jugoslavenskom planu prije svega vojnih snaga. Tito u Sloveniju šalje načelnika Vrhovnog štaba generala Arsu Jovanovića radi povezivanja partizanskih snaga i usklađenog djelovanja. Njegov boravak je, po Pirjevcu, izazvao “pravu katastrofu” jer se počeo miješati i u politička pitanja “ne vodeći računa o osjetljivoj ravnoteži između komunista, kršćanskih socijalista i liberala”. (290—291)

Četvrti dio (435—652) bavi se razdobljem od jeseni i zime 1943. i 1944., složenim odnosima s Britancima i Sovjetima, Titovim boravkom na Visu, stvaranjem vlade Tito-Šubašić, prodorom snaga NOV u Srbiju, pohodom Crvene armije i oslobađanjem Beograda te formiranjem Sremskog fronta.

Za Tita su odnosi s Britancima bili izuzetno važni. Ne radi se samo o podršci vlade Kraljevine Jugoslavije Draži Mihailoviću, nego je ključni problem bio eventualno iskrcavanje saveznika na jadransku obalu. Tito se boji da bi Britanci bitno utjecali na poslijeratne prilike podrškom građanskim strankama i političarima. U Napulju se sastaje s Churchillom, definira se odnos s kraljevskom vladom i daje se podrška sporazumu Tito-Šubašić, čime se potvrđuje međunarodni legitimitet partizanskog pokreta. Odnosi s Sovjetima se poboljšavaju jer je Staljin dugo kalkulirao u javnoj podršci partizanima zbog odnosa sa saveznicima. Prva sovjetska vojna delegacija stiže u Vrhovni štab tek 22. 2. 1944.

Tito boravi na Visu, gdje donosi odluke o organizaciji vojske i osnivanju OZNE, o prodoru u Srbiju u proljeće 1944., o pregovorima a kraljevskom vladom i planira operacije za završno oslobađanje zemlje. U Srbiji treba onemogućiti Nijemce da izvuku armiju "E" iz Grčke i pripremiti operaciju za oslobađanje Beograda. Uz to je važno pridobiti stanovništvo Srbije, tradicionalno vezano za monarhiju. S Visa Tito leti u Moskvu radi dogovora sa Staljinom o sudjelovanju Crvene armije u oslobađanju Jugoslavije, što saveznici ocjenjuju kao definitivni zaokret prema Sovjetima. Detaljno je opisano oslobođenja Beograda i dolazak Tita u glavni grad, odakle će dalje upravljati partizanskim pokretom, stvarajući novu državnu strukturu.

Nijemci se povlače preko Save i formira se Sremski front: partizani, nespremni za frontalno ratovanje trpe ozbiljne gubitke. Tito donosi važne odluke o organiziranju vojske i o mobilizaciji, više puta poziva domobrane i četnike da prijeđu u partizanske redove, obećavajući amnestiju. Radi učvršćenja savezništva sSSR, Tito šalje Hebranga u misiju kod Staljina.

Peti dio (655—737) prikazuje i analizira konferenciju saveznika u Jalti, Titove razgovore sa Staljinom, završne operacije u zemlji, kapitulaciju Nijemaca, slom NDH te poratnu situaciju. Ključni dogovor "velike trojice" na Jalti bio je obnoviti Jugoslaviju u njezinim predratnim granicama. S obzirom na pritiske sa Zapada u vezi s formiranjem privremene vlade i prijatnje ratnog sukoba zapadnih saveznika i sSSR, Tito se orijentira sve više prema Moskvi. Početkom travnja u Moskvu potpisuje dvadesetogodišnji sporazum o prijateljstvu i suradnji, čime Jugoslaviju ulazi u "sovjetski tabor".

Detaljno su opisani pohod Treće armije u oslobađanju Rijeke i borbama za Istru i Trst te posljednji mjeseci rata u Sloveniji. Trščanska kriza je povećala napetost između zapadnih saveznika i Sovjeta i najavila mogućnosti sukoba unutar antihitlerovske koalicije. Tito je popustio oko Trsta, u koji su prve ušle

jedinice Jugoslavenske armije, nakon što je Staljin istaknuo da ne želi riskirati rat radi Trsta.

Pirjevec znatnu pažnju posvećuje i sudbini njemačke armijske skupine “E” i kapitulaciji generala Löhra. Jugoslavenska je armija u Štajerskoj razoružala glavninu Löhrovih snaga “najveću skupinu na europskim bojištima i jedinu koja se predala partizanima” (150.000 Nijemaca i 120.000 kolaboracionista, str. 718).

Pod karakterističnim naslovom “Kvislinzi uhvaćeni u klopku svojih zabluda i mrtvački ples osvete” donosi činjenice o slomu kolaboracionista (ustaša, četnika, belogardejaca...), britanskom izručenju partizanima i partizanskoj odmazdi.

U Epilogu (741—744) Pirjevec sažima poglede na značenje i rezultate partizanskog pokreta, s osvrtom na masovne represalije i odmazdu prema kvislinzima, ali i političkim i ideološkim protivnicama, do kojih je došlo nakon završetka rata. Smatra da su zato odgovorni ratne vođe na čelu s Titom, Kardeljem i Rankovićem koji su vođeni “ideološkim fanatizmom”, NOB smatrali “i sredstvom za ostvarivanje svoje mesijanske vizije raja na zemlji i pohlepe za vlašću.” (742). Za takvo stanje odgovorni su i zapadni saveznici, “posebno SAD s Donovanovim špijunskim mešetarenjem i Velika Britanija sa svojom imperijalističkom politikom, osobito Churchillovom”. Prijetnje ratom izazvale su atmosferu ugroženosti u vodstvu NOP-a i straha od nastavka rata u kojem bi se na strani protivnika mogao naći veći broj zarobljenih kolaboracionista. (743)

/

Knjiga Jože Pirjevca zaslužuje pomno čitanje i dublju analizu. Osim što je bogata mnoštvom činjenica i opisa događanja, donosi važne uvide i poglede. Autor je iznio niz afirmativnih ocjena i zaključka o partizanskom pokretu, ali se nije libio otvorenog iskaza i o njegovim promašajima i neuspjesima. U nekima od njih vidio je i klicu problema koji će dovesti do raspada Jugoslavije. Ovdje ćemo upozoriti tek na neke od njegovih ocjena i zaključaka:

1. Pirjevec zaključuje da je KPJ stvorila uspješan i snažan pokret, zahvaljujući čvrstoj organizaciji, dobrom vođenju i požrtvovnoj borbi mladih ljudi, prožetih idejom antifašizma. Partizansko vodstvo imalo je jasne strateške ciljeve,

s osloncem na vlastite snage. Pirjevec citira Titov članak u Biltenu Glavnog štaba iz kolovoza 1941.: “Tko će nam donijeti slobodu ako je ne izborimo sami?” (52) Vodstvo pokreta je često u vrlo teškim situacijama donosilo pravilne odluke, uspjevajući sačuvati i ojačati svoje snage. Nijemci i njegovi saveznici, Talijani i snage NDH, a povremeno i četnici, nisu u sedam ofenziva uspjele uništiti pokret. Prijelomne odluke o osnivanju proleterskih brigada, maršu brigada u zapadnu Bosnu, stvaranje NOO i osnivanje AVNOJ-a, a u budućim federalnim jedinicama antifašističkih vijeća, planovi i akcije u oslobađanju zemlje, borba za međunarodno priznanje i dr., doprinijele su snazi i vjerodostojnosti pokreta.

2. Partizanski pokret je bio općejugoslavenski, imao je posebnosti u pojedinim sredinama, ali se mora tumačiti i jedino se može razumjeti kao cjelina. Tito je shvatio da razbijanje Jugoslavije vodi uništenju njezinih naroda, ali i da rat pruža šansu za povijesne promjene. Za jugoslavenske narode nije bilo puno izbora: Slovencima je prijetilo odnarođivanje i raseljavanje, Hrvati su se našli u zagrljaju zločinačke NDH, Srbi u Hrvatskoj i BiH izloženi su genocidu, Srbija je bila podvrgnuta okrutnoj okupacionoj sili i teškim odmazdama, Muslimani četničkom pokolju a Makedonci podjeli između moćnijih susjeda i gubljenju svakog identiteta.

Tito je odbacio doktrinu o dvije faze revolucije i odlučno krenuo u organiziranje antifašističkog otpora. Partizanski pokret u Sloveniji i Hrvatskoj imao neka obilježja, prema Pirjevcu, koja nisu posve sukladna Titovim gledištima: teže autonomiji i nose drugačija shvaćanja nacionalnog pitanja i poslijeratnog uređenja Jugoslavije, ali Tito je odlučno djelovao protiv bilo kakvog oblika nacionalizma ili separatizma. Uočavajući neke takve tendencije u Hrvatskoj u djelovanju Andrije Hebranga, reagira tako da u Hrvatsku šalje svoje “najbolje ljude: najprije Edvarda Kardelja, a kasnije i Đilasa, Dedijera, Vladimira Nazora i Ivana Ribara sa skupinom članova AVNOJ-a” (409), a u jesen smjenjuje Hebranga i na čelo СК КРП postavlja Vladimira Bakarića.

3. Pirjevec analizira i ideološke osnove i političke ciljeve pokreta. КРП je prihvatila politiku okupljanja svih antifašističkih snaga, ali glavni cilj partizana bila je socijalistička revolucija. U početku se to uočava “lijevim skretanjima”, a što rat se bliži kraju Partija preuzima sve ključne pozicije, da bi 1945. krenula u izgradnju državne vlasti prema sovjetskom boljševičkim modelu. Isključuju se druge političke grupe i orijentacije. Na primjeru Slovenije, autor pokazuje kako su postupno napuštane zasade Osvobodilne fronte u pravcu komunističkog monopola i jačanja represije u društvu.

Partizanski pokret je uspio u svim društvenim slojevima i narodima Jugoslavije osigurati potporu jer je ponudio radikalne političke i socijalne promjene. Ideja o tome da “nema povratka na staro” i da će zemlja biti organizirana na pravima naroda i federalnim jedinicama dobila je široku podršku. Ideja bratstva naroda je prihvaćena među antifašistima i mladima koji su činili glavnu snagu pokreta i revolucije. Iznimno važnim drži afirmaciju žena u pokretu. “Partizani su bili ponosni na to što su u njihovim redovima bile i djevojke, uvjereni da se bez njihova sudjelovanja ne može pobijediti. I to ne samo u razvijenim krajevima, kao što je bila Slovenija, nego i u Bosni i Hercegovini ili Makedoniji, u kojima je je još bila snažna patrijarhalna tradicija”. (53)

4. Pirjevec nastoji prikazati iznimnu unutrašnju složenost situacije u kojoj se pokret nalazio i djelovao u zemlji. Tito i vodstvo su bili u pogibeljnim situacijama i uspjeli su preživjeti, pokret doživljava uspone i padove. Djeluje su uvjetima ogromnog ljudskog i materijalnog stradanja i uništavanja, nacionalne i vjerske mržnje, osveta i odmazdi. Trebalo je osigurati podršku naroda koji uglavnom nije bio prokomunistički orijentiran. Zaključno konstatira da “bez komunista ne bi bilo narodnooslobodilačkog pokreta kakav je nastao, kao i njihova utopijskog uvjerenja da će stvoriti bolju budućnost, kao ni bez njihova fanatizma, organiziranosti i discipline”. (743—744)

Na više mjesta Pirjevec se osvrće na velike partizanske, često nepotrebne, gubitke. Uz puno jačeg i brojnijeg neprijatelja, nedostatak vojnog iskustva i znanja, pogotovo u odnosu na njemačke snage, i pojedine pogrešne odluke tome je pridonosila i fanatična spremnost za borbu i žrtvovanje (Kadinjača, Kozara, Sutjeska, Sremski front). Ona je bila izraz upravo ideološkog komunističkog idealističkog uvjerenja da se stvara novi slobodan svijet, jednakosti i pravde.

5. Pirjevec dokumentarno i vjerodostojno prikazuje događanje poslije rata. Znatnu pažnju usmjerava na “revolucionirano” obilježje partizanskog pokreta. Poslijeratna masovna ubojstva i represiju tumači prije svega kao izraz “ideološke zaslijepljenosti” odnosno djelovanje staljinizirane partije koja provodi “revolucionarnu pravdu”. Već u ranijem razdoblju u djelovanju slovenskog vos-a (Varnosatno-obeščevalna služba), koji likvidira protivnike NOP-a, u “lijevim skretanjima” u Crnoj Gori i Hercegovini 1941/42., osnivanju Ozne, koja se s vremenom postaje “mač revolucije”, Pirjevec vidi izvore za ponašanja poslije rata.

6. Partizanski je pokret bio je jedan od najvećih pokreta otpora u Europi. Pirjevec ocjenjuje da vojno-politička komponenta odnosno izgradnja snažne i djelotvorne armije imala ključnu ulogu u savezničkoj podršci partizanima. Bri-

tanci su pragmatično zaključili da Titove brigade vežu velik broj njemačkih trupa i postupno s podrške četnicima Draže Mihailovića prelazi na Tita. Partizanske snage teško su se nosile u borbi s Nijemcima, ali su oni rano shvatili da se bore s dobro organiziranim i visoko motiviranim neprijateljem. Pirjevec zaključuje da je “Jugoslavija bila jedina država u okupiranoj Europi koja je uspjela stvoriti vojsku koja je bila sposobna djelovati u okviru antihitlerovske koalicije kao samostalan partner i povezivati front koji je i s istoka i sa zapada okruživao Treći Reich”. (699)

7. Pirjevec donosi vrlo kvalitetne prikaze i analize strateških pozicija i interesa zaraćenih strana u Jugoslaviji kao i njihovih ratnih ciljeva i planova. Tu se pokazuje sva zamršenost odnosa i djelovanja. Nijemci žele sirovine i sigurne prometnice i dio Slovenije, Talijani hrvatski i slovenski prostor i utjecaj, NDH etnički čistu ustašku državu, u kojoj neće biti Srba, Židova i Roma i komunisti, Draža Mihailović povratak monarhije u kojoj će dominirati Srbi, Mađari žele Vojvodinu, a Bugari Makedoniju... U ostvarivanju svoje politike okupatori i njihovi kolaboracionisti koriste se masovnim ubijanjima, logorima smrti, odmazda i akcijama “čišćenja”, pljačkom i uništavanjem materijalnih dobara i sl.

8. Pirjevec pridaje izuzetnu pažnju međunarodnom kontekstu, ocjenjujući situaciju vrlo složenom i zahtjevnom za partizanstvo vodstvo. Jasno prati i predočava strateške interese i djelovanja glavnih saveznika Britanaca, SAD i SSSR, koji vode računa ponajprije o svojim interesima. Zanimljiva je autorova napomena u vezi s “pučem” u Beogradu protiv pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. “Churchill je, ne osjećajući nimalo odgovornim za nesreću u koju je gurnuo ‘jugoslavenski narod’, beogradske događaje pozdravio retoričkim oduševljenjem: ‘Pronašao je svoju dušu’”. (7)

Opisujući posjet delegacije Vrhovnog štaba Staljinu u siječnju 1945. koju je vodio Andrija Hebrang i u kojoj su izrečene i kritike upućene Titu, Pirjevec izravno upozorava na brojna otvorena pitanja o kojima je trebalo zauzeti stav i donositi političke odluke:

Tito je prečuo incident sa Staljinom jer si u tom trenutku nije mogao priuštiti nikakvo neslaganje s njim. Imao je velike planove i brige koje je mogao ostvariti ili riješiti samo ako ga Moskva bude štitila od Londona. Uz to što je Jugoslaviji želio pridružiti Bugarsku kao sedmu federalnu jedinicu i Vardarsku Makedoniju povezati s Pirinskom i Egejskom, na

svom je “dvoru” ugostio odbjegli španjolske generale koji su stigli iz Sovjetskog Saveza kako bi u domovini uz sovjetsku pomoć pokrenuli otpor protiv Francove diktature. Prije svega se, dakako, borio oko nove granice s Italijom i Austrijom jer su Slovenci zahtijevali Trst i Klagenfurt za sebe. Tu su bili i neriješeni odnosi s Britancima, koji su željeli imati na raspolaganju aerodrom Zemunik pored Zadra, kao i zadarsku luku te luke Split i Šibenik. (652)

9. Pirjevec pozitivno vrednuje partizanski pokret, ali od početka uočava i neke njegove ograničenosti i proturječnosti. Osnova na kojoj je nastala nova Jugoslavija, prije svega monopol Komunističke partije i uvođenje sovjetskog modela vlasti, nije bio dovoljan za skladan razvoj, a pogotovu u zemlji u kojoj postoje ozbiljne “civilizacijske razlike”. Analizirajući način na koji je konstituiran AVNOJ, citirao je Edvarda Kocbeka, slovenskog političara i intelektualca, jednog od utemeljitelja Osvobodilne fronte i potpredsjednika AVNOJ-a u Jajcu, koji je o nastanku prve Jugoslavije rekao: “Zgrada je bila sagrađena na lažnim temeljima, zato se urušila čim je neprijatelj udario na nju. Jugoslavija nije postala dio nacionalne svijesti i vlasništvo svojih naroda.” (430). Pirjevec se pita: Je li nova Jugoslavija, unatoč veličini partizanske narodnooslobodilačke borbe, nastala drugačije?

U tom svjetlu u epilogu govori i o četrdesetogodišnjem Titovom režimu koji je “tragično završio raspadom Jugoslavije”. Korijene nalazi u ideološkom i političkom monopolu: “Jugoslavenski su se narodi nakon partizanskog iskustva u mnogo čemu modernizirali i razvili, no zbog stajališta Partije da je samo ona nositeljica istine i pravde, našli su se pod jarmom diktature koja im nije pružila mogućnost da u potpunosti izraze životnost koja je propupala u godinama otpora”. (743)

/

Knjizi Jože Pirjevca mogu se uputiti i stanoviti prigovori, od onih sadržajne prirode do nekih neprovjerenih tvrdnji, nepreciznosti i faktografskih pogrešaka. Ovdje ćemo upozoriti tek na neke.

Tako npr. postoji stanovita neravnoteža u prikazivanju teritorijalnog razvoja ustanka i partizanskog pokreta. Nedovoljno je obrađeno važno područje

ustanka i razvoja NOP-a 1941. — 1942. u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (Banija, Kordun, Lika i Bosanska krajina). Među osam prvih divizija NOVJ pet je nastalo na ovom području. Bez snažnih vojnih snaga i slobodnog teritorija koje su držale ove jedinice, Vrhovni štab i glavnina NOVJ ne bi se mogla održati na području zapadne Bosne i organizirati AVNOJ u Bihaću i Jajcu.

Kraj rata i poslijeratno razdoblje u oslobođenoj zemlji, Pirjevec, kao i većina suvremenih autora, prikazuje gotovo isključivo u svjetlu represije i nametanja staljinističkog sistema, pri čemu se zaboravljaju neka iznimno važna pitanja. Prije svega riječ je o društveno, materijalnoj i socijalnoj situaciji u kojoj se Jugoslavija našla. Pred vodstvom nove države i komunistima, koji su preuzeli odgovornost za vođenje i razvoj zemlje, bili su izuzetno veliki problemi i teški zadaci: kako zbrinuti brojne žrtve rata, organizirati škole u koje će zajedno ići djeca žrtava i zločinaca, pokrenuti privredu, sanirati prometnice, nahraniti gradove i vojsku, osigurati drva i sol, istrijebiti uši... To su bila krucijalna životna pitanja za ratom napaćeno stanovništvo koje nije imalo puno razumijevanja za progone i odmazdu nad poraženim neprijateljem.

Nažalost u Pirjevečevoj knjizi ima i više nepreciznosti i neprovjerenih tvrdnji iz nepouzdanih i "sumnjivih" izvora. Riječ je i o "kontroverzama" koja traže daljnja istraživanja.

- Pirjevec ponavlja tezu o kontaktima dijela vodstva KPH s vlastima NDH s ciljem osnivanja KPH NDH, ali ne donosi uvjerljive dokaze. Tvrdi da u Hrvatskoj nema govora o "sabotažama, a kamoli ustanku" jer su vođe KPH Rade Končar i Andrija Hebrang te "Titov izaslanik" Vladimir Popović "uspostavili kontakt s u ustaškim ministrom vanjskih poslova Mladenom Lorkovićem, koji im je čak dao na korištenje svoj auto" (62). Smatra da Andrija Hebrang nije na liniji Tita jer je "tvrdio da Hrvatska ima svoju državu i da se treba boriti za nju." (153) Ova tema nije historiografski iscrpljena i zahtjeva daljnja istraživanja.
- U cilju postizanja objektivnosti Pirjevec poseže na nekoliko mjesta citiranju nepouzdanih i izrazito tendencioznih izvora. Tako se tvrdnje da su partizani spaljivali sela, pljačkali i ubijali civilno stanovništvo pa čak "djecu i starce", vršili odmazde i sl. (128, 198, 213). Ni suvremena istraživanja ni literatura ne daje dokaza za to. Uglavnom je riječ o osobnim svjedočenjima ili izjavama i dokumentima neprijateljskog karaktera. Naravno da je bilo pojedinačnih slučajeva, ali puno je više dokaza i potvrda da su partizani činili suprotno štititeći stanovništvo, za što su dobivali njihovo povjerenje i podršku.

- Pirjevec dosta prostora daje tzv. lijevim skretanjima odnosno komunističkom radikalnom teroru protiv “klasnog” neprijatelja u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Tu ističe ličnost jednog od vođa ustanika, a poslije generala Petra Drapšina, komandanta Četvrtе armije JA, koja je sudjelovala u završnim operacijama u Hrvatskoj i Sloveniji. Pripisuje mu odgovornost za “pravi pogrom seljaka u hrvatskim i muslimanskim selima pod optužbom da surađuju s ustašama”, sumnje u intelektualce i likvidacije ljudi “koje se sumnjičilo da bi ubuduće mogli biti opasni”. (102—108, 128). Pirjevećeve tvrdnje o Petru Drapšinu i podaci o likvidacijama čine se pretjeranima. O “lijevim skretanjima” postoji i danas relevantna knjiga bosanskohercegovačkog povjesničara Rasima Hurema, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.* (Sarajevo: Svjetlost, 1972).
- Kontroverze oko “martovskih pregovora” partizana s Nijemcima intrigiraju i Pirjevca. (281—288) Govori o Titovim prijedlozima da Nijemci priznaju partizane, da sklope sporazum o suradnji koji bi uključivao zajednička eksploatacija rudnika, o zajedničkom otporu Britancima ako se iskrcaju na jadransku obalu i sl. U stvarnim događanjima teško je naći potvrdu za spremnost Tita na savezništvo s Nijemcima, s obzirom na ideološke i političke veze s Kominternom i odnosa sa saveznicima. Riječ je prvenstveno o Titovim taktičkim potezima. O toj temi najuputnije je konzultirati knjigu Vladimira Velebita, *Moj život* (Zagreb: Fraktura, 2017)
- Na 519. str. Pirjevec je naveo incident Sretena Žujovića s Titom, u dramatičnoj situaciji koja je prijetila uništenju Vrhovnog štaba i Titovom likvidacijom. Pri likom desanta u Drvaru, Žujović se, navodno, obratio Titu, vidjevši ga u maršalskoj uniformi i zaključujući da se on želi predati Nijemcima, riječima “Izlazi stara kukavico! Očeš da se predaš! Nemcima i kao komandant spaseš glavu, a upropastiš i izdaš našu borbu?” Ovo nije potvrđeno u bilo kojem ozbiljnom izvoru, a ovakav način komunikacije s Titom nije bio nigdje zabilježen.
- Pirjevećeve tvrdnje i zaključci o Andriji Hebrangu su proturječni. S jedne strane zaključuje da Hebrang vodi politiku koja vodi računa o specifičnim hrvatskim interesima, a s druge strane ostavlja mogućnost da je je prihvatio suradnju s NDH, a kasnije i Rusima koji su ga ucjenjivali. (525, 605, 607).
 Bilježimo i neke nepreciznosti i faktografske pogreške:
- Na str. 21 piše: “Potom se pojavila vijest da je Kvaternik mladi krajem travnja pored Bjelovara u Podravini organizirao pokolj 300 Srba, žena djece i staraca, a onda u noći između 10. i 11. svibnja još 400 drugih na Kordunu”. Očito je riječ

- o masovnom zločinu u Gudovcu 28. 4. 1941, kada je likvidirano 196 domaćih Srba te o genocidnom ubijanju oko 400 muškaraca iznad 16 godina u Glini 12 — 13. svibnja 1941.
- Na str. 27 za Ivu Lolu Ribara piše da je “srpske nacionalnosti”, a poznato je da je njegov otac dr. Ivan Ribar bio Hrvat rođen u okolici Karlovca, a majka Antonija, Hrvatica iz Đakova.
  - Na str. 141 govori se o dogovoru “Talijana i Jevtića” o zauzimanju Foče, nakon čega slijede četnički pokolji. Vjerojatno je riječ o Dobroslavu Jevđeviću, četničkom vođi, rođenom u BiH.
  - Na str. 234 piše da je MVAC u Sloveniji proveo između 21. i 23. prosinca 1942. “široko zasnovanu raciju” u kojoj su otkrili tajne bunkere i tiskare OF-a te zarobili oko 500 njihovih suradnika i pomagača. Kasnije u tekstu se kaže da im je pohvalu za akciju uputio general Roatta u pismu generalu Robotiju, 8. 12. (sic!)
  - Na str. 336 umjesto 3. dalmatinska, treba pisati 3. udarna divizija.
  - Na str. 352 navodi se da je s dužnosti komandanta Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske smijenjen Ivan Rukavina a na njegovo mjesto postavljen Andrija Hebrang. Rukavinu je zamijenio Ivan Gošnjak.
  - Na str. 478 piše da je 1945. obilježena “dvadesetdruga” godišnjica Hitlerova preuzimanja vlasti: naravno, riječ je o “dvanaestgodišnjici”.
  - Na str. 496. kaže se da je OZNA osnovana po uzoru na “sovjetsku kontrarevolucionarnu službu Čeku”. Čeka je bila tajna policija za borbu protiv “kontrarevolucije i sabotaža”.
  - Na str. 547. umjesto 3. treba pisati “6. lička divizija”.
  - O oslobođenju Dubrovnika autor navodi dva datuma: 26. listopada (622) i 20. listopada (625). Dva su datuma navedena i u vezi s “iznenadnom smrću” predsjednika SAD F. D. Roosevelta (689).

U slučaju drugog izdanja, ove i druge uočene pogreške svakako treba ispraviti.

/

Pirjevčeva knjiga je velika, cjelovita priča o partizanskom pokretu u Jugoslaviji. Pisana je historiografski, ali dijelom i publicistički, s jasnim i konkretnim opisima događanja i ličnosti. Prikaz ratnih događanja katkad ima dramske razmjere. Knjiga donosi mnoštva informacija i podatka, zapažanja i opisa, a

posebno je vrijedno nastojanje da se događaji i procesi objasne u širem kontekstu. Konzultirana je opsežna građa i literatura. Pirjevčeva istraživanja potvrđuju temeljne vrijednosti jugoslavenskog antifašističkog pokreta i brana su revizionističkim pogledima. Potiču daljnja istraživanja i rad na monografskim djelima.

Sve pohvale zaslužuje nakladnik – Srednja Europa iz Zagreba – koji se odvažio da prevede i objavi ovu opsežnu i iznimno važnu knjigu. Pohvalu posebno zaslužuje prevoditeljica prof. dr. sc. Anita Peti Stantić za tečan i čitak prijevod.

Ilija Ranić

PRIKAZ KNJIGE

Language, History, Ideology: The Use and Misuse of Historical-Comparative Linguistics

CAMIEL HAMANS I HANS HENRICH HOCK (ur.)

Oxford: Oxford University Press, 2024., 384 str.

Poredbenopovijesna lingvistika, koja istražuje genetsku srodnost među jezicima, razvrstava ih u jezične porodice te rekonstruira prajezike iz kojih su se razvili, nije u tolikoj mjeri doživjela otvaranje interdisciplinarnim utjecajima kao neke druge grane lingvistike čije su metode time postale nešto transparentnije, a rezultati dostupniji i izvan uskog kruga stručnjaka. Važan iskorak u tom smjeru, ali i prema jačanju svijesti o znanstvenoj i društvenoj odgovornosti ove discipline, predstavlja zbornik *Language, History, Ideology: The Use and Misuse of Historical-Comparative Linguistics (Jezik, povijest, ideologija: Uporaba i zlouporaba poredbenopovijesne lingvistike)* urednika Camiela Hamansa i Hansa Henricha Hocka. Knjiga, nastala na temelju radionica Societas Linguistica Europaea održanih 2013. i 2014. godine, kroz uvod i dvanaest poglavlja kritički razmatra isprepletenost poredbenopovijesne lingvistike i ideologije na više razina: od šireg utjecaja kolonijalizma i nacionalizma na razvoj discipline, preko analiza pojedinačnih slučajeva znanstvene pristranosti u poredbenopovijesnim istraživanjima, sve do načina na koje se njezini nalazi osporavaju ili zanemaruju kada se kose s etnonacionalističkim ideologijama, osobito u politički motiviranim pokušajima reinterpretacije jezične povijesti.

Kako u uvodu ističu urednici, poredbenopovijesna lingvistika od svojih je početaka bila duboko povezana s ideološkim projektima te je kroz povijest zloupotrebjavana za konstruiranje mitova o etničkim skupinama. Premda u uvodu implicirano poimanje ideologije, a onda i jezične ideologije, izvan fokusa stavlja oblike društveno uvjetovanoga mišljenja koje urednici nazivaju “običnim” predrasudama, prilozi okupljeni u zborniku obrađuju širok raspon više ili

manje strukturiranih pretpostavki i sudova koji povezuju jezik s identitetom, političkim ciljevima ili društvenom hijerarhijom. Bile namjerne ili nesvjesne, prakse poput tumačenja jezične povijesti kao dokaza o “pripadnosti” određenog naroda nekom geografskom području ili “blizini” jezičnom pretku, sve do politički motiviranog priklanjanja teorijama i manipulacije dokazima, često počivaju na ideji vezivanja nekog varijeteta uz određenu etničku skupinu. Ta je *etnojezična pretpostavka*, osobito od 19. stoljeća naovamo, sažeta u sloganu *jedan jezik – jedan narod – jedna nacija*, oblikovala nacionalne standarde, marginalizirala regionalne i manjinske idiome i preoblikovala jezične krajolike.

Tekst Johanne Laakso, kojim započinje niz od dvanaest priloga, prikazuje tri slučaja nerazumijevanja povijesne lingvistike u kontekstu politički motiviranih (ili instrumentaliziranih) alternativnih teorija o srodnosti uralskih jezika: prvi ilustrira nerazumijevanje komparativne metode, drugi pogrešnu interpretaciju interdisciplinarnosti, a treći otkriva pozadinu pokušaja revitalizacije zastarjele “teorije korijena”. Raskrinkavajući metodološke propuste i pseudoznanstvene argumente koji su, poglavito u Mađarskoj, hranili nacionalističke mitove o etnogenezi, Laakso se ne zadržava na prokazivanju zastranjelih znanstvenika koji manipuliraju neupućenim laicima, već i kolege iz drugih grana lingvistike podsjeća na epistemološke osobitosti povijesne lingvistike.

Oslanjajući se na široko shvaćene koncepte formalnih (*Abstand*) i funkcionalno motiviranih (*Ausbau*) razlika među varijetetima, Kristján Árnason analizira lingvističke i ideološke kriterije koji su utjecali na klasifikaciju sjevernogermanskih jezika i njihove veze. Pokazuje kako je nakon dugog perioda fluidnih odnosa u ranom modernom periodu ideologija ujedinjenih i jezično definiranih nacija dovela do jasne diferencijacije sjevernogermanskih jezika te zaključuje kako se njihova povijest ne može razumjeti bez uvažavanja funkcionalno motiviranih odnosno ideoloških utjecaja koji su uvjetovali formalne jezične promjene.

Pristupom sličnim onome Johanne Laakso, ali s fokusom na indoarijske jezike, Hans Henrich Hock pokazuje kako indijsko nacionalističko osporavanje *teorije arijske invazije* i zagovaranje teorije indijskoga podrijetla indoeuropskog prajezika počiva na odbacivanju temeljnih načela poredbenopovijesnih metoda poput pravilnosti glasovnih promjena i legitimnosti rekonstrukcija, te kako alternativna fonološka, etimološka i dijalektološka tumačenja ne izdržavaju znanstvenu provjeru. U svom sljedećem prilogu Hock se bavi lingvističkom paleontologijom, kontroverznom disciplinom koja na temelju je-

zičnih rekonstrukcija nastoji rekonstruirati kulturnu prapovijest, s posebnim naglaskom na njezinu ideološku instrumentalizaciju pri određivanju lokacije indoeuropske pradomovine.

Brian D. Joseph fokusira se pak na spor Grčke i Sjeverne Makedonije oko naziva “Makedonija”, pokazujući kako su laici i lingvisti manipulirali jezičnom poviješću s ciljem prisvajanja prava na toponim, dok osnovne metode povijesne lingvistike – poredbena metoda, dijalektološki principi i Occamova britva – na dostupnim podacima ne pružaju nedvosmisleni potvrdu niti jednoj strani. Posebno je zanimljivo autorovo propitivanje kriterija prema kojima se varijacije naziva “Makedonija” promatraju kao dovoljno bliske da bi se nazivale istima, pri čemu se oslanja na naizgled udaljene lingvističke tradicije te opće kognitivno načelo *isto-osim* u kontekstu historijske lingvistike operacionalizira kao Levenshteinovu udaljenost, mjeru razlike među leksičkim oblicima.

Prilog Andersa Ahlqvista, objavljen u prvoj verziji zbog autorove smrti, usprkos izostanku uredničkih intervencija jasno i metodično razlaže etnonacionalističke pristranosti među povijesnim lingvistima koji odbacuju ili zanemaruju hipotezu o ranom keltskom utjecaju na strukturu staroengleskoga. U tri dijela autor iznosi pregled znanstvenih pristupa tom pitanju tijekom posljednjih dvjesto godina, navodi jezične značajke koje najbolje objašnjava keltsko-engleski kontakt te komentira argumente obje strane. Zaključuje da zagovornici keltskog objašnjenja polaze iz znanstvenih motiva, dok protivnici često odražavaju podsvjesno ukorijenjenu anglosaksonsku ideologiju.

U još jednom svom doprinosu, ovoga puta posvećenom jezičnom posuđivanju, Johanna Laakso upozorava na opasnost pretpostavljanja unaprijed zadanog smjera posuđivanja oblika i koncepata temeljenog na prestižu jezika, kao i zaključivanja o jezičnoj prapovijesti isključivo kroz prizmu današnjih etničkih kategorija te dokumentiranih jezika i jezičnih porodica. Autorica uspoređuje istraživanje jezičnog posuđivanja s arheologijom, ističući kako nalazi u oba područja, čak i unutar legitimne znanstvene prakse, pružaju višestruke mogućnosti tumačenja i uklapanja u različite nacionalne narative, zbog čega poziva na nijansiraniji pristup proučavanju jezičnih kontakata u prošlosti.

O slučaju političkih motiva i implikacija rasprave o porijeklu *afrikaansa* piše Camiel Hamans. Autor suprotstavlja argumente eurocentrične filološke škole koja tvrdi kako je riječ o jeziku koji je spontano evoluirao iz nizozemskog argumentima kreolista koji naglašavaju utjecaje jezika robova i domorodačkih zajednica te pruža širi povijesni i ideološki kontekst promjena u statusu *afri-*

kaansa među govornicima i negovornicima, od njegovog vezivanja uz bijele Afrikanere i apartheida do suvremenog dvojnog statusa kao “jezika opresora” i “jezika otpora”.

John Charles Smith opisuje dva primjera manipuliranja jezičnom poviješću između dva svjetska rata. Prvi se odnosi na moldavski, varijetet koji je prikazivan kao slavenski kako bi se opravdalo priključenje Moldavije sssr-u. Drugi primjer je malteški jezik, koji su talijanski fašisti prozivali dijalektom talijanskog, a Britanci povezivali s punskim, oboje s ciljem teritorijalnog legitimiranja svojih političkih interesa. Autor oba slučaja tumači kao primjer “lingvističkog historicizma” u Popperovom smislu – determinističkog i teleološkog pristupa povijesti pri kojem retroaktivno tumačenje prošlosti služi opravdavanju unaprijed zamišljenih političkih ishoda.

Svoje je mjesto u zborniku našao i tekst Ranka Bugarskog, koji tematizira ubrzane i u velikoj mjeri planirane jezične promjene u postjugoslavenskom kontekstu, usmjerene na stvaranje i potvrđivanje novih nacionalnih identiteta u opoziciji prema drugima. U fokusu je odnos standardnih varijeteta nasljednika srpsko-hrvatskoga ili hrvatsko-srpskoga jezika. Autor, ponavljajući svoj stav da je (još uvijek) riječ o jednom policentričnom jeziku, opisuje političke, pravne, obrazovne, kulturne i psihološke posljedice njegove atomizacije: administrativne apsurdne, segregaciju učenika, fragmentaciju kulturnog prostora, djelovanje “jezične policije” te paradoks stvaranja “novih manjina” u etnički mješovitim područjima. Zaključno, opisuje nastojanja pružanja otpora toj fragmentaciji kroz *Deklaraciju o zajedničkom jeziku*, kao i njezinu recepciju u postjugoslavenskim zemljama. Važno je istaknuti da se ovaj tekst ne bavi pitanjem genetske klasifikacije ili pokušajima mjerenja strukturne udaljenosti međusobno razumljivih varijeteta, nego problemom pozicioniranja standardnog varijeteta – uvijek proizvoda svjesnih intervencija koje odražavaju ideje o tome kojoj i kakvoj zajednici on treba služiti. Za razliku od većine ostalih priloga, kao i brojnih prethodnih autorovih radova na temu odnosa južnoslavenskih jezika, ton Bugarskoga ovdje je otvoreno angažiran: on ne nastoji uspostaviti potpunu znanstvenu distancu i iznijeti nove lingvističke argumente, nego progovara iz pozicije govornika i aktivnog sudionika procesa koji opisuje. Time je, u jednom od svojih posljednjih objavljenih radova, međunarodnoj lingvističkoj zajednici ponudio primjer kako se znanstveno utemeljene spoznaje mogu povezati sa sustavima vrijednosti i ideja na način koji ostaje otvoren i lišen dogmatizma.

U svom drugom prilogu Camiel Hamans prati nastanak *Europske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima* iz ranijih inicijativa u Vijeću Europe i Europskom parlamentu, utvrđujući kako je u konačnom tekstu prevladalo shvaćanje jezične raznolikosti kao kulturnog bogatstva nad pristupom koji naglašava autonomiju etničkih i jezičnih manjina. Tvrdi kako je *Povelja*, izrađena na temelju nacрта iz vremena prije pada Berlinskog zida, bila primarno namijenjena zaštititi jezika ratnih gubitnika i rješavanju jezičnih konflikata u zapadnoeuropskom kontekstu, a ne kao instrument postsocijalističkih ili identitetskih politika. Analizira i njezinu primjenu – od širenja ili ograničavanja statusa jezika prema identitetskim ciljevima (Nizozemska, Belgija) do selektivne primjene i pravnih prepreka (Mađarska, Francuska, Gruzija).

Iako se pitanje etnolingvističke pretpostavke i njezinih temelja u esencijalističkom poimanju jezika provlači kroz cijelu knjigu, tek je posljednje poglavlje, autora Ferdinanda von Mengdena i Britte Schneider, posvećeno sustavnoj analizi jezičnog esencijalizma. Stoga bi ono mnogim čitateljima moglo poslužiti kao dobar uvod za potpunije razumijevanje pojedinačnih slučajeva analiziranih u zborniku. Autori propituju u kojoj je mjeri pretpostavka o jednojezičnosti, prisutna u većini modernih nacionalnih država, oblikovala osnovne lingvističke koncepte poput jezika i dijalekta te kako esencijalističko shvaćanje jezika – kao fiksnog, jasno omeđenog entiteta – pridonosi političkim ideologijama koje jednojezične nacionalne države promiču kao prirodne jedinice društvene organizacije. Kroz pregled lingvističke misli 19. stoljeća istražuju kako su jezik i nacija postali naizgled neraskidivo povezani unatoč prisutnosti teorijskih modela koji su nudili neesencijalistička tumačenja jezika i njegovog mapiranja na ljudske zajednice, poput Schmidtove teorije valova. Analiziraju prijelaz s historijskih na strukturalističke pristupe, koji fokusom na sinkroniju marginaliziraju promjenu i varijaciju u konceptualizaciji jezika, te spekuliraju da je prevagu esencijalizma olakšala politička klima nakon Prvog svjetskog rata, u kojoj su varijabilni modeli jezika djelomično potisnuti u drugi plan uslijed oslabljivanja statusa njemačkih sveučilišta na kojima su prvenstveno razvijani. Autori zaključuju da lingvistika, promatrana iz radikalno konstruktivističke perspektive, sudjeluje u diskursu koji naturalizira naciju i legitimizira globalni politički poredak.

Kao što već kratki pregled tekstova zbornika sugerira, riječ je o ambicioznom projektu koji nudi relevantne uvide svima koji se bave odnosom znanosti, politike i ideologije. Historijske lingviste podsjećaju na važnost znanstvene

etike, osvještavanja vlastitih predrasuda i pristranosti ugrađenih u povijesne i aktualne znanstvene paradigme, kao i na nužnost jasnog i odgovornog komuniciranja rezultata. Lingviste formirane u drugim poddisciplinama te istraživače iz srodnih područja upoznaje ili podsjeća na specifičnosti poredbenopovijesne metode, s ciljem boljeg razumijevanja dosega njezinih nalaza. Široj publici zbornik bi mogao biti posebno privlačan iz barem dva razloga: pruža orijentir za razlikovanje znanstveno utemeljenih zaključaka od pseudoznanstvenih interpretacija te nudi raznovrsne primjere iz različitih dijelova svijeta, ne pribjegavajući pritom simplificiranju slučajeva koje razmatra.

Valja, međutim, napomenuti da se prilozi razlikuju po pristupima, razini detalja i predznanju potrebnom za praćenje argumentacije, zbog čega se posebno osjeti odsustvo principa grupiranja tekstova koji bi čitateljima olakšao snalaženje i usmjerio očekivanja. Uz to, iako je neosporno da su autori svih priloga istaknuti stručnjaci u svom području, mahom su vezani uz europske, a ponekad sjevernoameričke ili australske znanstvene krugove, što otvara pitanje reprezentativnosti perspektiva predstavljenih u zborniku. Kao što pokazuje upravo ova knjiga, iskre za potpirivanje suprematističkih ideja ne nastaju samo kroz namjerno iskrivljavanje jezične povijesti, već i kroz suptilnije predrasude i institucionalne mehanizme koji ih održavaju. Stoga se nadamo da će knjiga poslužiti kao poticaj za dublje kritičke uvide i nove publikacije koje će istraživačima iz različitih dijelova svijeta, ali i različitih jezičnih i etničkih pozadina, otvoriti prostor da poredbenopovijesnu lingvistiku razviju i obogate raznolikijim iskustvima i perspektivama.

Irina Masnikosa
Arhiv Srba u Hrvatskoj

Dvadesete, knjiga II – “Hvala ti, Srbijo lepa”

ČEDOMIR VIŠNJIĆ

Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2024., 465 str.

Dvije godine nakon knjige “Dvadesete – Propali izlet potpukovnika Maksimovića” Čedomir Višnjić objavio je nastavak “Dvadesete, drugi dio – ‘Hvala ti, Srbijo lepa’” čime je vremenski zaokružio postojanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do uvođenja diktature kralja Aleksandra u siječnju 1929. godine, odnosno malo poslije toga.

Autor u drugoj knjizi obrađuje razdoblje od 1924. godine, a u središtu zanimanja mu je Primorsko-krajiška oblast, jedna od 23 upravne oblasti na koje je bila podijeljena država. Ta je oblast bila specifična jer je bila glavna politička baza Samostalne demokratske stranke i njenog čelnika Svetozara Pribičevića, istodobno oblast veoma oštih političkih podjela i sukoba na linijama Hrvati – Srbi; Hrvati – prečanski Srbi, Srbi – prečanski Srbi te Hrvati – Hrvati Jugoslaveni (mahom uz Pribičevićevu stranku). Zbog toga, kao i zbog obilja dostupne, a rijetko (ili uopće ne) korištenih izvora, Višnjić ju uzima kao prostor kroz koji promatra političku sudbinu prečanskih Srba. Autor tu sudbinu ponajprije analizira i opisuje na temelju političkih promjena i lomova kojima je često u središtu sam Pribičević. Primorsko-krajiška oblast osnova je (dominantno, ne i jedino područje o kojem Višnjić piše) analize i te sudbine i (ne)funkcionalnosti države.

Prvo desetljeće povijesti Kraljevine SHS/Jugoslavije dobro je i detaljno istraženo. Višnjićeva metoda, autorski rakurs, je identična onoj iz prve knjige: pisana je često odozdo, iz vizure manjih mjesta, a zbivanja u tim mjestima autor koristi ne bi li opisao visoku politiku, i kako se ona prenosila u manja mjesta i kako se u njima manifestirala. Obje knjige dobrodošli su novitet u pisanju povijesti Kraljevine SHS/Jugoslavije. U središtu su prečanski Srbi i ona je nemalim dijelom (ne isključivo) pisana iz vizure Srba u Hrvatskoj. Takav pristup omogućava čitatelju jednostavnije sagledavanja dilema i lomova s kojima su se nositelji te politike nosili. A te dileme nisu bile male: radi se,

barem do 1925. godine, o nositeljima jugoslavenskog centralizma (toj ideji bio je sklon i nemali broj Hrvata) koji su zbog te pozicije bili u sukobu s hrvatskim federalizmom dominantno zastupljenom u Н(Р)SS-u, imali tegoban odnos s dominantnim političkim strankama iz Srbije koje su novu državu doživljavale i kao proširenje Kraljevine Srbije, uz sve veću političku ulogu regenta/kralja Aleksandra.

Knjiga je podijeljena u 14 poglavlja koja slijede kronologiju zbivanja. Gotovo svako poglavlje (primjerice “Zbogom narode, Čaruga putuje”, “Vuk Branković, radićevac i frankovac”, “Pardona ne tražimo, ali kad se povratimo”) nazvana su po citatima koji u određenoj mjeri opisuju zbivanja. I podnaslov same knjige – “Hvala ti, Srbijo lepa” – je citat Ljubomira Micića, glasovitog zenitista, a taj je njegov tekst jedan od deset dokumenata pridodanih knjizi.

Središnja je osoba knjige Pribičević čija politika prema autorovom sudu od sredine pa do kraja dvadesetih godina doživljava slom u kojem Višnjić vidi i slom države desetak godina kasnije. No, put prema slomu nije bio pravolinijski i na temelju sloma jedne politike u drugoj polovici dvadesetih godina nije moguće izvoditi izravan zaključak o slomu države kao posljedici toga 1941. godine. Unutarnje napetosti pokušavale su se prevladati. Stvaranje vlade u koju su ušli HSS i Stjepan Radić jedan je pokušaj, samo stvaranje Seljačko-demokratske koalicije drugi, i samo uvođenje diktature bio je Aleksandrov pokušaj razrješenja duboke državne krize, a stvaranje Banovine Hrvatske 1939. imalo je funkciju rješavanja krize, stabilizacije države i smanjenja napetosti. Sam slom države u proljeće 1941. bio je posljedica vanjskog, ne unutarnjeg, faktora, odnosno napada Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju.

Na početku razdoblja kojim se bavi knjiga Pribičević je čovjek dvora i monarhije, na kraju protivnik dvora i monarhije, na početku je tvrdi protivnik Stjepana Radića i njegove stranke, na kraju njihov pouzdan saveznik i koalicijski partner. Razdoblje dvadesetih godina je razdoblje zaoštavanja hrvatskog pitanja, centralnog pitanja prve Jugoslavije. U takvom sve oštrijem kontekstu sve se više izdvajaju dvije grupacije – radikali Nikole Pašića i haesesovci Stjepana Radića kao ključni protagonisti stalne jugoslavenske državne krize. Oni će tu krizu pokušati riješiti stvaranjem tzv. RR (radikali – Radić) vlade, neuspješno dakako. U takvoj konstelaciji politički prostor za djelovanje jugoslavenske stranke koja oslon traži u dvoru, unitarizmu, ali i u svojoj biračkoj bazi koju dominantno tvore Srbi iz Hrvatske sve je uži, a ideja za koju se oni zalažu sve manje važna. U slučaju Pribičevića korjenitosti promjene njegove politike

nemali doprinos dao je i kralj Aleksandar koji ga je, iako mu je bio itekako odan ministar i suradnik, eliminirao iz vlade i politički ga se odrekao.

Teški politički sukobi koji se vode po nacionalnim linijama društvo su ubrzano gurali u društvene i političke rovove koji su bili glavna brana modernizaciji siromašne i zaostale zemlje. Brana toj modernizaciji bio je i po ocjeni autora generalno skroman modernizacijski potencijal političara, među kojima apostrofirao Radića i HSS, sposobne voditi nacionalnu i nacionalističku, ali ne i modernizacijsku politiku. Godina 1924. i prva polovica 1925. obilježene su kratkotrajnim, nestabilnim vladama. Izmijenile su se čista radikalska vlada, dvije PP (Pašić – Pribičević) vlade, vlada Demokratske stranke Ljube Davidovića i na kraju RR vlada. U kratkom vremenu Kraljevina SHS je “u brzom tempu utrošila sve političke varijante svog postojanja”. Bilo je jasno da se nešto mora promijeniti kako bi se omogućio hrvatsko-srpski razgovor, taj je razgovor sa srpske strane tada bio moguć samo uz sudjelovanje Pašićeve radikalske stranke, što Pribičevićeve samostalne demokrate, odnosno prečanske Srbe, dovodi u tešku poziciju. Paradoks je u tome što ih je u tešku situaciju gurnuo glas razuma, odnosno svijest o tome da se nešto mora promijeniti kako bi država profunkcionirala, u konačnici i opstala. Kakvo je bilo stanje u zemlji Višnjić opisuje na primjeru vremena vlade Ljube Davidovića 1924. godine. Ukratko, radikali su bili na polaznoj poziciji jedne od tradicija srbijanske politike prema kojoj ih Hrvatska zapravo ne zanima, ali žele kontrolirati temu, odnosno hrvatsko pitanje, da im ne bi pravilo preveliku štetu, odnosno ugrožavalo njihovu vlast. Separatisti, a to su haesesovci i hrvatski blok, podjaruju negativnu atmosferu i u političkoj nemoći podižu letvicu. Samostalni demokrati se žeste, oni su “govorili istinu o svima ostalima, ali su sve te istine bili spremni zaboraviti čim bi se politička konstelacija i njihova konstelacija promijenili dolaskom na vlast”. To je vrijeme potpunog raspada nekadašnje Hrvatsko-srpske koalicije iz Austro-Ugarske. Nekadašnji saveznici postali su neprijatelji. Rascjep je toliko dubok da se o 15. godišnjici veleizdajničkog procesa Hrvati branitelji nekadašnjih optuženika zahvaljuju na pozivu za proslavu “zbog toga što su se Srbi nebratski zahvalili za usluge Hrvata branitelja”. Srbi prečani se, sa svoje strane, pozivaju na zapostavljenost Srba u Hrvatskoj nakon 1918. godine.

U takvoj situaciji provodi se upravna podjela zemlje na 33 oblasti. Njome je, piše Višnjić, trebalo razbiti separatističke oblasti u Kraljevini, među kojima je Hrvatska najtvrdva. No, autor ne postavlja važno pitanje: otkuda tako snažan separatizam u tek nastaloj državi za koju su se zalagale sve političke opcije u

Hrvatskoj, ne jednakom žestinom i ne na isti način, a kojoj se 1918. nije protivio ni Radić, ali jest načinu ujedinjenja. Primorsko-krajiška oblast sa sjedištem u Karlovcu skrojena je prema Pribičevićevoj izbornoj bazi, a "oblast rođena iz sukoba postat će prvo mjesto suradnje radićevaca i pribičevićevaca". Bio je to prostor kojim je dominirala Pribičevićeva stranka, ali je upitno koliko je vlada-la. Mnogi načelnici bili su članovi stranke, ona je (zahvaljujući i Pribičevićevoj poziciji u vladi) odlučivala o rasporedu učitelja pa je politički angažirane učitelje Hrvate po kazni premještala i time, u pravilu, stvarala još veće probleme. Istovremeno to je i područje na kojem su pripadnici Pribičevićeve stranke izloženi nečemu što Višnjić naziva "kapilarnim terorom" HRSS-a (uništavanje uroda, paljenje štala). Kompleksnost jugoslavenske politike sredinom dvadesetih vidi se iz divergentnosti političkih ciljeva. Pribičević je za čisti građanski model, piše autor, "Hrvat mora biti jednak Srbinu u pravima i dužnostima, bez dodatnih kolektivnih prava". No, takva politika nije funkcionirala od samog nastanka države. Njegov brat, Valerijan Pribičević, izlaz vidi u savezu radikala i samostalaca. Takav je savez često tvorio vladu i bio neuspješan u rješavanju temeljnog državnog pitanja. Radikali polako počinju razmišljati o amputaciji, ako ne ide drugačije. HRSS je za republiku, nasuprot monarhije, ali je sredinom desetljeća u krizi koju je, jednim od brojnih taktičkih salta, izazvao Radić odlaskom u Rusiju i učlanjenjem stranke u Seljačku internacionalu zbog čega je i njegova stranka bila na udaru Obznane.

Sukobi su stalni, posebno se ističu sukobi nacionalističkih omladina (Orjune i Hanaoa), živi se u državi u kojoj, barem na razini Primorsko-krajiške oblasti, svatko biva proganjan i progonitelj. Radić se uzda u masovnost podrške svojoj politici, ostali u poluge moći koje imaju jer su na vlasti. U takvoj konstelaciji snaga i takvom stanju policija postaje veoma važan politički faktor. Ona je prema autoru, možda i jedini sustav koji nastoji funkcionirati profesionalno, ali je daleko od organizacije koja nema problema. Na obične policajce teško se osloniti (iako se kadar naslijeden iz Austro-Ugarske pokazao začuđujuće profesionalnim i lojalnim režimu), žandarmerije je premalo, novaca za doušnike nikad dovoljno, a fokusiranost policije na komuniste, tada objektivno slabu političku grupaciju u ilegali, pretjerana.

Brutalnost politike na nevelikom prostoru Primorsko-krajiške oblasti manifestirala se na parlamentarnim izborima 1925. godine. U Slunju vlast odlučuje Ruse doseljene nakon Oktobarske revolucije upisati u birački spisak ne bi li povećala svoje, a smanjila šanse HRSS-a. Tu odluku, odnosno manipula-

ciju, sabotira nadležni državni činovnik, pritajeni pristaša HRSS-a. Predizborni skup Trumbičeve Hrvatske zajednice rastjerala je policija, na zadovoljstvo prvog policajca Zagreba, sposobnog, moćnog i nasilju sklonog Janka Bedekovića, “redari nisu upotrebili ni vatreno ni hladno oružje, već sa uspjehom samo kundak”. Brojna su zastrašivanja, prijetnje, na izborni dan je u Petrinji ubijen samostalac Jovo Popović, ubili su ga pristaše HRSS-a. Najkasnije nakon tih izbora Pribičević je morao shvatiti da je njegov politički svijet, a to je manje-više svijet krajine, odrezan i da je to njegov politički kraj u ulozi kakvu je imao do tada, smatra autor. Dominantnu političku ulogu preuzima kralj Aleksandar koji je do tada djelovao iz drugog plana. On će svojom koncepcijom jugoslawenstva (kao integralnog i unitarnog) Pribičeviću dodatno suziti prostor za političko djelovanje i usmjeriti ga prema Radiću.

Posljedično su iz vlasti eliminirani najborbeniji zagovornici narodnog jedinstva, odnosno jugoslawenstva, kod SDS-a se razvija osjećaj napuštenosti, Srbija ostaje bez svoje “političke vojske” u Hrvatskoj, a nakon sporazuma dvo-
ra i Radića i stvaranja RR vlade, “sljedećih 40 godina, politički centar za glavnu kolonu Srba u Hrvatskoj, samostalsko-komunističku, postat će Zagreb, a prestat i biti Beograd”. Bit će to velika i dramatična promjena za političke vođe i politiku prečanskih Srba. Na neki način, oni će se vratiti kući, u svoju bazu (u svakom pogledu), ali omraženi kako zbog svoje uloge u državnoj vlasti do 1925. tako i zbog sve više plamtećeg antisrpstva među hrvatskim političarima što se manifestira i na terenu, među običnim ljudima. U rasulu jugoslawenske politike od sredine dvadesetih godina, koje se manifestira u neuspjehu uspostave doista funkcionalne države bez obzira na sve pokušaje s različitim vladama, Višnjić vidi uzrok događaja koji će u NDH dovesti do katastrofe i ustaškog genocida nad Srbima. To je vrijeme kada slabe sve relevantne stranke. Radić zbog svog izleta u Rusiju, a potom, nakon ulaska njegove stranke i njega u vladu i zato što će se vidjeti da kao ministri uglavnom ništa bitno ne mogu riješiti zbog čega se pojačano okreću nacionalom kao osnovu očuvanja dominacije nad hrvatskim društvom, a “neuspjehe u društvenom napretku nadoknađuju onim u nacionalnom”. Pribičević i njegova stranka, amputirani iz Beograda i od Beograda, slabi, a nakon smrti Nikole Pašića definitivno slabe i radikali koje Višnjić uspoređuje s praznom ljušturou. Na izborima 1927. samostalni demokrati shvatili su kolika im je realna snaga: osvojili su 23 mandata (jedan više nego 1925.), ali ne mogu probiti Radićev bedem u Hrvatskoj, niti prodrijeti u radikalnu Srbiju. U takvoj situaciji Pribičević se okreće Radiću i njih

dvojica u jesen 1927. stvaraju Seljačko-demokratsku koaliciju. Umjesto Radića, glavna meta samostalnih demokrata postaju radikali. Srbi u Hrvatskoj time definitivno postaju treći politički faktor u zemlji iako će se i dalje pokušavati nametnuti kao nositelji projekta zajedničke države. Seljačko-demokratsku koaliciju Višnjić ocjenjuje kao "Svetozarevu potpunu političku kapitulaciju". U to vrijeme, dijelom zbog općeg stanja u državi, dijelom i zbog SDK (od koje polako otpadaju radikalna krila, isprva od samostalaca, kasnije od HSS-a) ekstremisti, komunisti s jedne, frankovci, buduće ustaše, na drugoj strani političkog spektra jačaju svoj utjecaj.

Za Višnjića je 1928. godina preokreta kako u jugoslavenskim tako i u hrvatsko-srpskim odnosima, a "žestina svađe iz 1928. godine porodila je negativnom energijom rezultate s višedecenijskim trajanjem". U toj "žestini svađe" atentat u Narodnoj skupštini na hrvatske zastupnike i smrt Stjepana Radića od posljedica atentata za Višnjića nije neočekivan događaj, a nakon njega je stanje bilo još i gore.

Uvođenje šestojanuarske diktature je kraj demokracije i kraljev pokušaj uspostave nečega što Višnjić uspoređuje s ruskim monarhijskim modelom. Aleksandar je uveo integralno jugoslavenstvo odozgo, u formi vlastite diktature, a posljedica toga je uništenje "jugoslavenske građanske politike". U takvom političkom okružju za Pribičevića više nije bilo mjesta. Svu plitkoću, neukorijenjenost sistema i države Višnjić je lapidarno sažeo u tvrdnju da se narod lako rastao od parlamentarne demokracije kao što će se, nešto kasnije, lako odreći i monarhije.

U Višnjićevoj, ne samo zbog kuta gledanja, vrijednoj analizi političkih zbivanja koja su dovela zapravo do ustavnog sloma prve Jugoslavije u siječnju 1929. godine nedostaje jedan bitan moment, a to je doprinos Pribičevića tome. Njega Višnjić postavlja kao realista po pitanju ideje države i načina na koji bi ona trebala funkcionirati (ograničenog u realizaciji i jednog i drugog, bez obzira na nemale dionice na vlasti i udio u vlasti). Pitanje je koliko je Pribičevićeva politika bila antagonistička, sukobna, zasnovana na tvrdoj, nefleksibilnoj varijanti jugoslavenske ideje u vremenu u kojem se konstituiranje nacija, pa tako i hrvatske, itekako poodmaklo. On je bio u različitim vladama, na različitim pozicijama (pa i izvan vlada), ali je njegova politika bila tvrdo na unitarnoj i centralističkoj osnovi.

Nadalje, je li to bila jedina politika koja je mogla osigurati funkcionalan jugoslavenski okvir, jesu li separatističke ideje shvatljive? Koliko je svojom

politikom Pribićević doprinosio separatističkoj politici koja dominira među Hrvatima? Višnjićevu knjigu nikako se ne treba čitati kao povijesnu sintezu prvog desetljeća Kraljevine SHS. U njoj nedostaju Slovenija, Bosna i Hercegovina sa svime što su pridodavale složenim odnosima. To i nije bio autorov cilj: njegov je cilj bio analizirati politiku i političara koji je dominirao među prečanskim Srbima, dosege i neuspjehe te politike.

Knjiga je, kao i prethodna, višeslojna. Cijelo to prvo desetljeće promatra kao razdoblje neuspjeha koji su trasirali put u katastrofu. Politički akteri bili su nedorasli da bi uspostavili funkcionalan državni okvir, istovremeno nesposobni pokrenuti i(li) provesti bilo kakve zamašnije društveno-modernizacijske procese. Modernizacija je, gdje je i bilo, bila sporadična, spora i nedostatna.

Nemala vrijednost i ove knjige Čedomira Višnjića su etnografski pasazi zasnovani na izvorima. U najvećoj se mjeri odnose na Primorsko-krajišku oblast. Podsjećaju na glasovito djelo nastalo krajem tridesetih godina "Kako živi narod" Rudolfa Bičanića, s tom razlikom što su kod Višnjića u fokusu Srbi, posebno oni koji žive na selu. A to je selo ekstremno siromašno, zaostalo, u njemu se masovno živi u konkubinatu (jer sveštenici nisu naročito omiljeni, a ljudi nemaju novaca da plaćaju crkvene usluge poput sklapanja braka), broj izvanbračne djece u nevelikim općinama mjeri se u stotinama, alkoholizam je uobičajena, normalizirana pojava, od zaraznih bolesti najraširenije su tuberkuloza (povezana s uvjetima života) i lues (povezan s načinom života). Položaj je žene grozan, seoskog učitelja tek nešto malo manje loš. U tim pasazima Višnjić gotovo sve prepušta izvorima. Za njega kao autora dovoljno je da se izmakne sa strane, naturalizam onodobnih izvještaja dovoljno je upečatljiv. A koliko je Primorsko-krajiška oblast bila zaostala vidi se iz popisa "transportne snage", korisnika prometnica u njoj: 85.000 grla tegleće stoke (uglavnom volovi), 145 automobila, 47 teretnih automobila i 36 motocikala. Višnjić pišući o školstvu, crkvi, zdravstvu, prehrani, upravi, policiji daje kroki onodobnog društva.

Stave li se dvije knjige o dvadesetim godinama 20. stoljeća u kontekst autorovog opusa ("Kordunaški proces", "Partizansko ljetovanje", "Vreme sporta i rasonode") može se zaključiti da Višnjić piše povijest Srba u Hrvatskoj, zasad do kraja sedmog desetljeća. Vrijednost je tih knjiga i to što tematski nisu ograničene samo na političku povijest, a kada je riječ o njoj ne zadržavaju se samo na "visokoj" politici. Njegovi ekskursi u, široko shvaćeno, socijalne teme važni su ne samo kao prikaz onodobnog života, nego i kao kontekst koji je politiku često barem dijelom određivao. Višnjić ne piše klasičnu sintezu, za

to nedostaje primjerice više podataka koji se tiču ekonomske povijesti, ali to nije prigovor autoru. Iz njegovog se dijela, o onim razdobljima kojima se bavio, mogu razabrati magistralni tokovi povijesti Srba u Hrvatskoj; povijest suradnje s dominantnom političkom opcijom među Hrvatima, ali i povijest antagoniziranja, dileme o odnosu spram Hrvatske i Jugoslavije iz čega, pak, proizlazi kompleksan i kompliciran odnos prema Srbiji koji je varirao od oduševljenja do razočaranja i izgubljenih iluzija.

Također valja istaknuti i autorov stil, za standarde hrvatske historiografije i povijesne publicistike neobično pitak. Višnjićevo pero nije uštogljeno. Posljedica toga je svojevrсна filmičnost teksta (ne samo u “Dvadesetim”), pojedini dijelovi asociraju na triler, a autoru mjestimično (pa i prilikom naizgled pukog citiranja izvora) ne manjka duhovitosti.

Višnjic svojim dvotomnim “Dvadesetima” daje svježinu obrade prvog desetljeća zajedničke jugoslavenske povijesti. Njegov kut gledanja, rakurs analize i interpretacija u nemaloj su mjeri novum pa bi autora trebalo potaknuti da “Dvadesete” produži i u sljedeće desetljeće jugoslavenske države.

Tihomir Ponoš

PRIKAZ KNJIGE

Peace and the politics of memory

JOHANNA MANNERGREN, ANNIKA BJÖRKDAHL, SUSANNE BUCKLEY-ZISTEL, STEFANIE KAPPLER, TIMOTHY WILLIAMS
Manchester University Press, 2024., 256 str.

/

Mir i politike sjećanja recentna je knjiga skupine autora koja razmatra kako različite politike i kulture sjećanja utječu na kvalitetu mira u zemljama s iskustvom ratnog nasilja, nastojeći na temelju analize slučajeva iz pet zemalja iznjedriti šire uvide i zaključke na tu temu. Autori knjige, četiri stručnjakinje i jedan stručnjak iz područja mira i konflikata, sigurnosti te političkih znanosti, napisali su ovu knjigu potaknuti uvidom da postoji vrlo mali broj radova koji nastoje sustavno analizirati poveznice između (kolektivnog) sjećanja i mira (str. 2). I doista, premda u znanstvenoj, a i u široj zajednici već dugo postoji svijest o tome da politike i kultura sjećanja u svakom društvu snažno utječu na odnose među skupinama i pojedincima, te da mogu doprinositi miru ali i poticati dodatno nasilje, dosad nije bilo sustavnih pokušaja da se na temelju znanstvene analize utvrde njihovi međuodnosi. Upravo u toj činjenici – da je riječ o pionirskom pokušaju s važnim potencijalom za znanost, ali i politike i prakse diljem svijeta – leži velik značaj ove knjige.

Konceptualni okvir koji su autori osmislili kako bi analizirali mnemoničke formacije (*mnemonic formations*) – odabrana tematska područja kolektivnih sjećanja na nasilnu prošlost koja se u pojedinim društvima posebno ističu te se oko njih često vode “borbe” različitih dionika za kolektivno sjećanje (ili kolektivni zaborav), a koja, sukladno tome, povezuju sjećanje i politiku – inovativan je i široko primjenjiv. Riječ je o okviru engleskog akronima SANE (*sites, agents, narratives, events*), koji obuhvaća i integrira analizu mjesta sjećanja, dionika sjećanja, narativa o prošlosti i komemorativnih događaja vezanih uz odabrano tematsko područje sjećanja.

U pet studija slučajeva razmatrane su mnemoničke formacije iz Cipra, Bosne i Hercegovine, Ruande, Južnoafričke Republike te Kambodže, donoseći analizu po jedne formacije iz svake od navedenih zemalja. U slučaju otoka Cipra, autori ukazuju na dva potpuno odvojena, antagonistička i isključiva narativa o ciparskoj prošlosti. Oba narativa u službi su toksičnog nacionalizma – turskog ili grčkog – te u njima nema mjesta za prepoznavanje žrtava na “suprotnoj” strani ili za kontra-narative o zajedničkoj prošlosti pripadnika turskog i grčkog naroda, koju je često obilježavala međuetnička suradnja i harmonija. Ovakve politike sjećanja, tvrde autori, održavaju krhki negativni mir na otoku, ali su i prepreka zajedničkom, pravednom miru (Johan Galtung bi rekao – pozitivnom miru).

Mnemonička formacija iz Bosne i Hercegovine tiče se kolektivnog sjećanja na opsadu Sarajeva od 1992. do 1996. godine. Autori opsadu promatraju kao ur-bicid, tj. poseban oblik političkog nasilja kojem je cilj uništiti društveno tkivo grada koje obilježava heterogenost (str. 66). Ova studija slučaja jasno ukazuje na razvoj i promjene u politikama i kulturi sjećanja, potvrđujući da je na iste moguće utjecati. Neki od primjera takvog razvoja jesu prijepori i promjene vezane uz postavljanje (i uklanjanje) spomen ploče Bošku Brkiću i Admiri Ismić, mladom etnički miješanom paru koji je poginuo bježeći iz ratnog Sarajeva, kao i realizacija dugo iščekivanog postavljanja spomen obilježja u Kazanima, posvećenog civilnim žrtvama jedinice Armije BiH koju je vodio notorni zločinac Mušan Caco Topalović. Autori razlikuju tri narativne linije vezane uz opsadu Sarajeva. Dominantni narativ, koji počiva na etnonacionalističkoj retorici i pristupu prošlosti (ali i sadašnjosti i budućnosti) Bosne i Hercegovine, isključiv je te počiva na diskursu “naša etnička skupina kao žrtva, etnički drugi kao kolektivni počinitelj”. Ovom narativu, koji je potican od lokalnih vlasti te inzistira na vojnim i državotvornim aspektima perioda opsade i etnifikaciji sjećanja, suprotstavljaju se dva kontra-narativa: tzv. kozmopolitski narativ, koji inzistira na multietničkom, urbanom identitetu grada te kolektivnom gubitku univerzalnih i građanskih vrijednosti uslijed opsade i urbicida, a potom i narativ fokusiran na svakodnevni otpor i dostojanstvo stanovnika Sarajeva tokom opsade. Institucije poput Historijskog muzeja ili Muzeja ratnog djetinjstva, te brojne umjetničke i druge inicijative, promicatelji su dvaju navedenih kontra-narativa koji doprinose pluralitetu kulture sjećanja na opsadu Sarajeva i otvaraju važna pitanja političkog imaginarija (str. 98) vezanog ne samo uz prošlost (čega se sjećamo) nego i uz budućnost grada (kako zamišljamo ono kamo idemo).

U slučaju Ruande, autori putem SANE analize pokazuju kako aktualne ruandske vlasti kroz politike sjećanja oblikuju ulogu vanjskog neprijatelja ne bi li svu odgovornost za genocid 1994. prebacile na izvanjske aktere. Suprotno zemljama poput BiH, gdje dominantni diskursi snažno naglašavaju etničku pripadnost žrtve i počinitelja, u Ruandi je spominjanje etničkog identiteta kriminalizirano (str. 105), a politike sjećanja u službi su šire politike ujedinjenja, pomirenja i izgradnje nacije. Takvim pristupom, koji demonizira međunarodnu zajednicu dok uglavnom prešućuje ulogu brojnih pripadnika skupine Hutu u genocidu, vlasti nastoje konsolidirati međuetničke odnose u zemlji, omogućujući “pripadnicima etničke skupine Hutu da se osjećaju manje krivima, a pripadnicima skupine Tutsi da se osjećaju manje ugroženima od svojih sunarodnjaka” (str. 127). Poticanjem kulture sjećanja koja krivce za sva zla vidi u međunarodnoj zajednici, ruandske vlasti ujedno onemogućuju međunarodnu kritiku svog autokratskog načina upravljanja i uključenosti u nasilje u susjednim zemljama. Premda je prostor za alternativne narative i komemorativne prakse u Ruandi vrlo uzak, autori i ovdje nalaze poneki primjer kontra-narativa i ukazuju na to da ovakav pristup sjećanju održava tek “plitak” (str. 127) ili negativan mir.

Naslijeđe kolonijalizma u fokusu je studije slučaja iz Južnoafričke Republike. Autori napominju da bi inkluzivni mir u ovoj zemlji podrazumijevao ispravljanje tvrdokornih političkih, socijalnih i ekonomskih nepravdi stvorenih tijekom kolonijalne povijesti (str. 132). Za razliku od brojnih drugih zemalja koje su se “obračunale” sa spomenicima iz prethodnih, nepoželjnih sustava tako što su ih uklonile i nadomjestile novima, aktualne vlasti Južnoafričke Republike odlučile su zadržati spomenike iz kolonijalnog doba i doba apartheida, a pored njih graditi nove, moderne spomenike. Dok neki takvu odluku tumače kao romantizaciju kolonijalne prošlosti i kontroverzno davanje prostora počiniteljima nasilja, drugi su skloniji prihvatiti službeni narativ o pokušaju da se pomiri kolonijalna prošlost s tranzicijom u demokratsko društvo. Autori ukazuju na narativne linije koje se prema kolonijalnom dobu odnose s nostalgijom, kao i one suprotne koje ukazuju na historijske nepravde koje potiču iz tog vremena, no smatraju da između tih narativnih linija ne postoji produktivan dijalog koji bi doprinio kvaliteti mira u zemlji.

Dok su u prethodne četiri studije slučaja dionici sjećanja bile žive osobe, skupine ili institucije, studija slučaja u Kambodži bavi se utjecajem mrtvih – kostiju i duhova žrtava genocida počinjenog od strane Crvenih Kmera kasnih

1970-ih godina – ukazujući na važnost razumijevanja lokalne kulture i običaja u tumačenju politika i kulture sjećanja. U *theravada* budizmu, koji prevladava u Kambodži, kremiranje posmrtnih ostataka smatra se nužnim kako bi se duh preminulog pojedinca oslobodio i ponovo rodio, a kremiranje se povjerava članovima obitelji pokojnika. Međutim, kambodžanske vlasti inzistiraju na očuvanju i izlaganju kostiju brojnih žrtava Crvenih Kmera kao materijalnog dokaza i primjera brutalnosti tog režima. Time su potrebe obitelji pokojnika i ciljevi vlasti u izravnoj koliziji, a nemirni duhovi nekremiranih pokojnika trajna prijetnja čitavom kambodžanskom društvu.

Studije slučajeva iz pet zemalja ukazuju na neka zajednička obilježja politika sjećanja u vrlo različitim kontekstima. U svim slučajevima vidljivo je da se službene politike sjećanja oblikuju u svrhu podržavanja šireg narativa o sadašnjosti, a često i kao “dokaz nužnosti” aktualne političke vlasti koja se prikazuje kao garant neponavljanja nasilne prošlosti. Pritom dominantni narativi najčešće traže (ili oblikuju) glavnog krivca za nasilje, ali gotovo nikad ne odbacuju nasilje kao takvo niti preuzimaju dio odgovornosti vlastite skupine za isto. Također je zamjetan i rastući utjecaj turizma na memorijalizaciju i narative o prošlosti, koji su autori identificirali u svih pet obrađenih zemalja. Pretjerana simplifikacija, komercijalizacija patnje te zloupotreba uloge žrtve kao štita od kritike, samo su neki od rizika povezanih s ovim trendom. Nadalje, analiza pokazuje da svaka politika sjećanja ima svojih prednosti i nedostataka, kao i svoje oponente. U svih pet zemalja, bez obzira na vrlo različit stupanj demokracije i pristup kolektivnom sjećanju, postoji nezadovoljstvo pojedinih skupina koje – otvorenije ili prikrivenije – utječu na dinamike i svojim kontra-narativima dopunjavaju ili dovode u pitanje dominantni narativ o prošlosti.

Ono što iz teksta knjige nije moguće razlučiti jest kauzalni odnos između politika i kulture sjećanja, i pozitivnog mira. Autori u zaključnom dijelu knjige sugeriraju da je pravedan mir – koji prema Allanu i Kelleru (2006) definiraju kao lokalno i intersubjektivno izgrađen mir u kojem su razriješeni temeljni uzroci i dinamike nasilja (str. 12) – moguć ako su sjećanja isprepletena, tj. u međusobnoj interakciji (*entangled*) na način koji je pluralan, inkluzivan i doprinosi dostojanstvu žrtava. Premda se takva tvrdnja može promatrati kao potencijalan univerzalni princip, ona ne proizlazi kao izravan zaključak iz iznesene empirijske analize. Najprije, kvaliteta mira u svakoj od pet zemalja nije dovoljno detaljno obrađena da bi se o njoj moglo rasuđivati. Istovremeno,

pravedan ili kvalitetan mir u tako različitim kontekstima može podrazumijevati vrlo različite stvari, dok su kultura i politike sjećanja samo jedan od brojnih faktora koji na njega utječu. Pored toga, važno je prihvatiti činjenicu da naprosto nije moguće spoznati kakvo bi bilo stanje mira u pojedinom društvu da su politike sjećanja bile drugačije. Da li bi kvaliteta mira u Ruandi bila viša da ondje nije nametnut dominantni narativ koji svjesno prikriva etnički identitet izravnih počinitelja genocida, tj. da je – poštujući načela uključenosti i pluralizma – dato više prostora onim dionicima sjećanja koji inzistiraju na jasnom ukazivanju na taj etnički identitet? Da li bi kvaliteta mira u Južnoafričkoj Republici bila viša da su vlasti odlučile poslušati one pojedince i skupine koji zahtijevaju uklanjanje spomenika vezanih uz kolonijalno doba smatrajući da isti ne zaslužuju biti prisutni u javnom prostoru? To su pitanja na koja je naprosto nemoguće odgovoriti. Stoga je, po mom mišljenju, važno prihvatiti da, barem zasad, nemamo saznanja na temelju kojih bismo mogli izvoditi univerzalne “preporuke” vezane uz politike sjećanja i kvalitetu mira. Ta je spoznaja važna kako bismo izbjegli zablude i stranputice kojima se, pored ostalih, bavi Lea David u knjizi *Prošlost nas ne može izliječiti* (The Past Can't Heal Us, Cambridge University Press, 2020).

Ukratko, knjiga *Mir i politike sjećanja* donosi vrlo važan doprinos razumijevanju politika i kulture sjećanja u različitim kontekstima. Pisana jasnim i pristupačnim stilom, i utemeljena na temeljitom empirijskom istraživanju, knjiga primjenjuje inovativan i iznimno vrijedan konceptualni okvir za izučavanje mnemoničkih formacija, koji je primjenjiv i u drugim kontekstima. Premda ne donosi univerzalne odgovore o poveznicama između politika sjećanja i kvalitete mira (ako su takvi odgovori uopće mogući), knjiga donosi velik broj važnih uvida te otvara važna nova pitanja.

Valentina Otmačić

Centar za studije mira i konflikata, Sveučilište u Rijeci

O autorima

/ *Bogdan Dražeta*

Bogdan Dražeta je docent na Odeljenju za etnologiju i antropologiju i viši naučni saradnik na Institutu za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Njegova polja naučnog interesovanja su antropologija granica, organizaciona (korporativna) antropologija, etnologija Balkana, etnologija Bosne i Hercegovine, međuetnički odnosi i procesi, kao i etnički, religijski i lokalni identiteti na Balkanu. U periodu od 2014. do 2025. godine, Bogdan je obavio brojna terenska istraživanja u različitim oblastima Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Albanije.

e-mail: drazetab@gmail.com

/ *Viktorija Ćurlin*

Viktorija Ćurlin je mlada istraživačica u oblastima medicinske istorije i politike sećanja. Dobitnica je nagrade Milovan Gavazzi Hrvatskog etnološkog društva te je osvojila stipendiju za postdiplomske studije na Central European University. Rođena je u Zagrebu, a trenutno živi u Pragu, gde pohađa doktorske studije sociologije na Karlovom univerzitetu. Spoljna je saradnica Arhiva Srba u Hrvatskoj.

e-mail: viktorija.curlin@gmail.com

/ *Karlo Mak*

Karlo Mak (1995.) povjesničar je i geograf. Doktorirao je 2023. godine na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlen je kao nastavnik geografije u Gimnaziji Antuna Gustava Matoša u Samoboru te kao vanjski suradnik na Geografskom odsjeku PMF-a. Njegovi znanstveni interesi obuhvaćaju organizaciju ekonomskih aktivnosti, prostorne identitete i edukacijsku geografiju.

e-mail: karlomak24@gmail.com

/ *Senna Šimek*

Senna Šimek (1998.) povjesničarka je i politologinja te pohađa doktorski studij Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U sklopu studija izvodi nastavu na kolegiju Uvod u mađarsku povijest, a trenutno je visiting fellow na Institutu za novije zgodovino u Ljubljani. Glavni istraživački interes su joj narativi o raspadu Jugoslavije i ratovima devedesetih, posebice u Hrvatskoj.

e-mail: senna.simek@gmail.com

/ *Mario Šimunković*

Mario Šimunković je doktorand na doktorskom studiju Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu u

Zagrebu. Tema njegovog doktorskog istraživanja su Ustaške odmazde u Zagrebu i okolici 1943. — 1945. u kulturi sjećanja. Autor je i suautor više knjiga što se odnose na spomeničku baštinu drugog svjetskog rata i ustaške zločine (“Zaprešićki kraj i koncentracijski logor Jasenovac”; “Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine – zločini luburićevaca u zaprešićkom kraju”; “Naslijeđe revolucije – Vodič kroz spomen obilježja posvećena Narodnooslobodilačkoj borbi u zaprešićkom kraju”; “Sjećanje je borba – Spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba” i drugih). Također, autor je i suautor nekoliko izložbi što se odnosi na narodnooslobodilačku borbu (“Brdovec i okolica u Drugom svjetskom ratu”; “Naša sloboda”; “Partizani kakve dosad niste vidjeli”; “Žene - partizanke i drugarice”; “Oslobođenje Zagreba” i drugih). Teme istraživanja su mu partizanski pokret u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ustaški zločini, spomenici NOV-a i kultura sjećanja.

e-mail: simunkovic.mario@gmail.com

/ Vinko Korotaj Drača

Doktorirao je na poslijediplomskom doktorskome studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Bavi se historijskom imagologijom, poviješću psihijatrije i kulturnom poviješću emocija. Zaposlenik je Arhiva Srba u Hrvatskoj, s kojim surađuje od 2020.

e-mail: vinko.draca@gmail.com

Upute autorima

Tragovi su znanstveni/naučni časopis za srpske i hrvatske teme koji izlazi dvaput godišnje: u svibnju/maju i u studenom/novembru. Časopis je po svom karakteru multidisciplinaran i interdisciplinaran, pa objavljuje radove iz raznih područja društvenih i humanističkih znanosti, kao što su: povijesne znanosti, političke znanosti, sociologija, filozofija, lingvistika, povijest umjetnosti, ekonomija, etnologija, antropologija, međunarodni odnosi, područne studije i dr. Fokus časopisa je na srpskim i hrvatskim temama u suvremenosti i prošlosti. Od autora se očekuje da pri slanju rukopisa časopisu vođe računa o karakteru časopisa i temama kojima se on bavi. Detaljniji opis profila časopisa može se pronaći u uvodniku prvog broja, objavljenom pod naslovom Čemu *Tragovi*? Uz znanstvene/naučne radove (izvorne i pregledne, te prethodna priopćenja), časopis *Tragovi* objavljuje i studije, eseje, polemičke osvrtne, prikaze knjiga, bilješke o znanstvenim skupovima i događajima, te druge relevantne informacije u vezi s glavnim temama koje obrađujemo. Radovi se objavljuju na hrvatskom i srpskom jeziku, odnosno na onoj verziji tog jezika kojom su napisani. Uz znanstvene članke objavljuju se i sažeci na jeziku na kojem je rad napisan, te na engleskom jeziku, kao i pet ključnih riječi koje najpreciznije upućuju čitatelja u sadržaj rada. U procesu ocjene rada pred njegovo eventualno objavljivanje u časopisu provodi se postupak višestrukog anonimnog recenziranja rukopisa. Recenzenti su stručnjaci (znanstvenici s odgovarajućim izborom

u znanstveno zvanje) iz područja kojim se rad bavi. Konačnu odluku o objavljivanju – na prijedlog glavnog i odgovornog urednika – donosi uredništvo.

Zaprimanje i uređivanje radova, kao ni njihovo objavljivanje se ne naplaćuju. Prihvaćeni članci se prije objavljivanja uređuju po visokim standardima profesionalizma i etike, uz aktivno sudjelovanje autora u tom procesu.

Slanjem rukopisa *Tragovima* autori (autorice) jamče da rukopis koji su poslali nije u procesu ocjenjivanja za objavljivanje u nekom drugom časopisu ili u zborniku. Ako su dijelovi rada objavljeni u okviru drugih publikacija ili su bili dio doktorskih disertacija, autori moraju označiti te dijelove i navesti punu referencu i opseg istovjetnosti. Autori jamče za izvornost rada, te za poštivanje profesionalnih i etičkih kodeksa. Časopis zadržava pravo provjere izvornosti pomoću anti-plagijatorskih softverskih programa.

Radovi se dostavljaju e-mailom na adresu: tragovi.redakcija@gmail.com.

Poželjno je da radovi budu sljedećih opsega: znanstveni članci koji pretendiraju na status izvornog znanstvenog rada od 8.000 do 11.000 riječi, pregledni članci od 4.000 do 6.000 riječi, osvrti i eseji od 5.000 do 8.000 riječi, a prikazi knjiga od 800 do 1.500 riječi. Studije mogu biti i veće po opsegu. Članke treba predati u elektroničkom obliku, oblikovane onako

kako su formatirani objavljeni članci u našem časopisu. Oni trebaju sadržavati: 1) ime i prezime autora, naslov, sažetak na izvornom jeziku na kojem je rad napisan, pet ključnih riječi, 2) sam rad, koji je podijeljen – ako to autor želi – u pojedina poglavlja, pri čemu autor predlaže naslove poglavlja, 3) popis literature i izvora, 4) naslov rada te sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, i 5) kratku bilješku o autoru – od najviše tri rečenice – uz koju ide i e-mail adresa autora.

U *Tragovima* koristimo fusnote, a ne end-note. Autori ih trebaju koristiti za navođenje arhivskih i internetskih izvora poput novinskih članaka ili članaka objavljenih na portalima, ali ne i za pune bibliografske jedinice kad se radi o knjigama, člancima u časopisima ili poglavljima. Te bibliografske jedinice navode se u popisu literature na kraju članka. Isto se odnosi i na neobjavljene izvore, kao što su disertacije, pisana izlaganja na konferencijama ili sl.

Grafički prilozi (tablice, grafikoni i sl.) trebaju biti uključeni u sam članak, ako je to moguće. Slike i kompliciraniji vizualni dodaci mogu biti izdvojeni u posebne dokumente i poslani uz članak, s tim što u tom slučaju treba jasno označiti gdje bi ih trebalo objaviti u samom članku.

U slučaju uključivanja priloga iz nekog drugog izvora, autori su sami dužni osigurati dopuštenje.

I Citiranje i navođenje literature

Reference u članku treba navoditi u zagradama ako se radi o člancima, knjigama, zbornicima i neobjavljenim radovima, i to ovako: (Marković, 2016), odnosno (Marković i Petrović, 2016: 32), ili (Marković u Petrović, 2016: 30).

Literatura se abecednim redom i bez rednih brojeva navodi na kraju članka i to ovako:

Za knjige:

Majski, B. (ur.). 1976. *Vukovarska komuna 1945-75*. Turistkomerc. Zagreb.

Za priloge objavljene u zborniku:

Petrač B. i Zmaić K. 2003. Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda, u: Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur.). *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb: 195-206.

Za članak u časopisu:

Pejaković, T. 2016. Biološki sastav i stanje stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1961.-2011., *Hrvatski geografski glasnik*, 78 (1): 125-158.

Za korporativni izvor:

Country Report: Croatia. 2018. Economist Intelligence Unit. London.

Za disertacije koje nisu objavljene kao knjige:

Marko Petrović. 2013. *Politička kultura u doba socijalizma*. Neobjavljena disertacija, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Za mrežni izvor koji ima autora:

Butković, F: Za izgradnju kanala Dunav-Sava treba nam 850 milijuna eura, Slobodna Dalmacija, 29. veljače 2016. <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/303884/butkovic-za-izgradnju-kanala-dunav-sava-treba-nam-850-milijuna-eura>, Pristupljeno: 11. listopada 2016.

Pri navođenju više različitih radova istog autora objavljenih iste godine, koriste se – uz navođenje godine – i oznake a, b,

i sl: npr. (Marković, 2014a) i (Marković, 2014b). Za radove koji imaju više izdanja, a posebno ako je izdanje iz kojeg se citira objavljeno mnogo kasnije od izvorne godine objavljivanja, navode se i godina prvog izdanja i godina onog izdanja iz kojeg autor citira: npr. Kant (1781/2012: 43). Autori moraju osigurati konzistentnost pri navođenju izvora i sastavljanju popisa literature. U popis literature uključuju se samo radovi na koje se autor u članku referira ili ih citira, a ne i oni radovi koji su možda poslužili u procesu zaključivanja ali ih nema među referencama u članku.

/ *Autorska prava*

Autori zadržavaju autorska prava za članke objavljene u časopisu, ali svojim pristanikom na objavljivanje daju časopisu pravo prvog objavljivanja u tiskanom i elektroničkom formatu. Uredništvo očekuje da se pri svakom eventualnom daljnjem objavljivanju članaka objavljenih u našem časopisu navede referenca na izvorno objavljen članak, te da se o tome prije objavljivanja informira urednika. Časopis ne dopušta prenošenje većih dijelova ili cijelog članka objavljenog u *Tragovima* trećim osobama (fizičkim i pravnim) bez eksplicitne suglasnosti autora.

/ *Etičnost*

Uredništvo *Tragova* primjenjuje visoke etičke i profesionalne standarde, koji uključuju nultu razinu tolerancije prema plagiranju, falsificiranju, fabriciranju činjenica, namjernom pogrešnom ili manipulativnom navođenju izvora, nenavođenju izvora ili prisvajanju kao svojih tuđih ideja i zaključaka. Ne tolerira se govor mržnje ili omalovažavanje, te bilo

kakav oblik diskriminacije prema drugim autorima. U člancima koji imaju dva ili više autora, odgovornost je na svim autorima da jasno razriješe međusobne odnose u pogledu autorstva, prije nego što rad pošalju u proces odlučivanja za objavljivanje u *Tragovima*. Eventualni sukobi interesa moraju biti jasno naznačeni, a autori moraju poštovati autorska prava drugih autora. Članci koji ne poštuju ta načela neće biti objavljeni u ovom časopisu.

međuetnički odnosi / Hrvati / Bošnjaci / Srbi /
Mostar / politike sjećanja / reflektivna nostalgija /
postsocijalizam / socijalistički spomenici / Petrova
gora / urbana toponimija / Zagreb / nacionalizam
svakodnevice / Deklaracija o Domovinskom ratu /
Drugi svjetski rat / spomenici NOB-u / povijesni
revizionizam / partizani / povijest emocija / Đorđe
Balašević / Bijelo dugme / popularna kultura / stara
vjera Srba i Hrvata / partizani / historijsko-kompa-
rativna lingvistika / 1920-e / mir i politike sjećanja

ISSN 2623-8926

9 772623 892003